

84(2=Ки)кыр
А 36

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

*Чыгармаларынын
сегиз томдук жыйнагы*

III

ГУЛСАРАТ

ЭРТЕ ЖАЗДАГЫ ТУРНАЛАР

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
А 37

Көркөм сүрөтчүсү **Рысбек Исаков**

1-басылышы 2008-жылы чыккан

2-басылышы 2008-жылы чыккан

Айтматов Чыңгыз.

А 37 Чыгармаларынын жыйнагы: III том. Повесттер, аңгемелер. /Түз. Абдылдажан Акматалиев. – 3-бас. – Б.: «Улуу тоолор», 2014. – 384 б.

ISBN 978-9967-13-989-3

Чыңгыз Айтматовдун 8 томдугуна автордун аңгемелери, повесттери, романдары жана публицистикалары кирди.

А 4702300100-14

УДК 821.51

ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-13-989-3

© Айтматов Э. Ч., 2014

ГҮЛСАРАТ

I

Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго Гүлсары да картаң ат, абыдан эле картаң ат...

Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөн, жолдун эки тарабындагы ээн адырдан бороон улуп, кар тозону уруп турат, жайында өтсөн леп эткен жел жортпой үп болуп, дымыктырып курутат.

Ушул жол менен жүрүп калган кезинде Танабай өргө чыккычакты чыдабай кетер эле. Жай бастырып жүргөндү жининдей жек көрчү. Жигит күнүндө райборборго көп келип, кайра кайтканда аттын оозун коё берчү, теминип текирентаскак менен чыгып барчу. Жолдош-жоро менен чогуу өгүз кошкон арабага түшүп келип-кеткен күндөрү да болду. Андайда Танабай арабадан ыргып түшүп, кийимин ыйыгына арта салып, шапылдай басып өр талаша жөө жөнөчү. Чабуулга бет койгондой кажарлана катуу басып, кырга чыкканда гана бир токточу. Анан өпкөсү ачышып, аптыга дем алып, этекте жылжып келаткан арабаны күтүп турар эле. Бирок өгүз басык менен илкигенче ушинткенин артык көрчү.

Досунун бул кылыгын маркум Чоро тамашалап калар эле:

– Танабай, эмне үчүн ишин онунан чыкпай жүрөт, билесинби? Чыдамын жок, шашмасын. Кудай акы, шашмасын. Өлүмдөн башканын баары эрте болгону жакшы деп коёсуң го өзүн. Ошондой. Дүйнөлүк революция да эртен эле болсо дейсин. Революцияны коё турчу, ушу Кара-Сайдын кырына чыккычакты чыйпыйын чыгып кетет. Башкалар жайбаракат бастырып баратса, сен болбойсун, жоо кууп келаткансып, камчыланып-теминип жибересин. Ошондо утканын кайсы? Кырга чыгарын чыгып алып, баары бир калгандарды күтүп турасын. Дүйнөлүк революция да ошондой, досум, билип кой, жалгыз өзүн сүзүп кирип бара албайсың, жамы журт тегиз жетмейин күтүп турасын.

Бул сөздөр илгери айтылган, андан бери күндөр картайып, түндөр эскирди.

Мына бу жолу болсо Танабай кырга чыкканын байкабай да калды. Карылыкка моюн сунганы ушу тура. Ашыкпады, кашандатпады, картаң аттын басыгы менен жаман арабасын кылдыратып келе берди. Кийинки кезде ал арабасын айдап, узак жолго жалгыз чыкканга көнүп алган. Илгерки үзөңгүлөр кагышып, шатырашатман дуулдап чогуу жүргөн жолдоштору эми жок. Бир сыйрасы согуштан кайтпады, башкасы өз ажалынан кетти, көзү тирүүлөрү болсо төрүнөн көрү жуук болуп үй-үйүндө. Жаштар азыр машине минип жүрүшөт, картаң ат кошкон эски арабага түшпөйт.

Эски жолдо дөңгөлөктөр кылдырттап, бурандап айланат. Айылга жеткиче дагы далай айланар. Алдыда мелтиреген боз талаа жатат, каналдан өткөн соң тоо этегин бөксөлөп дагы далай жер.

Аты күндөн күнгө алдан тайып баратканын Танабай көптөн бери байкап келатат. Бирок азыр өз ойлору менен алек болуп, аттын жүрүшүнө серп салбады. Жол узагы чын, чаалыкса картан ат чаалыккандыр. Мындан кыйын жолдорду баскан Гүлсарат эптеп жеткирер...

Кула сары түсүнөн улам кулунтайынан Гүлсары атыккан жорго бүгүн Кара-Сайдын өрүнөн акыркы жолу араба тартып чыгып, зуулдап өткөн өмүрүндө зуулдап жүргөн узак жолу түгөнүп, акыркы кадамдарын шилтеп баратканын Танабай кайдан билсин. Гүлсарынын көңүлү караңгылап, башы айланып, жер чайпалып, улам бир чети асманга тийип жатты, бет алдында жол түгөнүп, түбү жок карангы тунгуок, тоо көрүнбөй учкун учат, туманбы, түтүнбү, дүйнө кызыл көрүнөт. Ат минтип мүргүп баратканын Танабай билбеди.

Аттын карылыгы жеткен жүрөгү мыкчыла өйүп келет, моюнчак кысып, дем алышы кыйындап келет. Бир капталына оогон шилиясы уча сөөгүн өйкөп ачыштырат, тикенби, же кийизинен башбаккан чегеби, моюнчактын астынан сол омууроосун бирдеме жанга батыра сайгылап келет. Чоктугундагы эски жоор карты сыйрылып, ачылып калган эле, эми ысып-күйүп дуулдап келет. Айдоо малтап бараткансып, буттары да оор тартып, туяктарына коргошун уютуп койгондой.

Бирок картан ат чымыркана тартып баратты, картан Танабай көнүмүшкө сала анда-санда «чү» деп божу силкип коюп, өз ойлоруна алагды. Танабайдын ойлонор жөнү бар болчу, ойлоор ою бар болчу...

Эски жолдо дөнгөлөктөр жай кылдырттайт. Гүлсары жаны кыйналса да, моюбаган кадимки жоргосуна салымыш болот.

Гүлсарат төрт аягы адеп шилтенгенден жорго чыгып, баралына келгенде данкы дабан жарып, өмүрүндө жакшылыкты да, жамандыкты да көп көрдү. Гүлсары Гүлсары болуп турган тушунда арабага чегиш үч уктаса түшкө кирбес эле. Бирок, «ат башына күн түшсө, суулугу менен суу ичет, эр башына күн түшсө өтүгү менен суу кечет» деген кеп ырас.

Ал күндөрдүн баары артта алыс калган. Не бир сынакы жорголор чанында калып, арылдап марага чыгып келип, элдин жер дүңгүрөткөн дуусуна кулагы тунуп, өпкөсү көөп турчу күндөр да артта калды. Азыр минтип өмүрүнүн акыркы марасына өлө-тала жетпей барат. Ал эч качан жениш марасына минтип кыбырап араң жетпеген, эч качан өлүм марасына минтип зуулдап тез учпаган. Улам кийинки кадамы акыркы марасы болуп баратты азыр.

Дөнгөлөктөр эски жолдо кылдырттайт.

Аяк астынан жер көчсө жаңыдан буту таканчыктаганда жер көчүп башы айланган кулунчак күндөрү эсине түштү. Жайлоодогу кара сазда оюн салып чуркаса, жер былкылдап, тоолор кошо чуркап, күн шангырай кишенеп аскандан-аскага секирип, коштоп жөнөөр эле. Тепендеген кулунчак кишенеп качкан күндү кубалап, куйругун чычайта бадал аралай чаап, кара сууну чачырата кечип өтөөр эле. Ачууланган күрөң айгыр кулак жапырып жете барып, кайрып келмейинче салык курсак энесинин тынчы кетип окуранганына кулак салбай оюн салып кете берчү. Кулунчак күндөрүндө үйүрдөгү жылкы

мөлтүр суудан көрүнгөндөй эмнегедир буттарын асманга каратып басчу, салык курсак энеси болсо, таноолорун кытыгылап көбүктөнгөн булут болуп көрүнчү. Кулунчактын баарынан жакшы көргөнү ошол жылуу, ширин сүт булут. Сүт толгон эмчек тырсыйып, кулунчактын ууртунан көбүк буркулдап, аптыга жуткан сүттүн таттуу даамы тандайына жагып турар эле. Жалдуу энесинин салык курсагына жөлөнүп, тумшугу менен эмчекти эрине түрткүлөп коюп турганды жакшы көрчү кулунчак. Бүт дүйнө күнү менен, жери менен, атүгүл энеси менен кошо аптыга жуткан көбүктүү ширин сүттүн ичинде эле. Курсагы тойсо да канбай калгансып, кайра дагы бир соруп, анан дагы соруп коюп тура бергенди жакшы көрөр эле кулунчак...

Бирок ал күндөр көпкө созулбады. Алгачкы көрүнүштөр өзгөрдү. Көктөгү күн кишенеп, тоодон-тоого секиргенин койду, чыгыштан чыгат да, жолунан тайбай жүрүп отуруп, батышка батчу болду. Жылкы буттарын асанды каратып баспай, саздуу жерди былчылдатып, таштуу жерди тарсылдатып, жер тепсеп басчу болду. Жалдуу энеси кулунтайынын чычанын жыттап мээрленип турчу эле, эми кээде жинине тийгенде ыйык жалдан оорута тиштеп алчу болду. Желини кичирейди, сүтү байыды. Кула кулун эми чөп оттошко көндү. Узак жылдар созулуп түгөнбөгөн, мына азыр түгөнүп бараткан өмүр ошентип башталган.

Ушул узак өмүрүндө Гүлсарат кулунчак күндөрүн, кайрылгыс кеткен ошол жайды эч качан эстеп, элестетип көргөн эмес. Жонуна ээр токулуп, белине басмайыл тартылганы ал ар кимдин астында түгөнбөгөн түрлүү жолдор менен тапы-

рата жүрүп келди. Мына бүгүн акыркы жолунда баратканда көктөгү күн козголуп, бут астында жер чайпалып, көзү тумандап, дүйнө чаар-ала тартканда илгерки өткөн ошол жай закым болуп көз алдына тартылды. Андагы жанаша чуркаган тоолор, туякка жумшак тектир саз, тегерегинде бышкырган үйүр жылкы, салык курсак жалдуу энеси закым ичинен үзүл-кесил көрүндү. Оюн салчу кулунчак кезин эстеп алып, алды жагынан көрүп алып, Гүлсарат жан-алакетке түштү. Салмактанган буттарын тарпылдагып, моюн созо алдынкы элестерге жүткүндү, жан жыгачтан чыгып, моюнчактан бошонуп, догоодон¹ суурулуп, алдынан кайра бир көрүнгөн илгерки дүйнөсүнө кирип кетүүгө шашты. Бирок улам жеттим дегенде алдамчы элестер жалп өчөт да, Гүлсарат жаны кейип калат. Кулунчак күнүндөгүдөй энесинин мээримдүү окуранганы жүрөгүн кытыгылап азгырды, калың топ жылкы күтүрөтө жүрүп, Гүлсарыны жан-жагынан тийип өтүп, куйруктары менен чаап өтүп жатты. Үйүргө сүрөөлөш кошо чабайын деп умтулгучакты от жалтылдаган борошо тегерете уюлгуп, буюктура камап калат, борошонун ачуу муздак куйругу кулакка-тумшукка чапкылап, көзү менен таноолоруна кар толуп калып жатты, ысып-күйүп тердеп келатса да, калчылдап чыйрыгып, үшүп чыкты. Алдынан көрүнгөн алиги укмуш дүйнөнү борошо жеткирбестен үн-дабышсыз айдап кетип баратты. Тигине тоолордун карааны өчтү, жайыт, суу жоголду, анан үйүр жылкы үйүрү менен каалгып көккө учуп кетти. Алдында жалдуу энесинин курсактуу карааны

¹ догооо – жарым иймек, араба жабдыгы.

гана жылбырска толкун суудагы сүрөт сымал титиреп араң турат. Энеси кулунчагын таштап кете албай кылчактап турду. Чакырып кишенеп турду. Гүлсарат бар алынча ый аралаш өнгүрөп кишенеп жиберди, бирок шаңгыр доошун өзү укпады. Ошондо элестердин баары өчтү, борошо да токтоду. Калдырты басылып, дөңгөлөктөр токтоду. Моюнчактын астындагы жан кашайткан жарааттын ооруганы да басылды.

Жорго теңселип токтоп туруп калды. Ачылбай көздөрү ачышты. Башы зыңкылдап, түшүнүксүз, басылгыс.

Танабай божуну алдынкы тактанын кырына арта таштап, олдоксон оонап арабадан түштү да, уюган тизелерин жазып, белин мекчейте араң түзөп, кабатырлана атынын жанына келди.

– Сени кудай урдубу? – деп жекирип койду жоргосун.

Гүлсарат сабагынан үзүлгүдөй саландаган чоң башын моюнчактан саландатып, мүргүп турду. Өпкөсүн кагып дем алса, каржайган кабыргалары терисин тээп чыгат. Бир кездеги алтын түспөл аксаргыл кейпи азыр кара тер эзген чандын кирине кара буурул тартып жонунан, соорусунан куюлган кирдүү тер курсагына, саны ылдый шыйрагына, туягына чейин салааланып из салып жатат.

– Эмне болду, катуу кууган жокмун го, – деп өзүнчө булдурап, Танабай шаштысы кетти. Басмайылды бошотуп, моюнчактын боосун чечти. Суулугун чыгарса, ысык шилекей былжырап, колуна илешти. Жаны кейиген Танабай жеңи менен аттын тумшугун, моюнун аарчып жиберди. Анан арабадагы калган чөптөн бир колтук алып келип, алдына салды. Бирок Гүлса-

ры чөпкө карабады, аны майда калтырак басып турду.

Танабай бир тутам чөп алып, тумшугуна кармады.

– Ал, кичине алсаң боло, эмне болуп калгансың?

Гүлсарынын шалбыраган эриндери кыбыр этти, бирок чөп искей албады. Танабай аттын көзүн үнүлө карап алып, жүрөгү шуулдады. Чөнөгүнө терең батып, кирпичи жок салбыраган кабак алдынан көздү көрө албады. Адам жашабаган карангы үйдүн оңурайган сынык айнегиндей болуп көз жок, чөнөктүн чункур түбүндө бирдеме өлүмсүк жылтырайт.

Танабай эмне кыларын билбей эки жагын каранды. Алыста кыркаланган тоо, андан берки теребел бүт ээн талаа. Кара жолдон да караан көрүнбөйт. Бу маалда жолоочу сейрек жолугат эмеспи.

Картаң ат менен картаң чал ээн жолдо мундашып жалгыз турду.

Февралдын аягы эле. Этектеги кар кетип, ан-жардын тескей түптөрүндө, шабырлуу буйгат жерлерде гана даакысы түшпөгөн бөрү жондонуп, үзүк-үзүк киргил кар жатат. Жердин тону кете элек, жаздын жаны кире элек, күнгөй беттеги жылымдаган топурак менен сарыгып эриген коңулдагы кардын жыты келет. Күн ырайы суз, коюну суук, күн кечтеген сайын ызгаары жандан өткөн сыдырымдан башка ээн талаа бетинде кыбыр эткен кыймыл жок. Танабайдын шүйү качты¹.

¹ ш ү й ү к а ч у у – шүмүрөйүү, демейки көркүнөн (көрүнүшүнөн) ажыроо, арыктоо, көңүлү чөгөт болуу.

Бапсыйган сакалын экчеп, куур тондун даакы жүндүү женин салбырата кол серепчилеп, батышты көпкө карап турду. Кумсарган күн жер кыйырында тытылган булуттардан салаңдап түшүп баратты. Күн бүгүн бузула коёр түрү жок, бирок ырайым сезилбеген талаа бети сурданып, суук болуп келатты.

«Мунуну билгенде келбей деле койбойт белем, — деп Танабайдын айласы куруду. — Эми эмне, же үйдө эмес, же Чүйдө эмес, эрме чөлдө турат экем да энгиреп. Атты да жөнү жок жерден курутат турбаймбы».

Ырас, Танабай эртең чыкса да болмок. Күндүз жолдо кокус болсо да өткөн-кеткен бирөө жолукмак. Алыс жолго түш оой чыгып, ушу кезде да ушинтип жол жүрөбү?

Жол учунан бараткан-келаткан машине көрүнөр бекен деп, Танабай жээктеги дөбөгө чыкты. Эки тараптан тең көз жеткен жерде караан көрүнбөдү. Ал сенделип кайра арабага келди.

«Бекер шашыпмын», — деп шашмалыгы үчүн ал өзүн дагы жемеледи. Уулунун үйүнө түнөп алар жерде болбой шашып чыккан өзүн да, шаштырган себепти да тилдеп турду. Түнөп калса, аты да тыныгып албас беле. Эми карачы!..

Танабай ачуулана колун силкип койду. «Жок, баары бир түнөбөйт болчумун. Жөө калсам да кете бермекмин! — деп өз жоругун актады. — Болбосо кайнатасына да ошентип айтат бекен ой? Жаманмынбы-жакшымынбы, кайнатасымын го. Мисирейип туруп айтканын карасан, өмүр бою койчу-жылкычы болуп жүрүп, карыганда куулуп чыгар болгон соң партияга башында эле өтпөй койгондо эмне дейт... Уулумда да бар. Жер тиктеп унчукпайт. Атанан кеч десе, ал ур-

ган кечип кетиштен таюу тартпайт. Нымтыраган арам, дагы жагынып чон болгусу бар. Атаң көрү-ү, атаң көрү-ү!.. Азыркы жаштарың эл болуп деле жарытпайт го».

Ушинетип өз оюна дүүлүгүп ысып кетти, көйнөгүнүн жакасын чечти да, атты да, жолду да, басып келаткан түндү да унутуп, арабасын тегерене энтигип баса берди. Анда деле токтоно албады. Жана уулунун үйүндө унчукпай койгон, келини менен жаакташып отурмак беле. Анда айтылбаганы мына эми кайнап чыкты, жолдо келатып жанын кашайткан ойлорун ал азыр келинине тик айтмак: «Мени партияга сен алган эмессиң, балам, кууп чыккан да сен эмессин. Айыгышкан а кезди сен кайдан билмексиң. Азыр айтканга оной. Азыр элдин баары билимдүү, сый-урматтын үстүндө. Андачы? Анда биз барды-жоктун баарына жооптуу болчубуз. Жооптуу болгондо да кандай, азыркычылап сөгүш алып, күлүп кете бермей жок! Анда атаң үчүн да, энен үчүн да, досун үчүн да, касың үчүн да жооп берчүбүз, жадагалса коншунун ити үчүн да жооптуу болчубуз. Билдиңби?.. Ии! А жанакы чыгарып салган туурасында болсо, сен жаратты тырмаба! Ал менин жаратым, келиним. Сен жаратты тырмаба!»

– Сен жаратты тырмаба! – деп жарыя сүйлөп жиберди Танабай арабасын айлана басып жүрүп. – Тырмаба жаратты!

Ушул бир сөзүн кайталай берди. Башка айтар сөзү жок сыяктанып, башка сөз таппай калгансып, «тырмаба» дей бергенине кайра кыжыры келди.

Жолго түнөп каламбы, бир айла табыш керек го деген ой эсине келгичекти ал арабаны тегеренип баса берди.

Ире-шире күүгүмдү чоктугу менен уча сөөгү уркуюп, саландаган башын көтөрө албай буттары бүгүлүп, жаны чыгып, сөөгү эле тургансыйт Гүлсары.

– Сага эмне болду, ыя? – Танабай аттын жанына келип, өпкө кага акырын онтогонун укту. – Үргүлөп кеткенсиң го? Кыйналып тура-сыңбы, картаңым? Ыя, ахыбалың жаманбы? – Карбаластап аттын кулагын кармап көрсө муздак, жалынын астын сыйпаласа да муздак тер чыпылдап турат. Баарынан да төгүлгөн жалдын кадимки салмагын сезбеди, ошол чочутту Танабайды. «Картайып бүткөн экенсиң, байкушум, жалпылдаган жибек жал чыпкаланып бүтүптүр. Барыбыздын картайганда көрөр күнүбүз, барар жерибиз ушу да», – деп өзүнчө кейип кетти. Анан эмне айла кыларын билбей делдейип, дагы турду. Эгер атты араба менен кошо таштап, жөө-жаландап жүрүп отурса, түн ортосу оогондо капчыгайдагы кароол үйүнө жетип барар эле. Танабай катыны экөө ошерде турат. Тегерегинде башка жан жок. Суу өрдөп бир жарым чакырымдай жогору дагы бир үй бар, колхоздун суу башы. Ал экөө гана тоо арасында. Танабай жайкысын чөп чабыкка, кышкысын маяларга көз, койчулар же чабылар чөптү тепсетип же жыйылган чөптү тоноп кетпесин деп, колхоз атайы койгон.

Өткөн күздө Танабай бир жумуш менен жакага түшүп, конторго кирип калган эле, башка айылдан келип иштеп жаткан биргат жигит айтып калды:

– Аксакал, атканага барыңыз, сизге башка бир ат тандап койдук, – деди. – Картаңыраак, картаң болсо да сиздин ишинизге жарайт, – деди.

– Ал кайсы ат экен? – деп Танабай түкшүмөлдөп токтой калды. – Дагы бир чобурду кармата салганы турасыңарбы?

– Барсаңыз көрсөтүшөт. Кула жорго бар экен го? Сизди жакшы билет дешет, бир кезде минип жүргөн турбайсызбы.

Танабай атканага барып, короодон Гүлсарыны көргөндө жүрөгү мыкчыла түштү. «Кайра жолугушат деген ушул экен да», – деди ал картайып, минүүдөн чыгып калган жоргого. Албайм дешке оозу барбады, жетелеп чыгып кетти.

Үйгө келгенде катыны араң тааныды.

– Э Танабай, бу баягы Гүлсары эмеспи? – деди таңыркап.

– Ошол, эмне кылайын... —деп күнкүлдөп койду Танабай катынын тик багып карабай.

Жоргонун жорго тушуна дагы Танабайдын жоруктарын терендете эскерүү экөөнө тең оңтойсуз болмок. Жаштыгынанбы, ал кезде Танабай бир топ күнөөгө баткан. Сөз ошол жакка ооп кетпесин деп орондоп калды:

– Эмне туруп калдың, өзөк жалгаар бирдеме берсең боло, курсак ачты.

– Карылык дегениң ушул экен да, – деди катыны. – Сен айтпасаң мен мунун Гүлсары экенин таанымак эмесмин.

– Анын эмнесине таңыркадың? Экөөбүз эле сонун болуп турабызбы? Ардеменин өз убагы бар.

– Мен да ошону айтам да. – Катыны ойлуу баш чайкап шыпшынды да, анан ак көңүлдөнө күлө сүйлөдү. – Эми жоргону минип алып, түн катып дагы жортосуң го дейм? Мейлиң, уруксат.

– Койсоңчу, – деп олдоксон кол силкти да, Танабай катынына далысын сала бурулуп кетти.

Тамашага тамаша менен эле жооп берсе эмне болмок, Танабай коомайланганынан сөз таппай бастырманын үстүнө чыгып кетти. Атка чөп алымыш болуп, көпкө күйпөлөктөдү. Анын баарын унутту го десе, али эсинде тура.

Мордон түтүн бурулдап, үйдө зайыбы түшкүдөн алып койгон тамакты жылытып жатты. Танабай чөп менен алек болуп, там башында жүрө берди.

– Түшпөйсүңбү, тамак дагы муздап калмай болду, – деди зайыбы акырында эшикке чыгып.

Ал кайра кайрылып алиги сөзүн козгободу. Козгогондо кажаты канчалык эле качаңкы окуянын?..

Күздү күздөй, кышты кыштай Танабай жоргону багып чыкты. Жемин үзбөй, кебек берди, кызылча туурап берди. Антпесе карыган аттын тиштери жешилип, дүмүрлөрү эле калыптыр. Ошентип атты оңуна келтирип койгондой болгон. Эми минткенин карабайсыңбы? Ээн жолдо кандай айла кылат?

Жок, ээн жолго атты таштап кете албады.

– Ыя, жаныбарым, ушинтип тура беребизби? – Танабай акырын итерип койду эле ат теңселип барып калыбына келди. – Коё тур эмесе.

Камчы сабы менен арабанын түбүн чукулап жатып, келинине картөшкө салып келген капты илип чыкты. Каптын түбүндө жоолукка оролгон нан болмок эле, эртеменен зайыбы салып жаткан, эми эстесе болобу. Танабай бешмантынын өнүрүнө нанды майдалап туурады да, Гүлсарынын тумшугуна кармады. Ат нандын жытын шуулдата илеп тартты да, бирок жей албады. Танабай колу менен жегизе баштады. Чымчып алып ууртуна салса, ат эптеп күүшөгөн болот.

– Ал, ал, кичине жеп алсаң, кыбырап үйгө жетип аларбыз? – Танабайдын ындыны кайра жанды. – Акырын кыбырап жүрө берсек жетемиз да, ээ? Үйгө жетсек, кемпирим экөөбүз сени аспиеттеп багып алабыз, – деп кобурап турду Танабай.

Алаканына чууруган аттын шилекейи саал жылуулана баштаганы да кубантты.

Нан күүшөткөн соң, Танабай жоргону жылоодон алды.

– Кана, эми басалы. Тура бергенде болбойт. Кеттик! – деди аягында кадимкисиндей үнүн бек чыгарып.

Жорго ордунан козголду, араба кыйчылдап, дөңгөлөктөр кара жолдо кылдырттай баштады. Кары киши, картан ат экөө кара жолдо жай баратты.

«Ал-кубаттан биротоло ажыраган экенсиң го, байкушум, – деп ойлоп баратты Танабай. – Канчага келдин деги, Гүлсары? Жыйырма асый болдун го дейм, же андан да көбүрөөкпү... Көбүрөөк болуш керек»...

II

Экөө алгач согуш бүткөн жылы жолуккан. Танабай Бакасов ефрейторлукка чейин жетип, согуштун батышында да болду, чыгышында да болду. Квантун аскери кол көтөргөндөн кийин бошонуп үйүнө кайтты. Жалпы эсепте алты жыл бою «айт, два» менен жүрдү. Кырк жылы кыргын болсо да, бейажал чымын өлбөйт дегендей кудая шүгүр, кандуу майдандан алты саны аман чыкты. Ырас, бир жолу контужин болуп оңолгон, дагы бир жолу көкүрөгүнө оскол тийип,

эки ай госпиталда жатты да, айыккан соң бөлүгүн кууп жетип алган.

Үйүнө кайтып келатканда станчадагы дүкөн кармаган келин-кезек аны «абышка» деп атады. Тамаша кылгандары го, Танабай оюна деле алган жок. Ырас, жаш эмес эле, бирок карып калган да чагы эмес болчу. Согуштун ырайымсыз шамалына өнү тотуккан, мурутун ак аралаган, ошол эле болбосо эр мүчөсү уютуп койгондой чымыр, теше тиктеген көздөрү учкун атып курч. Согуштан келген соң бир жылдан кийин зайыбы кыз төрөп берди, кийин дагы бир кыздуу болду. Эки кызы тең азыр күйөөдө, балачакалуу. Жайкысын, из суутпай каттап турушат. Улуу кызынын күйөөсү шоопур, жүк машине айдайт. Үй-бүлөсүн бүт машинесине отургузуп алат да, тоодогу карыяларга деп чаап келип калат. Кыздары менен күйөө балдарына Танабайдын таарынычы жок, көңүлү тынды. Жананы уулу гана болбой калды. Бирок ал узун сабак башка кеп...

А кезде болсо, жоо жеңип жолдо келатканда көңүл сергек, көңүл курсант. Чыныгы турмуш эми башталгандай көрүнгөн. Чоң станчаларда оркестр ойноп тосуп алып, оркестр ойноп узатып, кубанычтан жүрөк кабына батпай лакылдап алып учкан. Үйүндө зайыбы күтүп, сегизге караган уулу мектепке камынып турган кези. Өткөн өмүр, көргөн күндүн баары эсепке кирбей, Танабай жолдо келатып, кайра жаны туулгандай сезген. Кечээгинин баарын унутуп, эртенкини гана ойлогусу келген. Келечеги көз алдына жаркырап даана тартылган: жашоо керек, балдарды өстүрүп, чарбаны ондоп, там салып... иши кылып жашоо керек. Эми бул максатына

бөгөт жок, болбошу да керек. Анткени кечээги өткөндөрдүн баары келечектин кунуна кетпедиби. Кан майданда жан аябай кырчылдашып кыйылган өмүрлөр ошол эртеңкинин курмандыгы болбодубу. Ушунча кымбатка турган чыныгы турмуш мына эми башталат деп өрөпкүп келатты Танабай.

Бирок Танабай адатынча а жолу да шашып ойлоптур. Келечектин курмандыгы дагы дайыл жылдарын, көп өмүрүн зарп кыларын билбептир.

18 Алгач Танабай дүкөндө барсканчы болуп иштеп жүрдү. Илгери бир үйрөнгөнү бар эле, эми барскан колго тийип, дөшүгө жеткен соң эртеден керээли кечке күрсүлдөтчү болду. Кызарган темирди ары-бери оодарганга үлгүртпөй шаштысын кетирет. Барскандын күрсүлдөгөн доошу, тириликтин убайымын унуткарган дүкөн үндөрү азыр да кээде кулагына толо жаңырып турат. Курсак ач, кийим жыртык, аялдар кепичтерин коңултак кийип, балдар шекер деген эмне экенин билбейт, колхоз болсо мамлекеттин карызына белчесинен баткан. Ошонун баарын унуткарган барскандын күрсүлдөгөн дабышы эле. Дөшү зыңгырап, кызыл-көк учкундар шыркырап, Танабай болсо барсканды көтөрүп урган сайын: «Угх!.. Угх!..» өпкө кагып, ал ортодо «Баары болор, баары бүтөр, негизгиси – жеңдик, негизгиси – жеңдик» деп ойлонот. Анын оюн барсканы: «Жеңдик, жеңдик, дик, дик, дик!» – деп коштоп күрсүлдөйт.

Жалгыз Танабай эмес, ал кезде элдин баары женишке курсагы тоюп, жеңиштен кубат алып жашаган.

Анан Танабай жылкычы болуп кетти. Аны көндүргөн Чоро болду. Ракматы Чоро анда башкарма, согуш бүтөр бүткүчө колхоз башкарып келген. Жүрөгү начарлыгынан аскерге жарабай калган. Бирок үйдө болгону менен Танабайдан бетер жукарып, картайып кетиптир. Танабай согуштан келип, жолукканда эле байкаган.

Чородон башка бирөө болсо, Танабай сөзүнө ийигет беле, дүкөндү таштап, жылкыга кетет беле, ким билет, Чоро эски досу. Экөө комсомол күнүнөн баштап кедей-кембагалдарды колхоз болгула деп үгүттөп, байларды кулакка тартып чыккан. О, андагы Танабайдын курчтугун коё кал. Кулак болсун деген тизмеге кирип калганды аячу эмес...

Чоро дүкөнгө атайы келип, Танабайды жаны жумушка көндүргөнүнө өзү да ыраазы болуп калды.

– Барсканынан ажырабай чатак кылабы дедим эле, – деген ал арык бети тырыша күлүмсүрөп.

Кеселман эле Чоро, териси сөөгүнө катып, бетинин бырышы жыш, эттен түшкөнгө куурайдай узарып, моюну кылдай ичкерген. Күн жылуу болсо да, үстүнөн купайкесин түшүрбөйт.

Экөө дүкөндүн артындагы арыкка буттарын салып коюп, көпкө сүйлөштү. Чоронун жаш чагын эскерди Танабай. А кезде айылдагы көзгө түшүмдүү жана жалгыз билимдүү жигит Чоро болчу. Оор басырык мүнөзүн, кайрымдуулугун, боорукерлигин эл жакшы көрүп, урматтап турчу. Танабайга анын кең пейилдиги анча жакчу эмес. Кээде жыйналышта Танабай туруп алып, душман менен айыгышкан тап күрөшүндөгү Чоронун кечиримсиз жумшактыгын аябай сынга

алчу. Ал минтип сүйлөгөндө оозунан чыккан сөзү гезиттин тилиндей так, орноктуу чыгар эле. Анткени жарыя окуудагы уккандарынын баарын кайталап, Чорого багыттап салчу. Кээде айтарын айтып алып, сөзүнүн курчтугунан кайра өзү чочулаар эле. Бирок айтса айткандай айтчу.

– Мурдагы күнү тоодон келдим, – деп отурду Чоро. – Аскерлерибиздин баары келдиби деп сурашат чалдар. Аман калгандары бүт эле кайткандай болду дедим. «Анда качан ишке чыккылары бар?» – дешет. Иштеп атышат, бири өндүрүштө, бири курулушта жүрөт дедим. «Аны билебиз. Бу жылкыны ким багат? Же биз өлөр күндү күтүп жүрүшөбү? А күнгө деле аз калды окшойт», – дешет. Чыны менен уялдым. Сөздүн унгусун баамдап атасынбы? Ал чалдарды да биз жылкычылык согушуна аттантканбыз. Ошондон бери кынк этпей келатышат. Жылкы багыш абышканын иши эмес экенин өзүң жакшы билесин. Түн уйкусу, күн тынымы жок, качан болсо ээрден түшпөй жүргөнү жүргөн. Дербашбай эсиндеби, ракматы ээрде тонуп калбады беле. Ат тандап үйрөтүп, аскерге жиберип тургандар да ушу чалдар болду. Жетимиш ашканда жаныңы тындырбай ойдон тоого чапкылатып койсунчу. Сөөгүн чачылып, сай-сайда калар. Ушунча чыдап бергенине да ыракмат айтыш керек чалдарга. Аскер жигиттерибиз чет жактан маданият көрүп келип, эми жылкычылыкты айтсаң мурдун чүйрүшөт. Ээн тоону кыдырып, бөрү белем дешет. Көрдүңбү, ахыбал ушундай. Өзүң колдобосоң болбой калды. Сен аттансаң, калгандарын укурукташ оңой.

– Болуптур, Чоро, зайыбым менен сүйлөшүп көрөйүн, – деди Танабай.

Ичинде ойлodu: «Бороон-чапкындап баштан кандай күндөр өтпөдү, а сен баягы эле бойдон-сун. Боорукерлигиндин ташпишин тартасын да жүрөсүн. Балким аның да туурадыр. Согушта эмнени гана көрбөдүк, элдин баары сендей кең пейил, боорукер болсо го, атаганат. Бир келген бул өмүрдөгү туура жүрөр жол балким ушудур».

Ошентип макулдашып ажырашты. Танабай дүкөнүнө басты. Саал бара түшкөндө Чоро кайра токтотту.

– Танабай, токточу. – Ал жакын бастырып келип, ээрден өбөктөй Танабайдын жүзүнө үнүлдү. – Мага таарынып жүргөн жоксунбу, ыя? – деди акырын. – Такыр чолом тийбейт. Жаш чагыбыздай жай отуруп, чечиле бир сүйлөшсөм дейм. Канча жыл көрүшпөй жүрдүк. Согуш бүтсө, жумуш жеңилдеп, кол бошоор десем, кайра көбөйдү. Кээ түнү ар иштин башын ойлой берип, уктабай таң атырам. Чарбаны кантип ондосок, эл тоюнса, план аткарылың турса деп бир санаага батып алсам, аягына чыга албайм. Эл да жанырды, эл сыяктуу жакшыраак жашагысы келет...

Бирок экөөнүн тең чолосу болбоду, ээн отуруп, эркин сүйлөшө алышпады. Убакыт болсо октой учуп өтө берди. Кийин биротоло өтүп кетти.

Ошо күздө Танабай жылкычы болуп тоого көчтү, Торгой чалдын жылкысынын ичинен кула тайды ошондо алгач көрдү.

– Мурастап калтыраарың барбы, аксакал? Жылкынын түрү жупуну го? – деп какшыктап калды Танабай жылкыны санап алган соң.

Торгой чал ээгинде эки тал сакалы жок, чүрүшкөн кол башындай чал болчу. Өзү меке¹ чал болсо, башындагы сансан² тебетейи көмкөргөн казан кебетеленип калар эле. Мындай чалдар кыялы чапчан, ишке ыкчам болот. Бирок Торгой чанырып чыкпады.

– Жылкыдай эле жылкы, – деди ал кенебей.
– Мактанар артыкчылыгы жок, кубалап кайтарсаң көрө жүрөрсүн.

– Э, аксакал, мен жөн эле тамашалап айттым, – деди Танабай кайта жумшарта чалып.

– Бирөө бар! – Торгой көзүнө түшкөн тебетейин өйдө түртүп, үзөңгүгө тура калды да, бүктөй кармаган камчысын суна көрсөттү. – Тетиги кула тайды көрдүңбү, тигине, четте оттоп турбайбы. Ошол. Күнү келгенде көрөсүн. Азыр кунан чыкма. Мындан чыгат.

– Тетиги тоголокпу? Бели кыска, майда экен.

– Кенже туулган. Ал эчтеке эмес, баралына келгенде көрөсүн.

– Бу тайдын эмнеси артык экен?

– Жорголугу.

– Жорго болсо болор.

– Мындай жорго сейрек чыгат. Илгери мындай жорго эр жигиттин кунуна турчу. Ат болоту жорго тай деген ушу.

– Кана, көрөлүчү! – деди Танабай атын теминип.

Экөө үйүрдү четтей бастырып барып, кула тайды бөлүп алды да, кууп көрүштү. Кула тай да эригип калган көрүнөт, көкүл серпип кошку-

¹ меке – куу, амалдуу.

² сансан – жүнү өскүлөн козунун териси; ушундай териден жасалган тебетей.

руп, жорголоп жөнөдү, алыстан кайрып салды. Анын жоргосуна кызыга түшкөн Танабай:

– Балакет, оо-ой! Карасан!.. – деп жетине албай кыйкырды.

– И, көрдүнбү, билип алгын, – деп Торгой чал да жанданды.

Экөө кичинекей балдарча ээлигип, жорго тайды сүрөп кыйкырышып, артынан таскактагып баратышты. Кыйкырык-сүрөөн чыккан сайын жорго тай ого бетер төшөлүп, бирок жанылбай, чайпалбай, арышын арбын таштап, жоргосун эркин салып баратты. Үйүрдү карай алыстан кайрып салгандагы шукшурулган көрүнүшүн көрүп туруп, Танабай учкан кушка окшоштуруп жиберди. Көзүм тийбесинчи деп, кайра алдыртан үч түкүрүнүп койдү.

Экөө аттарын текирендете чабышты, бирок кула тай жүрүшүн буздады, жыбылжып бара берди.

– Көрдүнбү, Танабай, – деп кыйкырды Торгой чаап баратып. – Эмитен сүрөөнгө сезимтал, жаныбар «айт» деп койсоң бүлөгөн устарадай кетет. Айт, айт, аа-айт!

Кула тай кайрылып үйүрүнө кирген соң экинчи аны козгошподу. Бирок өздөрү токтоно албай, жулкунган аттарынын өпкөсүн басып, үйүр тегерете көпкө бастырып жүрүштү.

– Ыракмат, Торгой аке, чыгаан болор малың бар экен. Көңүлүм ачыла түшпөдүбү.

– Бу тайдан чыгат, – деди Торгой чал. Анан кайра жүз үйрүп, желкесин кашыды. – Бирок сен анчалык үзүлүп түшпөчү. Көзүң тийбесин. Көрүнгөнгө да айта бербегин. Сулуу кыз менен суу жоргонун жуучусу көп болот. Кыз тагдыры кыйын да: жакшы колго туш келсе, жадырап

гүлдөйт, көргөндүн көңүлү курсант болот, жаман колго туш келсе, кор болот, көргөндө жанын кейийт, жардам беришке колуңан эчтеке келбейт. Жакшы ат да ошондой. Жылкы баласын кор тутсаң жолдо каласын, адам баласын кор тутсаң колдо каласың деген. Илгери кыргыз-калмак болуп чабышып турганда кордук көргөн калмактар кыргыз баласын эмне деп каргаганын уктун беле?» – «Орто жолго барганда атын өлсүн, орто жашка барганда катының өлсүн» дептир. Көрдүңбү?.. Ии, ошондой баатыр... Бу тайды жакшы асырасаң, кезинде жарпынды жазат, кууганыңды куткарбайт.

– Кам санабаныз, аксакал, мен да кичине эмесмин, ардемени көрүп калбадыкпы.

– Анын дурус. Эмесе билип ал, аты Гүлсары. – Гүлсары?

– Ооба. Былтыр жайлоодо небере кызым коюп кеткен. Кула жабагыны деги эле жанындай көрчү. Ошондо Гүлсары деп койду эле. Гүлсары атын өчүрбө, балам.

Сөзмөр киши экен Торгой чал. Түнү менен билген акылын айтып чыкты. Танабай да кунт коюп укту. Эртеси Торгойдун көчүн Танабай ашуунун белине чейин узатып кайтты. Журтта Танабайга деген ээн боз үй калды. Дагы бир үйдө жардамчысы турмак болду. Бирок жардамчыны али таба элек, өз үйүн да көчүрүп келе элек. Азырынча Танабай жалгыз калды.

Коштошуп жатып, Торгой дагы айтты:

– Кула кунанды азырынча тийбе. Эч кимге да бербегин. Эмки жазда өзүң үйрөт. А дегенде эле зоруктуруп кызыл эт кылбай аста-асталап жоргосун калыптант. Дайыны жок ойго-тоого

салдырсан жоргосун бузуп алып жүрбөсүн. Үйрөтүп алсаң, өлбөсөм бир көрсөтөрсүн...

Жылкычылык чакан жүгү артылган төөнү жетелеп, жылкыны, эки уйду таштап, Торгой кемпири экөө ошентип көчүп кеткен...

Аты оозго илинип калганын, дагы канча сөз болорун, ал сөздөрдүн акыры эмне менен бүтөрүн анда Гүлсары билсе кана!..

Ал эчтемеден кабары жок жылкынын арасында эркин ойноп жүрө берди. Тегереги баягы эле курчап турган тоолор, оттогону баягы эле тектир саз, ичкени баягы эле түбүндө жылтыр таштары кубулган кашка суу. Бирок кайтарган ээси башка киши болду. Мурдагы чалдын ордуна эми аскер тумак, сур шинелчен кара мурут киши келди. Кыйкырса каргылы бар үнү катуу өкүм. Жылкы да бат эле көнүп калды. Мейли, кааласа тегерене чаап кыйкырып жүрө берсин дегенсип жайбаракат жайылып жатат.

Анан кар түштү. Бат-бат жаап, көпкө жатчу болду. Кийинки жааганы биротоло жатып калды. Жылкы кар тээп оттогонго кирди. Жылкычынын өңү карайып, колу туурулду. Эми кийиз чокой, чоң тон кийди. Гүлсары да үшүй турган болду, айрыкча түнкүсүн чыйрыгып калат. Анан анын да кыштоо жүнү өстү. Аяздуу, бороондуу түндөрдө жылкы биринин демине бири жылынып, буйгатта турат. Эртең менен кыбыраган кулактары гана болбосо, баарын бубак басып, жар менен жар, боор менен боор болуп көрүнөт. Жылкычы да түнү менен жанында, кар кырчылдата тегеренип бастырып жүргөнү жүргөн. Кээде бир топко дайынсыз жоголуп кетип, кайра келип калат. Жылкы анын кетпегенин жактырат, караан тутат. Кээде үн салып, же суукка

кайыккан неме тамагын кырып жөтөлүп койсо, жылкы да тобу менен баштарын селт көтөрүп, кулактарын тикчийтет, ээси жанында жүргөнүн көрөт да, көңүлдөрү тынчып, түнкү шамалдын ышкырыгын тыншап, кайра үргүлөп тура берет. Ошол кыштан тартып Гүлсары өмүр бою Танабайдын үнүн жазбай таанып калды.

❧
26

Бир жолку бурганактуу түн Гүлсарынын эсин чыгарды. Кыйпысыктап жааган кар жалды чып-калап, куйрукту салмактатып, таноого толуп, көз ачырбай турган. Жылкы тынч ала албай, бирине-бири ыктап, улам четте калганы ыктоо издеп тегеренип, тобу менен сүрүлүп турду. Кексе бээлер кошкуруп, титиреген кулундарын ортого айдап киргизип, Гүлсары четте калды. Үйүр топтун тыягынан айланса да, быягынан айланса да, башын ката албады. Бир даары менен тебишип, омууроолоп көрдү эле, мурдагысынан бетер четке серпилип калды да, эки ортодо үйүрдүн айгырынан тепки жеп алды. Айгыр баятан бери чулу туяктарын мылгыта кар жиреп, жылкыны чарк имере үйрүп жүргөн. Жаалданган чоң айгыр кээде кулак жапырып, башын сүнгүтүп, карангы түнгө житип кетет, тигинден-мындан каарлана кошкурганы угулат, аздан соң акшындап кайра жетип келет. Четтеп кеткен Гүлсарыны көрүп калып, бир жолкусунда ачуусун андан чыгарды. Жетип барып кең омууроосу менен коюп өттү да, артын сала берип, кош аяктап капталга тепти. Гүлсары өпкөсү үзүлүп кеткендей болду, талып калды. Төрт аягы бүрүшүп онтоп ийип, аздан соң араң боюн түзөдү. Ошондон кийин ээнбаштыгын койду. Үйүрдүн четине тыгылып, жоошуп калды. Кабыргасы сыздап, жинди айгырдын кордугун унута албай

турду. Үйүр тынчыган кезде алыстап жел менен үзүлүп келгенсиген чоочун үн угулду. Мурда эч качан карышкырдын улуган үнүн укпаган Гүлсары дирт этип алып, тула бою муздап кетти. Жылкы үйүр тобу менен бир дүргүп алды да кулак түрө титиреп, кайра токтоду. Түн жымжырт, бирок ошонусу үрөй учурат. Кар үнсүз жаап, Гүлсарынын элөөрүп көтөрө калган тумшугуна жабышып, эрип турду. Кожоюн кайда? Ушул азыр болсочу, жадегенде үнүн угусачы, топунун түтүн буруксуган жытын жыттатсачы. Кайрат болбос беле. Бирок ал дайынсыз. Гүлсары жан жагына көз салып, коркконунан селейе түштү. Арт жагынан жер менен жер болуп кубандаган көлөкө өткөндөй болду. Гүлсары үйүрдөн четке жалт берди. Ошол замат аран турган жылкы тобу менен дүр койду, шамал тийгендей жапырыла берди. Ал анан токтотуп көр! Эси чыккан жылкы тоо жаңырта азынап, түндү көздөй чыңырып, уюп турган жылчыксыз түндү шабырдай¹ жиреп, көчкүдөй жөнөдү. Тоодон кулаган таштардай бирин-бири ээрчитип, бирин-бири сүрдүктүрүп, бирок чачылып бириндебей жайыла качты. Жан кулактын учунда, өзү топтун ичинде Гүлсары кетти. Ангыча түн жаңырткан мылтык үнү угулду, ага удаа дагы атылды. Жер дүнгүрөп, кулак тунуп бараткан жылкы кожоюндун ач кыйкырыгын жазбай тааныды. Каптал жактан чыккан тааныш үн айкай салып отуруп, үрккөн жылкынын алдын торой чыкты... Эми жылкы басылбаган ач кыйкырыкты ээрчип качты, ач кыйкырык сүрөй кайрып, баштап алып баратты. Үрккөн үйүр эпкени аласа-

¹ ш а б ы р д а й – элестүү м. камыштай жиреп.

лып кетпесин деп, оболу өр талаша чаап, анан тектир издеп, капталдай салды. Бирок түн карангы, көз сокур, тайсан кеттин, кургуйга. Танабай жанын оозго тиштеп бычактын мизинде баратты. Эми дабышы да каргылданып, бастай берди. Ошондо да болбой: «Кайт! Кайт! Кайтаайт!» деп, жылкыны дем бастылап үн салат. Жылкы кожоюндун караанын байыр тутуп, үнүнөн кубат алып, бирок арттагы көрүнбөгөн коркунучтан жүрөктөрү шуулдап дале токтоно албай барат.

Таң кылайганда Танабай жылкыны эски жайытына кайрып келди. Жылкы ошондо гана ийириле токтоду. Кан дүргүткөн коркунучтан дале арыла албай омууроо-сооруларынан чыккан калың буу астында солуктап турду. Ысык эриндери менен кар жалмалайт. Танабай да кар жеп отурду. Эки өңүрү жайылып, үңкүйө отуруп, аптак кардан умачтап ашады. Анан эки алаканына бетин басып, кыймылсыз катты да калды. Чаар асмандан кар сампарлап, аттардын ысык сооруларына түшөр менен эрип жатты, тер кошулган сары суу аяк астына сарыгып жатты...

Кар кетип, жер көгөрдү. Гүлсары тез эттенип, дүгдүйтө жал байлады. Жылкы түлөп, соорулары жылтылдап, иренине чыкты. Катаал кыш, кынжыйткан жутамчылык болбогондой. Анын баары жылкы баласынын эсинде калбады, адам баласынын эсинде калды. Чыкылдаган темир аяз, бөрү улуган түндөр, ат үстүнөн түшпөй ээрде тонгон күндөр, отко кактаганда жаны качкан манжалары сыздап ооруп ыйлап жибербеске эрдин кесе тиштеген учурлар адамдын эсинде. Көктөмдөгү шыргалаң, кылтыйган чөптү чып кармап жылкынын туягын мүлжүгөн,

тумшугун канжалаткан көк муз, жандан өткөн жаздын ызгаары кыштан начар чыккан көтөрүм аттар очорулган жеринен кайра турбай, үйүрдөн бир нечеси чыгаша болгону да адамдын эсинде. Тоодон түшүп, колхоздун кенсесине барып, башкармага тик багып карай албай өлгөн малдын актисине кол койгону, кайра чыдай албай атып туруп, столду койгулап бакырганы да эсинде.

– Сен эмне акыраясың мага? Мен сага фашист эмесмин! Жылкынын сарайы кана, жемчөбү, сүлүсү¹ кана, тузу кана? Жел ооп күн көрүп жүрөбүз. Ушинтип иштегиле деди беле? Моминтип самтырап жүргөнүбүздү көрбөй көзүн жокпу? Кырк курак үзүк үйдү көр, жалам талкан жок үй ичин көр! Тиги кан кечкен бронтто да күнүбүз адамдай эле. Болбосо өлгөн малды мен муунтуп салгансып акырайбагын!

Ошондо башкарма лам дебестен кумсарып отуруп калганы да эсинде. Ачуусуна чыдабай сайсөөккө жеткире айтып алып, кайра бармагын тиштегени, башын шылкыйтып, башкармадан мукактана кечирим сураганы да эсинде:

– Сен... Сен кечирип кой, ачуу менен карма на албай кеттим...

– Мен сени эмес, сен мени кечир, – деген анда Чоро.

Анан кампачыны чакырып алып, турган жерден буйрук берди:

– Танакене беш кило ун бер. Мында Танабай ого бетер уялды.

– Жетимдерди кантебиз? – деди кампачы.

– Кайсы жетимдер? Бээ десе төө дейсиң да! Бер! – деп Чоро кампачынын шылтоосун түшүнмөксөн болуп, кесе айтты.

¹ сүлү – сулу.

Танабай унду албайм дегиси келди. Жакында уй тубат, кымыз чыгып калат, акка аралашып алсак, эгин бышканча чыдаарбыз демекчи болду да, кайра башкарма кампачыны алдагансыган амалын түшүнүп, унчукпады. Кийин ошол ундан жасалган кесмени ичкен сайын оозун күйгүзүп жүрдү.

– Сен эмне, жыдытып өлтүргөнү жүрөсүңбү? – деп кашыкты таштап ийип, ачуусун аялынан чыгарчу.

– Суутуп ич, бала эмессин го, – дейт анда аялы кебелбестен.

Ошонун баары эсинде...

Жадыраган май келди. Айгырлар азынап, кездешкен жерде алышып, жеңгени жеңилгендин үйүрүндөгү байталдарды өз үйрүнө кубалап кетип жатты. Айгырларды ажыраштырып жылкычылар чапкылашты, бөтөн үйүрдүн айгырын уруп-сабап кубаласа, анын ээси жолугуп, эки жылкычы кер-мур айтышып, камчы үйрүшкөндөрү да көп болду. Гүлсары болсо, үйүр тегерене буландап жорго салып ойноктоп, айгырлардын чатагы менен иши жок. Өткүн өтсө, кайра күн жаркырап, ташка чейин чөп чыкты. Көйкөлгөн шибер жапжашыл, тегеректе аппак карлуу чокулар, төбөдө көк асман. Кунан жорго бой-келбети сыналып, ушул жазда жаштыгынын кызыгына мас жүрдү. Бою жазылып, тулкусу узарып, балалык жумур денеси чыйралып, көөдөнү кеңейди, соорусу жайылып, курсагы кынжыя тартты. Кең омууроо, балбан билек, «чаткаягы чаткалдай», катыңкы баш, дулдул жон тартып, нагыз сынакы жоргонун кебин кийип келатты. Кочкор тумшук, жыйнак эрин, алагар көздөрү аңтарылып, жазы мандай. Бирок өзүнүн айгы-

рак сымбатын билип жаткан Гүлсары жок. Бу жазда ал боор болсо боорлой, тектир болсо тектирлей бөжүп чуркап, жоргологун күчөттү. Ошентип оюн салып, кумардан чыкпаса тынч оттоп турбас болду. Ан сайын жылкычыда тыным жок. Өзү курбал кунан-тайды ээликтирип-элиртип, алар оюн салып мөнкүсө, Гүлсары жоргосун жазбай безилдейт, курбуларынын арасында сары жылдыз болуп учат. Тула боюнда кайдагы бир кажыбас күч туйлап өргө чабат, өрдөн ылдыйга, ылдыйдан сайга, сайдан кырга чабат, кырды кырдай зымырылып, туягынан майда таштар чыркырайт. Түнкүсүн үйүр четинде үргүлөп турса да кыялында учуп-күйүп жөнөлөт, кулагында жел ышкырып, жер танабы кыскарып, төрт туяктын дүбүртү конгуроодой шынгырап угулат.

Кожоюнуна Гүлсары көнүп алды, жатсынбайт, жакындаса чунандап кулак жапырбайт, бирок айланчыктап үйүр да эмес. Танабай да аны өнтөлөп көңүл бурбайт, тек сырттан багып ичи жылыйт. Ырас, кээде кунан-тайды азгырып алыстап кетсе, кууп кайрыйт. Кыжырына тийгенде эки-үч курдай укурук менен соору талаштыра салып калган учуру да болду. Анда Гүлсары эти ооругандан эмес, үрккөнүнөн тула бою дир-дир этип чоочуп кетип, анан ызылдап суу жоргосуна түшөт. Үйүрдү беттеп, Гүлсары куйруктуу сары жылдыздай агылып учат. Ал ансайын артта укуругун сүйрөп чаап келаткан кожоюндун ичи жылыйт, сүрөөн сала айкырып, ээлиге чабат. Анан Гүлсары кожоюндун кыялданган ырын угат. Ырды жорго жактырат, ырдаган кожоюнун да ал учурда жакшы көрөт, ырдын ыргагына сала бөжүйт. Кийин Гүлсары

ыр ыргагын жазбай сезчү болду, ар түркүн ыр укту: шандуусун да, узунун да, кыскасын да, сөзү бар, сөзү жогун да угуп жүрдү. Анан дагы Гүлсары кожоюндун жылкыга туз берген саатын жактырчу. Буттуу узун аштоого кезек-кезек жылтыр көк туз салат. Үйүрү менен каптап, жылкы туз жалайт. Мына ушунусу жыргал эле.

Акыры Гүлсарынын түбүнө да ошол туз жетти.

Бир күнү кожоюн бош дагыраны кангыратып, жылкыны тузга чакырып: «По-по-по», — лоп калды. Үйүр жылкы жүгүрүп келип, аштоого баштарын салды. Гүлсары да аттардын арасында туз жалап турган. Кожоюн жардамчысы экөө укурук алып, айлана басты. Гүлсары ага маани берген жок. Укуруктун ага тиешеси жок. Укурук менен мингич аттарды, саан бээлерди кармайт. Гүлсары болсо аркан-жиптен азат мал.

32 Бир маалда кыл аркан тумшугун сылай өтүп, мойнуна илинди. Гүлсары андан да шек албай тура берди. Башкасы болсо укурук салынганда кетенчиктеп кошкуруп, асман чапчып атырылмак. Гүлсары былк этпеди. Анан сайдан барып суу ичмекке Гүлсары кетенчиктеп катардан чыгып, жөнөй бермекчи болду эле, моюнундагы кыл аркан сыйыртмактап тартылып келип, тык токтотту. Мындай шумдук башынан өткөн эмес. Гүлсары кежең эте бир жулкунуп алды, болбоду. Ошондо эси чыгып, турган жеринде так секирди, көзү чарасынан чыга кошкуруп, кишенеп жиберди. Жанында турган жылкыдан бири калбай дыр койду. Кыл арканды муунта тарткан эки адамдын ортосунда Гүлсары жалгыз калды, кашында кожоюну, артында анын жардамчысы. Жакында жакадан келген топ бала

чурулдап, четте турат. Алар келгенден бери сандарын чапкылап үйүрдү айлана чуркай беришип, Гүлсарынын мазесин алган эле.

Жоргонун үрөйү учту. Жанталашып көккө дагы атылды, анан үстү-үстүнө аба чапчыды. Күн элтендеп топтой секирип, шакек-тегерек ичке алкактарга сынып кеткендей асманга толуп чыкты, туш-тарапка дөңгөлөндү. Тоо томкорулуп, жер астын-үстүн антарылып, адамдар аласалып кулап жатты. Анан тоо да, күн да өтүп, Гүлсары бүткөн бою калчылдап, карангы түндү чапчылап калды.

Бирок канчалык туйлаган сайын кыл аркан ошончолук кылкындыра берди. Муунуп бараткан жорго кармаган адамдардан качам деп, кайра аларды көздөй секирди. Адамдар жапырыла жалт берип, кыл аркан бир азга бошондой түштү. Эми кутулгандай көрүнүп, Гүлсары сүйрөй качты. Катындар кокуйлап, балдарды үйгө кубалады. Бирок жылкычылар куткарбады, сүйрөлүп барып, тура калышканда жоргонун моюнундагы аркан кайра тартылды, жанагындан бетер муунтту. Гүлсарынын деми кыстыгып, башы айланып, көзү карангылады.

Колундагы арканды жыйнай кармап, кожоюн жакындай басты. Гүлсары аны бир көзүнүн кыйыгы менен көрүп турду. Кожоюндун кийими дал-далынан айрылып, бети канталап жүрөт. Анткен менен жүзү жылуу, көзү мээримдүү карайт. Алкына дем алып, канаган эриндерин чопулдатып, жоошута күбүрөп келди:

– Так, так, жаныбарым Гүлсары. Коркпо, так, так, ата жосуну, ата расмиси!

Бир жактан арканды бошотпой жардамчысы келди. Кожоюндун колу акыры жоргонун мою-

нуна жетти, жаагын сылап, алкымын кашып туруп, бурулбастан:

– Жүгөндү, – деди.

Жардамчысы жүгөндү алкым астынан сунду.

– Так, так, Гүлсары, эй, тентегим, – деп кожоюн кулагынын түбүн кашый берди. Жоргонун көзүн алаканы менен калкалап, башына жүгөн катты.

Эми ооздуктоо калды, анан эптеп ээрин токуур. Жүгөн башына катылганда Гүлсары кошкуруп, бир жулкунду эле, кожоюн үстүнкү эрдин шап уучтады.

– Толгочту! – деп бакырды жардамчысына.

Жардамчысы үстүнкү эрдине кайыш орой коюп, жыгач тээк менен толгоп жиберди.

Гүлсарынын жаны чыга жаздады, көткү эки бутуна очорулуп, былк эте албай моюн сунду. Муздак темир шылдырап тишине кагышып, эки ууртун жыра тартып, оозуна кептелди. Анан адамдар жонуна бирдеме салып, басмайылды көөдөнүн кыса жулка тартканда тенселе түштү. Эми ага баары бир эле. Толгоч салган эрди ооруп, жаны чыгып баратты. Көзү агып түшүп калчудай чакыйып, ак-карасы антарылды. Же дем аларга, же тырп этерге чамасы жок, жалдырап асманды тиктейт. Жаны ооруганы ошончолук, жонуна кожоюн мингенде да байкас албады. Эрдинен толгочту бошотуп алганда гана эсине келди.

Адегенде Гүлсары башы айланып, бүткөн бою арчындалганын түшүнө албай калчылдап тынч турду. Анан чоктугу жакка кыйыгын сала коюп, жонунда бирөө зонкоюп отурганын көрүп алып, чоочуп кетти. Атырылып жөнөй берди эле, ооздук эки ууртун айрып, оозу араандай ачылды,

адамдын эки буту эки колтугуна батып баратты. Жорго аны көккө серпип таштачудай асман апчып секирди, жаалдана кишенеп жиберди. Токтой калып, мөнкүп да көрдү. Жонуна жабышкан балээ түшүп калар эмес, анда жорго атырылып беткелди чапты. Бирок атчан турган жардамчынын такымындагы кыл аркан аны алыстатпай жулка тартып токтотту. Анда жорго тиги атчанды тегерене чапты, ушу тегерек жазылып кетсе баш оогон жакка окторулуп алып учмак. Бирок кырчоо жазылбады, андан чыга албай жорго тегерене берди. Адамдардын көздөгөнү да ошол экен, үстүндөгү кожоюн тумсак санды ачыштыра камчы чаап, өпкөсүн ургулай курч такасы менен теминет. Анткен менен жорго эки жолу кожоюнду таштап кетти. Бирок ал ыргып туруп, кайра минди.

Бул машакаттуу тегеретме көпкө созулду. Жоргонун башы айланды, терebel жер-дүйнө кошо айланды, жакындагы боз үйлөр, алыста жайылып жаткан жылкы, алкактанган тоолор кошо айланды, көктөгү булуттар кошо айланды. Жорго зорукту, чапканын коюп калчылдай басты. Ичи ысып, чаңкап баратты.

Бирок адамдар суу ичирбеди. Кечкурун ээртокумун албастан, басмайылын гана бошотуп, тизгин каңтарып, мамыга аса байлап койду. Башы кежейе тартылып, ооздук кемирип, жорго какчыя катты. Үзөнгүлөр да кайрылып, ээрдин кашына илинген. Ушу калыбында же энкейип топурак жыттай албай, же жата калып кычышкан жонун төшөп оонай албай, буттарын эркин суна албай таң аткыча турду. Ойдо жок жерден башына түшкөн бүгүнкү мүшкүлгө түшүнө албай аргасыз жоошуду. Көнбөгөн ооздук саал

кыймылдаса жанына батат, даттуу темир даамы жагымсыз. Ооздук жырған эки уурту шишип чыккан, ал ооруйт. Басмайыл кысып салган боору сыздайт, ээр баскан эки капталы сыздайт. Суу ичкиси келип, өлүп турат. Тиги өзөндө шаркырап аккан суунун шары тынбай угулуп, ого бетер чыдамын кетирет. Өйүздө жылкы ада тынча жайылып жатат. Кээде дүбүрт, кээде кишенеген үн, түнкү жайыттагы жылкычынын «айт-айттаганы» угулат. Күүгүм талаш адамдар от башында кобур-кобур сүйлөшүп отурушту. Балдар ойноп итче үрүп, иттер абалап жатты. Гүлсары турду какчыйып, кантарылып. Аны ойлогон киши жок, аны баары унуткандай.

Бир маалда ай чыкты. Карангы түн кучагында тоолор үнсүз каалгып, ай шооласы астында теңселип турган тариздүү. Жылдыздар мурункудан бетер бажырайып, жерге салаңдап түшүп келген тариздүү. Байлоодо турган Гүлсарыны кимдир бирөө издеп жүргөнсүдү. Өзү менен бир жазда туулуп, бир жайылып, бир өскөн тору байталдын кишенегенин укту. Байталдын маңдайында кашкасы бар жарашыктуу. Гүлсарыны коштой чуркаганды жакшы көрөт. Жакындан бери чоң айгырлар эркелетип чакыргандай окуранып, байталды имерчиктей турган болду. Бирок байтал чунаңдап алардан качып чыгат, экөө ээн жерге ойноп кетет да, бири-биринин жалын кашып, моюндашып турганды жакшы көрүшөт. Байтал али бала эле, кексе айгырдын каалаганын биле элек, Гүлсары да бала эле, али үйүргө кире элек. Экөө кең дүйнөнүн бейкүнөө балдары эле азырынча.

Тору байтал жакын эле жерден дагы кишенеди. Гүлсары анын үнүн жазбай тааныды. Кише-

неп жооп кайтарайын деди, бирок уурту шишиген оозун ача албады. Ачса эле жаны кошо чыгып кетчүдөй. Акыры тору байтал издеп таап келди. Желе жортуп, айдын жарыгына кашкасы кашкайып келди. Өзөндөн өткөн байтал куйругуна, чачысына суунун муздак илебин ала келди. Экөө жытташып калды, жумшак, жылуу эриндери менен байтал аны аймалап жиберди. Ойноок бышкырып, айгырак Гүлсарыны чакыргандай болду. Гүлсары болсо ордунан козголо алгыс абалда. Анда тору байтал айгырактын жалына ээк артып, жалын кашып кирди. Гүлсары да байталдын ыйык жалын кашып берсе болмок, бирок ылаажы жок, байталдын эрекеген ниетине ыкласын билдире албады. Козголууга дармансыз. Каны катып суусап турат. Аттиң, байтал ага суу апкелип берер болсочу! Акыры тору байтал желе-жорто кайра кетти. Карааны карангы түнгө синип кеткиче Гүлсары артынан томсоруп карап турду. Келди да, кетти. Айгырактын көзүнөн жаш мөлтүлдөдү. Мончоктоп тумшугуна чууруп, аяк астына үнсүз таамп жатты.

Гүлсары жорго ошентип өмүрүндө бир ыйлады. Таң эрте кожоюн чыкты боз үйдөн. Жашыл этек, ак чокулуу жазгы тоолорго шүйшүнө карап туруп, оозун чоң ачып эстенип, керилип чоюлуп алды. Арка омурткасы ооруганга кыныкыс онтоп да жиберди.

– Алда, Гүлсары, кечээ мени жанчып салыпсың го. Эмне? Чыйрыгып турасыңбы? Бир терге ката түшүпсүң го? Жарайсың!

Кожоюну жоргону кашып, омууроосун сылай таптап, жылуу сөздөрүн айтып эркелетип тур-

ду. Адам эмне айтып жатканын Гүлсары кайдан түшүнсүн. Танабай болсо:

– Мага таарынба, досум. Качанга дейре килдендеп бош жүрмөк элең. Эчтеме эмес, көнүп кетесин. Ырас, кичине кыйналып калдың, анысыз болбойт да. Турмуш деген ушундай, эселегим, төрт аягыңды да такалайт. А, бирок, анын жакшылыгын да көрөсүң, көрүнгөн ташка жүгүнбөй качыратат тепсеп өтөсүн. Ачыгып калдыңбы? Суусап турасың, ээ? Билем...

Танабай жоргону жетелеп сууга алпарды. Жаралуу оозунан суулугун абайлап чыгарды. Диртилдей тизеси бүгүлүп, Гүлсары сууга тумшугун салды. Муздак суу чыкыйын какшатты. Ох, чиркин, не деген таттуу суу. Ушу суудан ичирген ээсине Гүлсары өмүр бою кул болууга ыраазы болуп ичти.

Ошол ошо болду. Гүлсары токумга үйрөнүп, жатыркабай, кысынбай калды. Ээси минип алса кайра шаттангандай жүрөт, ооздук кемирип шукшурулат. Танабай тизгин кагып, жоргосуна салып коёт. Анда Гүлсары дангыр жолду тапыратып, ыргактуу чыккан дүбүртү кулактын кычуусун кандырат. Минген адам салмагына ыргагын жазбай безилдешке биротоло ык алып кетти. Көргөн кишинин көзү жайнап, тамшанып калат.

– Ай, жаныбар, жорго болбосоң коё кал, соорусуна суу койсоң да чайпалбасов! – деп үн салып калышат.

Мурдагы жылкычы кадимки Торгой кезигип, Танабайга ыраазы болду:

– Бали, Танабай, өркөнүң өссүн. Жакшы үйрөтүпсүң. Ал эми көрүп ал, жоргонун жылдызы жаркырап жанар!

III

Кажыган эски арабанын дөнгөлөктөрү ээн жолдо чыйк-чыйк кылдырттайт. Анда-санда чыйкылы үзүлүп өчө калат. Картаң ат алдан тайып, улам токтой берди. Токтой калганда теребелди ың-жың басып, өз жүрөгүнүн: «тум-туп, тум-туп» какканы кулак түбүнөн угулат...

Танабай карыя Гүлсары эс алганча күтүп турат да:

– Жүр, Гүлсары, жүрө кой, күн кечтеп барат, кыбырап жыла берели, – деп жылоодон сүйөй кармап, кайра жетектейт.

Ошентип экөө дагы эт бышымча жүрүштү. Анан жорго биротоло токтоду. Арабаны андан ары тарта албай, аран таноо кагып турду. Танабай аттын нары жагына бир чыгып, бери жагына бир чыгып, күйпөндөй берди.

– Эмне болду сага, Гүлсары? Ушинтип ээн жолдо түнөп калабызбы, ыя?

Бирок ат аны түшүнүүдөн өтүп калган. Өз башынын оордугун көтөрө албай улам бир жагына салбыратып, шайманы ооп теңселип турду. Жүрөгүнүн: тум-туп, тум-туп, тум-туп... кагышы кулак түптөн угула берди.

– Кечир мени, Гүлсары, – деди Танабай. Шордуу башым, баятан эмне билбедим. Чалдыбары калган арабаны шайманы менен кошо сага садага чаппайт белем. Эптеп үйгө алты саныны жеткирсем болду эле.

Тонун жерге чечип таштап, шашып атты чыгара кетти. Жан жыгачтарын чечип, моюнчакты шыпырып алды да, бар абзелин¹ бүт арабага атып урду.

¹ абзел – жабдык, шайман.

– Мына, сени кыйнаган ушу болсо, – деди ал тонун кайра кийип.

Моюнчаксыз, абзели сыйрылган аттын башы гана калдайып, күүгүмдөгөн ээн талаа бетинде Гүлсары көрдөн турган арбактай болуп көрүндү.

– Кудай сакта, Гүлсары, куруп калгансың го? – деп күбүрөдү Танабай. – Бу кейпинди Торгой көрөр болсо көрүндө бир оонап кетер эле...

Танабай бош жетелеп, экөө илкий басып жөнөдү. Карыя адам, картаң ат. Артта араба калды тарбайып, алдыда батып кеткен күндүн кочкул кызыл нуруна жуурулушкан кара күүгүм кашка жолду коюулана басып, тегеректи тумчулап келет. Тоо карааны мунарыктап, жер кыйыры көк жээк өчүп, караңгы түн каптап келет.

Танабай өнүрү жер чийип келатып, узак өмүр ичиндеги жоргого байланыштуу өткөн-кеткендин баарын эсине салып, адамдар тууралуу: «Баарыбыз ошондойбуз. Жакшыны унутабыз, жаманды эстебейбиз. Бирөөбүз төшөк тартып жатып калсак, же көз жумуп кетсек, ошондо гана эстейбиз. Ошондо гана кадырын билип, кандай асылдан айрылганыбызды айтып эскеребиз. Адамды ошентебиз, адамдын жанында тилсиз макулуктун баркын билмек кайда. Гүлсарыны ким минбеди, ким кумардан чыкпады? Кимди гана алчылантып алып жүрбөдү эсил жорго? Эми картайганда баары унутуп таштап кете берди. Мына, каруусу кетип мүргүп, карылыктан мөгдөп келет. Чиркин, күнүндө кандай ат эле!..»

Өткөндү эстесе оролу келди. Өмүрүндө басып өткөн жолуна көптөн бери кылчайып карабаганына таң калды. Эми кай-кайдагынын баары

кайра тирилип, көз алдынан өтүп жатты тизилип. Эч нерсе эстен мүлдө чыгып кетпейт экен. Башта Танабай өткөндү көп ойлочу эмес, ойлогусу да келчү эмес. Бүгүн уул-келини менен сүйлөшүп, эски жараттын оозун ачып алган соң, түн жамынган ара жолдо өлөсөлүү ат жетелеп келатып, өткөн өмүрүнө жаны кейиди, өкүнө бир кылчайды эле, караңгыдан калкып чыккансып, көз алдынан чууруй берди.

Божуну ийинине салып сүйөй тартып, батмандаган ойлордун салмагы ого бетер ыйыктап, Танабай илкип келатты. Божу тизгин улам тартыла калат. Ийини талып кеткенде божуну башка ийинине которот. Бара-бара антиш да кыйнады, ат аран эле бутун сүйрөп, оордугун ага салгансыды. Ошондо Танабай атты эс алдырышка токтоду. Ойлонуп туруп, жүгөндү да башынан сыйрып алды.

– Чамаң келсе алдыга бас, мен артынан жүрөйүн. Коркпо, таштап кетпейм. Кана, илээлеп баса бер.

Ошентип эми ат алдыга түштү, жүгөндү ийинине арта салып, артында Танабай барат. Төл башыдан калган жүгөндү таштап кетмек беле. Гүлсары тыныгып токтой калса, Танабай да токтоп күтүп турат. Анан экөө дагы жол тартат. Карыя адам, картаң ат.

Ушул жол менен кезинде чаң ызгытып өткөнүн эстеп, Танабай кейиштүү жылмайып койду. Гүлсары жоргосун кызый салганда чаны куйрук улаш жүрө албай, узунунан узун чубалып калар эле. Учкан жылдыздын куйругундай чанды көргөн адам дароо таанычу: «А жаныбар, Гүлсары баратат!» деп калар эле. Желсиз күнү Гүлсары зымырап өткөн жол үстүндө

боз була чаң реактив самолёттун түтүн изиндей болуп, көпкө турат тарабай. Алыстан көргөн койчуман боордо таягын жөлөнүп туруп, алакан серепчилеп: «А, жаныбар, Гүлсарынын жүрүшү го бул!» – деп шыпшынар эле, керимселге бетин куйкалатып, жорго үстүндө канат бүткөндөй бараткан адамга ичи күйөт. Мындай жорго такымына тийгенде кыргыз баласынын төбөсү көккө жетип, колтугуна канат бүтөрү да ырас!

Гүлсары – Гүлсары болгону канча башкарма минбеди. Алардын ичинде акылдуусу да болду, акмагы да болду, ак жүрөк адалы да, суук кол арамы да бар эле, бирок кимиси болсо да башкармалыктан түшкүчө Гүлсарыдан түшчү эмес.

«Кайда эми ошолор? Эртеден кечке бел оорутпай ээринде чайнаган Гүлсарыны эстээр бекен ошолор?» – деп ойлоду Танабай.

Экөө кыбырап отуруп, жарлуу сайдагы көпүрөгө жетти. Жетип токтоду. Гүлсары жаткысы келип, буттары бүгүлө берди эле, Танабай жаткызбады, бир жатып калса, кайра тургуза албасын билди.

– Тур. Тур дейм! – деп бакырып ийип, жүгөн менен атты башка салып калды. Урганына өкүнүп, ачуусуна уулуга кыйкырды: – Билбейсинби, акмак? Арам өлгүң барбы? Өлбөйсүн! Өлтүрбөйм! Тур! Тур дегенде тур! – деп аттын жалынан тартты.

Гүлсары бүрүшкөн буттарын кайта араң түзөп, өпкө кага онтоп жиберди. Түн карангы болсо да Танабай аттын көзүн дагы бир кароого даабады. Мойнун, омууроосун сылап, сол колтугуна кулак төшөдү. Жаныбардын жүрөгү көөдөнүндө аптыга кагып, антарылып-коңторулуп тумчуга чаба-

лактап жаткансыды. Танабай бели талып кеткенче ушу калыбында тура берди. Бир оокумда белин түзөп, башын чайкады да, оор күрсүнүп алды. Көпүрөдөн өтүп, жар бойлой кеткен жалгыз аяк тете жол жакын, бирок карангыда адашып кетпесе болду. Танабай бул аймактын коён жатагына чейин билет, адаша койбос, ат чыдаса болду.

Танабай ушуну ойлоп турганда алыстан келаткан машиненин жарыгы көрүндү. Жаркыраган эки көз жерден чыга калгансып пайда болду да, теңселген узун шооласы менен түн коюнун тинткилеп, тез жакындап келатты. Келаткан машине экөөнө жардамын тийгизе албасын Танабай билип турду, билсе да ээн талаада адам пайда болгонуна канимет алып, келишин күттү. «Айтор бири көрүндү», — деп ойлоду. Жүк машиненин жарыгы көзүн карыктыра тийгенде колун калкалады.

Машиненин кабинасында отурган эки адам көпүрөнүн башында турган адам менен атты таныркай карашты. Ат дегидей ат эмес, башында жүгөнү, үстүндө ээр-токуму жок, тек ээсин ээрчип жүргөн ит шекилдүү. Машиненин жарыгы көз ирмемге карангыдан таап алып, кубарта жарык кылган ат менен чалдын элеси аппак болуп, арбактын сүлдөрү кейиптенип кетти.

— Тообо, түн ичинде эмне кылып жүргөн немелер? — деди шофердун жанында отурган тумакчан узун жигит.

— Жанагы жолдон көргөн араба ушунуку го, — деди да шофер машинесин токтотуп, башын кабинадан чыгарды. — Эй, абышка, жайчылыкпы? Тиги жолдо жаткан араба сеникиби?

— Меники, — деди Танабай.

– Баса, ошондой дейм да. Эски араба турат чалдыбары чыгып, абзелин ала кетели десек, анысы да иштен чыгып калыптыр.

Танабай унчуккан жок.

Шофер кабинадан түштү, оозунан арактын жыты бурр этип чалдын жанынан өттү да, на-раак жол үстүндө талтая тура калып, заара уша-та кетти.

– Арабаны эмне таштадың? – деди мойнун буруп.

– Ат болдуруп, тарта албай калды. Картан ат, байкуш.

– М-м. Эми кайда бармаксын?

– Үйгө. Сарыгоого.

– Туу!.. – деп ышкырып жиберди шофер. – Тоогобу? Анда жолубуз башка экен. Же болбосо совхозго таштап коёюн, андан ары үйүнө жетип аларсын.

– Ыраазымын. Атты таштап кете албайм.

– Алдагы өлөсөнүбү? Ой, ит карайбы муну-ну, жардан нары кулатып жибер, карга-кузгун жеп коёр. Келе, жардамдашып коёлу.

– Жолуна түшүп кете бер, – деди Танабай түнөрүп.

– Өзүң бил, – деп шофер бырс күлүп, кабина-нын эшигин карс жапты. – Алжып калган чал тура.

Машине ордуна козголду, узун шоола жарыгын ала кетти. Көчүгүндөгү кызыл көздөрү үңүлө тиктеп, машине өткөндө көпүрө кычырап калды.

– Карыган кишини шакаба чегесинби, өз башына келсе кантесин? – деди жанындагы тумакчан узун жигит машине көпүрөдөн өткөн соң.

– Урдум ошону... – деди шофер рулун айландырып. – Мен да далайды көргөм. Айтсам, иштин жөнүн айттым. Таштай албайм дейт жанагы сөлөкөтүн. Эскинин калдыгы да. Билсең, азыр күн көрсөтүп жаткан жалаң техника. Кайда барсаң техника. Согушта да техника. Алиги-дей чалдар менен жылкынын заманы өткөн.

– Айбан экенсин! – деди берки жигит.

– Атаңын как башы! – деди шофер.

Машине кеткен соң карангы түн кайра каптап алды. Көзү карангылыкка кичине үйрөнгөндө Танабай атын айдады.

– Чү, жаныбар, чү! Илгерилегендин иши илгерилеген, чү!

Көпүрөдөн өтүп, атты жалгыз аяк жолго бурду, жар башындагы карангыда жүлгөсү араң байкалган бозомук сызманы кубалап, экөө өр талаша жүрдү. Тоо артынан ай кылтайды. Төбөдөгү жылдыздар да айдын чыгышын күткөнсүп, көктүн ызгаарында муздак дирилдеп турду.

IV ❧

Гүлсары үйрөтүлгөн жылы жылкы күздөөдө көп туруп калды. Кыш кечигип түштү, жумшак түштү, жааган кар жер тиштеп жатып калбай бат-бат эрип, малдын чөбү жеткиликтүү болду. Кыштан мал эттүү чыкты. Жаз чыгары менен бөксө тоо ачылып, жака жадырап жашыл кийингенде жылкы төмөн түштү.

Согуштан кийин Танабайдын өмүрүндөгү жыргалдуу доорону ошол учур болду. Ак боз ат минген карылык али артуу-артуу ашуунун ары жагында эле, ага чейин деп, азырынча Танабай алкынган бышты жорго минип, алчыланып

жүрдү. Балким жорго эки-үч жыл кечигип тийсе андагысындай кызыгын көрө албас беле, жигитчиликтин доорун сүрө албай калат беле. Гүлсарыны минип баратканда Танабай эл көзүнө көйрөндөнүп коюудан да тартынбады. Сымаптай чайкаган жоргонун үстүндө көйрөндөнбөскө чара барбы? Аны Гүлсары да жакшы сезчү. Айрыкча жакага түшүп келатканда эгин талаасында иштеп жүргөн топ келин жолукса, аларды алыстан көрө сала Танабай ээр үстүндө боюн түзөп, үзөнгүнү чирене тээп, чалкалай отурат да, тизгинди бошотот. Эсинин кыймылын Гүлсары да сезе коёт, арылдап жоргосун күүлөп жиберет. Жалы желге сапырылып, куйругу чубалжый илээшип, анда-санда кошкуруп кулак тикчийте коюп, жүрүп берет Гүлсары, мемиреген эгин талаасынын үстүнөн дүпө-дүп дүбүрт чыгат. Убат¹ жолдо келаткан ак, кызыл жоолукчан келиндер жарыла берип, эки бетте белден чыгып көйкөлүп турган буудайга кире качат, чурулдап токтой калып, жалт карашат. Жорго зуу этип өтө бергенде келиндердин жүздөрү, күлмүндөгөн көздөрү, ашпак акак тиштери көз алдынан учуп өтөт.

— Ай, жылкычы жигит, токто! — деп арт жагынан шанкылдаган күлкү чыгат.

— Байка, бир күнү колго түшүп калсаң оңбойсун!

Кээде каршы келип калганда келиндер кол кармашып, жол бербей тегеректеп, кармап алган күндөрү да болгон. Оюнсак келиндердин тамашасына даба барбы. Танабайды аттан оода-

¹ у б а т — айдоо аянттарынын чегин бөлүп турган чыйыр жол.

ра тартып, шакылыктап туш-туштан тытмалашып, камчысын колдон жулуп кетишет.

– Айт жаның барында, бизге качан кымыз апкелесиң? – деп кысымга алышат. – Биз быякта керээли кечке талаада иштеп, таңдайыбыз так катып жүрсөк, сен жорго минип чалкалайсың ээ!

– Ой, силерди кой деген ким бар? Жылкычы болуп алгыла. Бирок өзүнөр жарабайсынар. Байынарга айткыла, жылкы багам десе жашыраак токол алсын. Болбосо силер бу түрүнөр менен тоодо тонуп өлөсүнөр.

– Апей, муну карасан! – деп анда келиндер жабыла келип, жулмалап жиберешет.

Бирок Танабай жоргого өзүнөн башка бирөөнү мингизбеди. Башканы мындай койгондо Бүбүжаны да жоргого бир минип көргөн жок. Балким ал жоргого мингиси деле келбегендир. Бирок аны көргөндө Танабай өзгөрүлө түшөт, оропара келгенде тизгин тартып, жай бастырып калат.

Ошол жылы Танабай текшерүү комиссиясына мүчө болуп шайланып калган. Мурдагыдан айылга көп түшө турган болду, түшкөн сайын алиги келин менен жолугушуп кетет. Кеңседен Танабай көбүнесе ачуулуу чыкчу. Гүлсары аны басканынан, дабышынан, көзүнөн, кол кыймылынан сезет. Бирок алиги келинге жолуктубу, болду, Танабайдын пейили жазылып кетет.

– Так, так, жулкунба, жайыраак! – деп туйлаган жоргонун омууроосун таптай шыбырап, келинге жанашканда жай бастырып калат.

Анан келин экөө бирдемени жайбаракат сүйлөшүп, же эчтеме сүйлөшпөй жай жүрүп отурушат. Ээсинин ачуусу тарап, колу жумшарып, үнү мээрленип чыгат. Ошол үчүн Гүлсары ээси-

нин алиги келин менен жолугушкан сааттарын жакшы көрөт.

Колхоздун ахыбалы начар, элдин көргөн күнү кыйын экенин Гүлсары кайдан билсин. Эмгек күнгө жарытылуу эчтеме тийбейт. Текшерүү комиссиянын мүчөсү Танабай Бакасов кенсеге келген сайын такып сурайт: бул эл тоюнуп, мамлекеттин милдетинен да кутулуп турар күн качан келет? Журт качанга чейин кысыла берет? Деги эмне болуп жатат?

Былтыр болсо кургакчылык болуп, колхоз түшүмдөн куру кол калды, мал жем-чөпсүз кара желге ооз ачты. Быйылкы түшүмдү былтыркыдан аяптоор арбын алып, карызынан да, пландан да ашык төктү, жалпы райондун намысы деп, башка колхоздордун эсебине эгин, мал төктү. Ошентип отуруп, аягында колхозчулар куру жалак кала берди. Эми алардын көргөн күнү не болот? Убакыт өтүп атат, эл согуштун ызгаарын унута баштады, бирок тиричилиги онолбой келатат го? Отуз сотук огороддон алганына жашап атат. Шылуун-шумдар колхоздун кырманьнан көрүнөөсүн көрүнөө, көмүскөсүн көмүскө кытып кеткенине корстон. Же колхоздун чөнтөгүндө каржысы болсочу, мамлекетке төгүлүп жаткан дан, сүт, эттин баары чыгымдын эсебине кетет. Жазда-күздө малдын башы көбөйүп калат да, кыштан чыкпай жутка келет. Создуктурбай койго кашар, уйга сарай куруп, жем-чөптү мол топтоп, сарамжалдап ыраскут¹ этер мезгил жетпедиби. Бирок курулуш материалдын аты-жыты жок, камдайбыз деген чоңдордун дареги жок. Элдин турак жайы да со-

¹ ы р а с к у т – расход, чыгым.

гуштун тушунда кароосуз калып, азыр түртүп койсоң четинен жыгылгыдай. Бирди-жарым там салгандар, алар да болсо мал сатып, картөшкө сатып, базарын күчөткөн, иштин көзүн тапкандар. Андай шылуундар курулуш материалдарын көздөн жаздым, жең ичинен таап жүрөт.

– Жок жолдоштор, биз иштин көзүн таппай жатабыз, – деп туталанат Танабай. Бузуп жаткан бир балээ бар. Иштин жүйөсү ушул дегенге ишенбейм. Же биз дурустап иштебей жатабыз, же силер бизди жакшылап башкара албай жатагыңар.

– Балээ бар дегениң кандай? Ишти бузуп жаткан деп... – Бухгалтер кагаздарын Танабайдын алдына кармады. – Мына, планды кара... Мына, бул алган түшүм, кошулган мал, бу болсо төгүлгөнү, мына киреше, чыгаша мына натыйжасы. Эмне калды? Чыгым көп, кириш жок. Дагы эмне керек сага? Алды менен билип алып, анан айт. Жалгыз сен коммунист болуп, калганыбыз эл душманы бекенбиз?

Анан сөзгө башкалар аралашып, кызуу талаш башталат. Танабай эки колдоп башын мыкчып «бу кандай?» деген ойдун түйүнүн чече албай, түбүнө жете албай бушайман болот. Анын күйгөнү керт башынын камы эмес, кеп башкада. Колхоздо Танабайга тишин кайрап жүргөндөр да бар. Азыр алар сыртынан күлүп, жолуга калганда, ии, кандайсын дегенсип табалай тиктеп, кыр дана басат. Какшык айтышат: бизди дагы кулакка тартып, куурата көрбө, деп болгондо азыр бизден жырык темене да таппай калдың го. «Ач иттин көчүгүн сук ит жалайт» болорсун. О, оңбогур, согушта сага тийбеген октун көзү жок!.. – дегендей жүрүшөт алар.

Танабай да аларды жалтанбай тиктеп, ичинен: кыжына бергиле, иттер, баары бир жол биздики, биздин оюбуздагыдай болот, дейт. Ачынында алиги адамдар Танабайга бөлөк-бөтөн эмес, экөө ага-ининин балдары. Аталаш агасы Кулубай согушка чейин жети жыл Сибирге айдалып барып келген. Анан кайдан жакшы көрсүн, ит менен мышыктай. Кулубайдын балдары да Танабайды көзүндө огу болсо атып салуудан таюу тартпайт. Араздашкан аталардын укум-тукуму да, балким, араздашып өтөр. Анын себеби бар. Алдагачан өткөн иш болсо да Кулубайдын тукумуна доо кеткен, Танабайга каткан кеги көкүрөгүндө сакталуу. Кезинде Кулубайды кулак деп кубалаганы туура беле? Же ал өз оокатына тың, орто чарба беле? Андай болсо ага-ини карындаш экенин кантет? Кулубай байбичеден болсо, Танабай токолдон туулганы жалганбы? Танабай өз бир тууганына кара санаганы калпы? Туушкандыгын аттап кеткени тууралуу ал кезде эл оозунда не деген гана сөздөр болбогон. Азыр го, жөн башка, ал кездеги иштерди ар кандай бааласа болор. Андачы? Колхоз үчүн ошенткени туура болду беле? Кеп ушунда. Учурунда бу туурасында ою бек болчу, мына согуштан бери кээде күдүктөнө ойлончу болду. Өзүнө да, колхозго да кас күтүп алган жокпу?

– Ой, Танабай, уктап калгансыңбы, эмне унчукпай калдың? – деп жолдоштору аны ойдон алаксытып, кайра кызуу сөзгө аралаштырат. Баягы эле түгөнбөгөн түйшүк: кышкысын үй башы сайын кык жыйнап, айдоого ташып төгүш керек. Арабалардын дөңгөлөгү жок, элден жыгач сатып алып, шаардан алкак темир таап, эптеш керек. Бирок, ага акча кана? Өкмөт карыз-

га акча берер бекен? Банк куру сөзгө такыр ишенбей калды. Эски арыктарды жөндөп, жаңы арык салыш керек. Айта берсе иш чачтан көп. Кышкысын жер тон, арык казылбайт, элди кыйнай албайсын. Жаз чыгары менен жарыш башталат: жер айдоо, эгин эгүү, мал төлдөтүү, анан чөп чабык, иши кылып, жеткенин алдын, жетпегенин калдын. Мал демекчи, жазгы төлгө даярдаган короо-жай беленби? Сүт фермасынын да абалы начар. Сарайы кулаганы турат, жемчөбү жок, уйлар мөөрөп, ар кимдин шыбына моюн созуп, келтек жеп жүрөт. Эртеден керээли кечке темселеп бир ууртам сүт саап ала албай, саанчылар да иштегиси жок... Эмнесин айта-сын, ичке үзүлүп, жоон сүзүлгөн чак. Ойлой берсең үрөйүң учат.

Бирок шалдайып отуруп калган менен жууш бүткүдөй эмес. Андыктан белди бек бууп, маселени партиялык жыйналышта, башкарманын жыйналышында, кайра-кайра талкуулашат. Башкарма Чоро. Анын кадырын Танабай кийин баалады. Сындаш оной. Танабай көп болсо жылкыга жооп берер. Чоро болсо бүт колхозго, колхоздогу элге жооп берет. Ырас, андай ишке Чородой гана азамат чыдамак. Чарбасына келсе эл жакадан алып, районго барса, чоңдор үрөй учура стол муштап, иш кыйшандап турганда да Чоро чөгүп калбады. Анын ордуна Танабай же жиндеп кетмек, же асылып өлмөк. Чоро болсо чарбаны чачып жибербеди, алы кеткенче, жүрөгүн илдет басканча чымыркана тиштенип, тиреп турду. Кийин парторг болуп дагы эки жыл иштеди. Чоро журттун тилин таба билчу. Жаңы кашайып келген Танабай да Чоронун сөзүн уккан соң иш оңолоруна, күрөшүп, тилеп келген

жакшы заман жакында орнооруна көзү жетип, оор жүгүн Чоро алып калгандай женилденип кайтар эле. Тек бир жолу гана Чоро деген ишенимине шек келтирди, бирок ага да көбүнесе Танабай өзү күнөөлүү эле.

52 Кенседен кабагы карыш түйүлүп, көзүнүн чаары чыгып келип, үзөнгүнү бек тээп, жалды аткый кармап мингенде, тизгинди жулка тартканда ээсинин ичинде эмне болуп жатканын Гүлсары кайдан билсин. Бирок ээси кысталыш кыйноодо экенин туюк сезчү. Танабай эч качан жоргого камчы салып көргөн эмес, антсе да андай учурда Гүлсары коркуп басат. Тек жүрө түшүп, тааныш келинди көргөндө жоргонун бели жазылып, азыр ээси да жумшарып, тизгинди жумшак тартаарын, ээрге таш өбөк салып, акырын сүйлөшөрүн, келин болсо жоргонун жалын тарап, омууроосун сылаарын сезет. Мындай ажайып кол эч жанда жок. Үйүрдөгү тору кашка байталдын эрининдей мээримдүү жибек кол. Адам баласында бу келиндин көзүндөй сүйкүмдүү көз да жок. Танабай улам өбөктөй берип сүйлөшсө, келин бирде жылмайып, бирде алда немеге көнбөгөндөй кабагын чытыйт. Ошондо көздөрү айлуу түндөгү булак түбүндө жаткан асыл таштай жаркылдайт, же көлөкө түшкөндөй тунжурай калат. Коштошуп жөнөй бергенде да келин бурала бир кылчаят да, капа болбо дегенсип, кылгыра карап калат.

Жалгыз калган Танабай ойлуу жүрүп отурат. Тизгинди бош таштап, жоргонун өз жүрүшүнө коёт. Гүлсары анда кой жоргосун салат. Үстүндө адам бар-жогу сезилбей калат андайда, ээси өзүнчө, жорго өзүнчө бөлүнүп кеткенсийт, же биригип кеткенсийт. Көмөкөйдөн ыр чыгарбай,

илгерки өткөн эрлердин күйгөнүнөн ырдайт. Гүлсары тааныш жолго түшүп, өзен үстүндөгү конушка бет алып жөнөйт... Гүлсары эсинин ушундай көңүлдө жүргөнүн, алиги келинди ботөнчө жактырат. Жорго ал келинди сырт турпатынан, басканынан эле таанычу. Атүгүл келиндин боюнан буруксуп турар бир ажайып чөптүн артыкча жытын сезер эле. Ал жыпар гүлдүн жыты. Келин жыпар мончок тагынып жүрө турган.

– Бүбүжан, карачы, Гүлсары сени жакшы көрөт, – дейт Танабай келинге. – Дагы сылап койчу, дагы. Көрчү, кулак жапырып эркелеп жатканын. Эеркеген эле музоо. Үйүрдө жүрсө мазаны кетирет. Коё берсең айгырлар менен алышып, азынайт да жүрөт. Бири болбосо бири чайнап салабы деп корком. Ошол үчүн жүгөн албай минип жүрөм. Али жаш да.

– Гүлсары го мени жакшы көрөрүн көрөт, – дейт анда келин өзүнчө бир ойго жетеленип.

– Башкалар сүйбөйт дегениңби?

– Жок, андай деле дебейм. Биз бир базардан өтпөдүкпү. Тек сени аяйм.

– Эмнеге аяйсың?

– Сен өңгөлөрдөй эмессиң, кийин кыйналып каласың.

– Өзүңчү?

– Менин эмнем кетти? Мен деген жесир, кайтпай калган аскердин жарымын. А сен болсоң...

– А мен болсом, текшерүү комиссиянын мүчөсүмүн. Мына, сага жолугуп, берер фактыларды аныктап алайын деп баратам, – деп Танабай сөздү тамашага чаргытат.

– Фактыларды тез-тез аныктагыч болуп кеттиң го. Алды-артыңды байкасаң боло.

– Ой, менин айыбым кайсы? Мен келатсам, сен келатыпсың. Кездешип калганыбыз жалганбы?

– Мен келатсам, өз жолум менен келатам. Экөөбүздүн жолубуз эки башка. Кош, эмесе. Мен шашып баратам.

– Коё турсаң, Бүбүжан?

– Дагы эмне дейсиң? Кой, Танабай. Канте-сиң, өзүң эстүү адамсың. Сенсиз да кулагым чуулдап, араң жүрөм.

– Мен эмне, сага кара санап атамбы?

– Мага эмес, өзүнө.

– Бул эмне дегениң?

– Ошо дегеним.

Келин өз жолу менен кетет. Танабай болсо, аттын башын буруп, зарыл жумушуна шашып бараткандай теминет, тегирменге, же мектепке кайрылат да, анан башка көчө менен кайра эле алиги келиндин алдын тороп чыгат. Бүбүжан жумушка жөнөөрдө кичинекей кызын кайне-несиникине калтырып кетет. Жумуштан кайт-канда жолдон кызын ала кетет. Кайненесинин үйүнөн кызын жетелеп чыгып, көчөнүн этегин-деги өз үйүнө кетип баратканын оолактан болсо да бир көрүүгө Танабай алыстан кайрылып келет. Бүбүжан көрмөксөнгө салып бара жатканы да, кара шалы жоолугунан көрүнгөн ак-жуумал жүзү да, колунан жетелеп алган кызы да, кызынын жанында жүгүргөн күчүгү да – баары Та-набайга ысык көрүнөт.

Барып-барып акыры Бүбүжан үйүнө жетет. Танабай өз жолу менен андан ары жөнөп, ке-линдин үйдөгү турмушун элестетет. Ана Бүбүжан кангырап ээн турган үйдүн эшигин ачты, кырк жамачы купайкесин чечип салып, көйнөкчөн

сууга жүгүрдү. Ана, ал от жагып, казан асып, кызын жуунтуп, тамак берет. Жайыттан кайткан уюн тосуп алат. Анан түн кирет, кулагы чуулдаган ың-жың караңгы үйүндө, муздак төшөгүндө жалгыз жатып, Танабай экөө бирин бири сүйүшө албасын ойлойт.

Танабай үй-жайлуу киши, анын курагында бирөөгө ашык болуш жарашпай турган жорук. Ар нерсе өз мезгилинде. Танабайдын аялы жакшы киши, күйөөсү тенсинбей чанып, башка бирөөгө көз арта турган жазыгы жок.

Бүбүжан ушинтип ойлоор деген өзүнүн түкшүмөлүнөн Танабай жанын коёр жер таппай ичи бышып чыгат. «Демек, тагдыр жазбаганы да», — дейт ал өзөндүн нары жагындагы мунарыктаган чыбырды тиктеп баратып. Анан бу жалган дүйнөнүн баардык түйшүк-тирилигин унутат: колхозду да, бала-чаканын кийим-кечесин да, дос-жолдошторун да, кастарын да унутуп, илгерки мундуу ырды кыңылдап жүрүп отурат. Мындайда бет карашпай, салам айтышпай калган Кулубай агасын да кээде түшүнө кире калса муздак терге чөмүлткөн согушту да — жарык дүйнөнүн илгери-кийинин бүт унутуп жиберет. Ырдаган ырына термелип келатып, астындагы аты кантип суу жалдап кечип өткөнүн, өйүзгө чыгып, кайрадан жалгыз аяк жолго түшүп, чайпалган жоргосуна кайра түшкөнүн да байкабайт. Тек үйүр жакын калганын сезип, жорго жүрүшүн ылдамдатканда гана Танабай ыр дүйнөсүнөн ойгонот.

— Так, так, Гүлсары, жулкунба! — деп тизгин тартат.

«Күлүк күнүндө, тулпар тушунда» — деп бекер айтпаган. Канткен менен ошол мезгил Та-

набайга да, жоргого да күнү тууган кез эле. Чыгаан аттын данкы футболчунун данкына тектеш. Кечээ гана көчөдө топ кубалап жүргөн балакай бир эле күнү күйөрмандардын сүймөнчүлүгүнө жетип, жарданган көпчүлүктүн оозуна илинет. Торго тепкен тобу түшүп турган сайын анын атак-данкы да көтөрүлө берет. Анан күнү өтүп, өзү оюн талаадан кетер менен дарек-дайыны билинбей унутулат. Учурунда жерге-сууга тийгизбей көкөлөтө мактап жүргөндөр аны элдин алды болуп унутат. Айтылуу футболчунун ордун башка бирөө ээлейт. Күлүктүн даңкталар жолу да ушу сымал. Алдына ат салбай чыгып турган чагында атагы жер жарып турат. Болгондо, адам менен аттын ортосундагы айырмачылык бир гана: ат атты күнүлөбөйт, биринин данкына биринин ичи күйбөйт. Ат жаныбар ич күйдүлүктөн аруу жаралган. Адамдар болсо кудайга шүгүр атка ич күйдүлүк кылышты али үйрөнө элек. Бирок кандай деп болот, адамга ишенич жок, ич күйдүлүктүн, көрө албастыктын жолу мин тарам. Адамга кастык ойлоп, минип жүргөн атынын туягына чеге кагып жибергендер да болгон эмеспи. Э, атың өчкүр ич күйдүлүк, аты өчсө кана! Айтып-айтпай эмине...

Торгой чалдын айтканы келди. Ошол жылы жазында жоргонун жылдызы жаркырап көкөлөдү. Кары да, жаш да: «Гүлсары!» «Танабайдын жоргосу», «Айылдын көркү», — деп ооздон түшүрбөй жүрдү.

А тиги «р» га тили келбеген шакмар мурун балдар да топурагы бырпылдаган көчөдө жоргонун жүрүшүнө салып жүгүрүп, биринен бири талашат: «Мен Гүлсалы... Жок, мен Гүлсалы... Апа, айтчы, Гүлсалы менмин ээ? Чу, жаныба-

йым Гүлсалы! Эй-ии, мен Гүлсалы!..» – деп чуулдашып жүгүрүшөт.

Даңк деген эмне экенин, анын деми канчалык болорун жорго өмүрүндөгү алгачкы чоң байгеде билди. Ал Биринчи Май майрамындагы маараке эле.

Күркүрөөнүн жээгиндеги чоң сазда митинге болуп өткөн соң маараке башталды. Эл казганактап кара таан. Тегеректеги айылдардан, атүгүл Казакстандан да эл келиптир. Казактар байгеге өз күлүктөрүн кошту.

Согуш бүткөнү мындай чоң байге боло электигин журт айтып жатты.

Танабай жакындан бери жоргосун аспиеттеп карап, жем-чөбүн ырастап, тер алып, таң ашырып, таптап жүргөн. Ошондон улам, анан калса бүгүн таң эртеден бери ээсинин көздөрү жайнап, колдору калтырап, элендей жүргөнүнөн, жеңилдеп токуп, кош басмайыл тартканынан, куюшканын узартып, чап олоңун бек тартып, көкүлүн шүйгөнүнөн улам бүгүн бир керемет болорун туйган жорго.

– Кана, Гүлсарым, Камбар-Атаң жар болсун. Үмүттү актай көр, – деп күбүрөп турду. Танабай жоргонун жалын тарап, омууроосун улам-улам таптап. – Көзгө көрүнөр күнүң бүгүн. Багын ачылар күнүң бүгүн!

Элдин дүрбөлөнү толкуткан асман асты көк аба да бүгүнкү болор кереметти сездирип турду. Тиги-бу конуштагы жылкычылар да үйүр үркүтүп укурук салып, жараган аттарын минген. Кунантай минген балдар эленип тегеректе чапкылайт. Анан эки-үчтөн аттанган жылкычылар улам бири кошулуп, жоон топ болуп өзөн боюндагы чоң сазга келди.

Чоң саздагы адам менен аттын көптүгүнө Гүлсарынын башы айланды, күрү-гүү эл доошу ээлендирди. Кызыл-тазыл жоолуктар кылактап, алоолонгон кызыл желектер кылкылдап, ак элечектер кыркаар тизилип, өзөн бою көз уялтат, асман асты азан-казан. Үзөңгүлөр шынгырап, күмүш чапкан көмөлдүрүктөр жаркылдап, аттар да жасалган.

Чабендестер минген аттар сапка сыйбай тыбырчылап, жер чапчып, тизгиндерин жулка тартат. Мааракени башкарган аксакалдар аттарын таскактатып, жорго салдырып, ары-бери жүрүш кылат.

Гүлсары бүткөн бою чымырап, күчү ашыпташып баратканын сезип турду. Денине от ойноткон дымак киргенсип, топтон суурулуп чыкканга, куюн болуп учканга ээлигип турду.

Анан элден бата сураар маал келди. Аксакалдар белги бергенде Танабай да тизгинди саал бошотуп, эки беттеме казганактаган элдин ортосуна ойноктото чыкты. Кайда сызып жөнөөрүн билбей Гүлсары чарк айлана туйлады. Калың топтон дуу кетти: «Гүлсары, Гүлсары!..»

Байгеге иргелип элүү чакты күлүк кошулду.

— Кана, калайыктан бата алалы! — деп заң этти маараке башы аксакал чабендестерге.

Жалан баштарына бир байлам жоолукту чарт түйгөн чабендестер кыркаар турган калың картардын алдында алакан жая ээрчий бастырды. «Оомийин!» деген деми күчтүү бата сөз казганактаган элдин бу четинен тиги четине дуу этти да, жүздөгөн кол бет сылап, сакалга аккан суудай төгүлдү.

Андан сон чабендестер тогуз чакырым жердеги ат кайрылар арага желе-жортуп жүрүп кетти.

Күлүктөр кайткычакты ортодо күрөш, оодарыш, тыйын энмей сыяктуу оюн-шоок болду. Мунун баары күлүк чабылар чоң байгенин алдындагы тамаша эле.

Жолду катар Гүлсары тыбырчылап кызуулана жүрдү. Ээси эмнеге тизгинди коё бербегенин түшүнө албайт. Жанында бараткан күлүктөр да ооздук кемирип туйлашат. Атырылып жөнөшкө даяр баратканын карап, Гүлсарынын тула бою жыйрылат, тапатаңдан зыр коюшка булчундары түйүлөт.

Жолдун ченине жеткенде ат айдаган адам баарын кайрып токтотту да, озунганы суурулуп жөнөшкө үлгүрө элек көз ирмемде заң этти: «Айт, жолунар болсун!» Аттар атырылып жөнөп берди. Калың агымдын эпкини менен Гүлсары кетти. Чулу туяктардын дүбүртүнөн жер титиреп, арттан асманга чаң көтөрүлдү. Чабендестер кулак тундура ач кыйкырык, куу сүрөөн салып, күлүктөр жерге жапырыла сызды. Жалгыз Гүлсары гана кулач керип чаппады, кош аяктап каргып учпады, дүпүлдөтө жер муштап, жоргосуна кирди. Анын чабалдыгы да, күчү да ушунда эле.

Оболу аттар чогуу жүрдү эле, анан бара-бара каркырадай чубалды. Гүлсары аны байкабады. Октурулган ыкчам күлүктөр озуп баратканына ызырынды, алдына ат салып көрбөгөн жаныбар алардын даңканы как чекесине тийген сайын ыза болду. Эки жактан чабендестердин сүрөөнү кулагын көзөгүлөп, камчылары көз үстүндө серендеп, калың чандын ортосунда калганына ызаланды. Ат тери, ысык топурак, тепселген жаш шыбак жыттанып, така жарган чакмак таштардын күйүк жыты тумшук астынан

сезилет. Гүлсары ызага буулугуп, ал ансайын дене жайып көшүлө албай, кемеге аралыкка ыкчам жетчү күлүктөрдүн артында калганына көзү күйүп барат.

Ушу калып менен жолдун жарымы өттү. Алдыда жорго жете алгыс күү менен он чакты күлүк баратты. Жан жагынан кыйкырык-сүрөөн сээлдей баштады. Бирок ээси тизгинди дале толук бошотпогону, алдында күрпөң жүгүргөн аттар озуп баратканы Гүлсарыны ого бетер өчөгүштүрдү. Арылдаган шамал менен жан кашайткан ызалыктан көзү караңгылап, кара жол зымырылып бут алдына жоголуп, асмандагы күн оттуу шар болуп көктөн ылдый каршы дөңгөлөнүп келаткансыйт. Дене-бою ысып, кара тер эми төгүлдү, ал ансайын жеңилденип, көөдөнү шамалдап, жер апчыган арышы кенейди. Акырындап алдыдагы чабаган күлүктөр күүдөн тая баштады, ал ансайын жоргонун кулачы айрылып, кара жолду тапырата муштады. «Чү, жаныбарым, Гүлсары!» деген үстүндөгү ээсинин дабышы дем берип, мандайдагы оттуу күн ал ансайын каршы ылдый зымырап кулады. Текирендеп калган чабаган күлүктөрдү улам бирден басты. Кардыга сүрөп кыйкырган чабендестер серендеген камчылары, таноолору дердендеп, уурттарынан көбүк чачыраган, көк буу бүркүп күшүлдөгөн ат тумшуктары улам бирден артка кала берди. Мына ошондо Гүлсарынын тизгини бошоду. Эми ал үстүндө ээр токуму, ээрге минген чабендеси бар экенин да сезбеди. Бууракандаган албуут дымак алга сүрөп, дулдулдун күчү кирди тула бойго.

Дале болсо алдыда эки күлүк жеткирбей барат, бири буурул көк, бири жээрде. Экөө тен

чабендестердин кыйкырык-сүрөөнүнө, камчынын уусуна ачуурканып, бирин бири моюн улаш узатпай катар барат. Экөө тен күрпөн-күрпөн жүгүрүп, Гүлсарыга оной менен жеткирбеди. Бирок алдан тая баштаган немелерди Гүлсары акыры бир өр талашкан жерде басып өттү. Ошондо тайпаң белге атып чыгып, толкундун жалына каргыгандай болду да, көз ирмемге асман-жердин ортосунда каалгып илинип калгансыды. Көөдөнүн күч жарып, көзүнөн от жанып, Гүлсары белден ылдый апай бетте жылдыз болуп агып учту. Ошентсе да болбоду, арттан дүбүрт катуулап, алиги эки күлүк такымдап жете келди. Буурул менен жээрде өткөн өчүн, кеткен кегин куугандай, жеп ийчүдөй эки жактан кысып келип, катар чуркады. Озуп кетпей, же өксүп калбай эрегишип катар чуркады.

Ушинтип үчөө тең бир тизгинге байлагандай көпкө катар жүрүштү. Үчөө жан талашып катар чаап баратпай, ың-жынсыз дүйнөдө кыймылсыз катып калышкандай сезилди Гүлсарыга. Эки жагындагы аттардын акшындаган көздөрүн, умтула сунган тумшуктарын, кан аралаш шүүшүндөп көбүк агып, карыша тиштеген суулуктарына чейин даана көрүп баратты. Буурул күлүктүн тиктеши өжөр, жан аябай эрегишип алган. Жээрде болсо жардам издегендей тайсалдап эки тарабына кыйыгын салып барат. Акыр түбү биринчи болуп жээрде өксүй баштады. Обол мурун тайсалдаган көздөрү, анан дердендеген таноолору көрүнбөй, анан биротоло дүбүртү бастап артта калды. Көк буурул жанын сабап, көпкө тырмышты, тер куюлган көзүнөн ызалуу жини көрүнүп, чаап баратып жан бергендей кыйна-

лып өксүдү. Акыры жеңилгенин мойнуна алгысы келбей ал да артта калды.

Эрегишкен күлүктөр калгандан кийин Гүлсары жеңилдене түштү. Алды жактан жалтырап өзөн, көк саз көрүнүп, алыстан калың элдин азан-казан доошу угулду. Ичи түтпөгөн күйөрмандар жол жээктеп утурлай келип калган экен, кыйкырык-сүрөөнгө алып, эки жактан коштой чапты. Жорго мына ушунда дарманынан тайып баратканын сизди. Жол алысы, күч ченеми эми билинди. Артындагылар кууп жете келатабы, жокпу, Гүлсары эми аларга кызыкпады, билбеди. Жер көчүп башы айланып, алсырап баратты.

Бирок алдыдагы казганактаган калың эл толкуп, калың кыйкырык-сүрөөн жер дүңгүрөтүп, кулак тундуруп, калың топ как жарыла каршы умтулду. «Гүлсары! Гүлсары! Гүлсары!..» деген ач айкырык, калың чуу жоргонун кулагынан кирип, дене-боюн чымыратып жиберди. Сүрөөнгө кубат алган жорго чыйрала түштү, марага окторулуп, демдүү чыгып барды... Адамдардын кудуреттүү демин кара! Эл сүрөөнү эмне кылбайт!

Жер дүңгүрөткөн калың доошту жарып марадан өтүп, жорго тегерек сазды айлана кайрып салды.

Аны менен тынган жок. Кайрылып келип, кичине дем баскыча элдин аба жарган сүрөөнү кайрадан ээликтирди, Гүлсары менен Танабай өздөрүнө өздөрү ээ болбой, чар тараптан кыйкырып урматтап турган уу-дууга канат байланып, кайрадан ортого чыкты. «Гүлсары! Гүлсары! Гүлсары!» – деген даназа дууга аралаш: «Танабай! Танабай! Танабай!» деген мактоо үндөр көпкө көтөрө салып, көкүрөктү өрөпкүтүп жи-

берди. Элдин сүрөөнүнөн жаны күч алган Гүлсары көздөрү жайнап, башын чулгуп, көкүлүн көккө серпип, дагы талбай жүрүп берчүдөй каптал салып туйлай басты. Жаалаган элдин алдында ал өзүнүн көркөмдүгүн, кудуретин, бүгүнтөн баштап бүткөн атагын сезгендей даража кармап, маашырлана басты.

Танабай алакан жайып, элден дагы бата алды. «Оомийин!» деген калың доош аба толкутуп, жүздөгөн алакандар өйдө көтөрүлдү да, мандайдан төгүлгөн суудай ылдый акты.

Мына ушунда Гүлсары жайнаган элдин арасынан баягы тааныш келинди көрдү. Келин бата кылып жүзүн сылай бергенде тааныды. Бул жолу келин басмырт түс жоолукчан эмес, ак көйнөкчөн экен. Калың топтун алдынкы катарында кубанычы койнуна батпай толкундап, мөлтүр суунун түбүндөгү кубулжуп ойногон асыл таштардай коймолжуган көздөрүн кадап, Танабай экөөн айрыбай карап турган экен. Гүлсары адатынча келин тарапка ыкыс сала басты. Жанына барып тургусу келди, ээси адатынча келин менен сүйлөшсө, анда келин баягы тору кашка байталдын эрининдей кебездей жумшак колу менен жалын тарап, омууроосун сылап турса деп каалады. Бирок Танабай негедир башка жакка тартты. Жорго ээсинин кылыгын түшүнө албай, келинге тарткынчыктап бир ордунда тегеренди. Ээси эмнеге али көрбөйт келинди? Кантип көрбөсүн, кантип сүйлөшкүсү келбесин? Гүлсары түшүнө албай башын чулгуп, ордунда тыбырчылайт...

Эртеси экинчи май да Гүлсарынын доорону жүргөн күн болду. Түш оой эгин аңызда көкбөрү башталды.

Талаа-түздүн бетинде атам замандан калган арбактуу ураан жаңырып, жердин көкүрөгү добулбас ургандай дабырап кетти. Көчкүдөй жапырылган, ташкындай атырылган калың атчан бир ары удургуп, бир бери удургуп, кайра бир жерге додолоно токтоп калса, кара туман калың чан асман бетин, күндүн көзүн жаап калып жатты. Бул күнү да Гүлсарынын жылдызы көкөлөп жанды. Кечээги байгенин данкы менен журтка таанылган жорго азыр да көпчүлүктүн назарында. Улакка салынган көп аттардын караан алды болуп, кайда жүрсө көзгө түшүмдүү. Бирок Та-набай аны алды-качты аламанга сактап жүрдү.

Көпчүлүк улактын кызыгы менен жүргөнчө күн энкейиштеп, тиги көз учунда көшүлүп жаткан казактын талаасынын мемиреген көк жээгине конгону калды. Күндүн көзү жумуртканын сарысындай коймолжуп, күндүзгү табы кайткан, тике карасаң көз уялтпай эрип барат.

Кыргыз менен казактар дуу салып чаап, эерден энкейип улакты эңип, такымдаша жулка тартып, катар чабышып узай түшсө, калың топ дүргүп кайра токтолуп, кырк жигитке түшкөндөр кайрып сала бергенде эки тарап тең ач кыйкырык салып, кулак тундуруп, жер дүңгүрөтүп, кең талаанын түзүндө согуш чыккандан берки ичке толгон черди жазып жатты. Эл ошентип жүргөнчө күн да кечтеди.

Талаа бетинде көлөкөлөр узарганда гана аксакалдар «алды-качты аламанга» уруксат бата беришти. Серке улак ортого ташталды. Аны жерден эңип ала качышка туш-туштан баары умтулду. Ортого киргени суурулуп чыгып кете албай, четтегиси сыгылып ичкери кире албай, калың доонун төбөсүнөн кара буу көтөрүлдү.

Аттар чамынып көк чапчыйт, ооздук чайнап, өпкөлөрү кыңкыс кагат. Додочулу омууроолоп, чабалынын капталын кайыштыра сүрүп барат. Ээн жайкында аркырап жорго салган Гүлсары додону ичинде жаны кейиди, четте күтө туруп, суурулуп чыкканын такымдабай деп, Танабай өкүндү. Ангыча бирөө чанырып калды: «Алды! Казактар алып кетти! Карма!» Адырандаган карагер айгыр минген, үстүндөгү гимнастеркасы далдалынан айрылган бир казак жигит кыжылдаган додону жарып чыкты да, улакты такымга кысып, айгырдын башын коё берди.

– Карма! Карагер кетти! – деп чуулдап калгандары арттан сундура кууду. – Танабай, кайдасың, сен жетпесең болбой калды!

Карагер айгырчан казак жигит такымындагы улакты бултактатып, батып бараткан күндү көздөй түз салды. Саал болсо тиги алоолонгон күндүн оозуна жутулуп кетчүдөй кызыл түтүн булатып, кайып болчудай кетип барат.

Эмнеге Танабай тизгинди бошотпогонун түшүнө албай Гүлсарынын ичи бышат. Танабайдын болсо өз эсеби бар эле. Азырынча улакты ала качкан казак жигитти бир топ жамаатташтары корголоп коштоп барат. Көпчүлүктөн улакты тартып кайтыш жок. Карагер айгыр эми кутулдум дегенсип алардан кичине суурулуп жөнөсүн, ошондо сундура кууп барып, жекеме жеке тартышта жулуп кайтпаса, башка айла азыр болбос.

Карагер айгыр коштогон тобунан чыгып, окторулуп учканда Танабай жоргонун оозун коё берди. Ээлигип келаткан Гүлсары бошоно калган соң шукшурулуп жөнөдү. Жер танабы кыскарып, четте кызарып турган күн бери карай

дөңгөлөнгөндөй болду. Айкайлаган ызы-чуу, калың дүбүрт артта калып, Гүлсары менен карагердин ортосу акырындап жакындай берди. Карагердин кантсе да жүгү оор эмеспи, аны баса калыш Гүлсарыга кыйын болбоду. Танабай жоргону карагердин он тарабынан салды. Ал анткени казак жигит улакты оң такымына кысып бараткан. Гүлсары карагерге катарлаша бергенде Танабай ээрден энкейип, улакка кол сунду. Бирок көкбөрүчү казак ага жеткизбей улакты сол такымына оодара салды. Эки ат кулак тийишип, эрегише катар бараткан. Карагердин сол капталына өтүш үчүн Танабай жоргонун башын тартып, кала түшүп, кайра коё бериш керек эле, ага жорго көнөбү. Үзөңгүнү чирене тээп, Танабай тизгинди карыштыра тартты. Гимнастеркасы дал-далынан айрылган казак жигиттин сол жагынан кайра кууп жеткенде ал улакты оң такымга оодарып кетти.

– Баракелде! – деп Танабай кардыга кыйкырды.

Эки ат болсо катарлаша жер сабап, жан уруп, алоологон күндүн оозуна түптүз кирип баратты.

Эми кайра тизгин тартып жоргону өксүтүш кыйын болмок. Тобокел деп Танабай жоргону карагерге жабыштыра тартты да, айгырдын жалына боюн арта салды. Казак жигит тизгин буруп, бөлүнүп кетмекчи болду, бирок Танабай жибербеди, такымга элпек жорго жаныбар карагерге жабышып, ушерде бир жарап берди. Мына ошондо Танабайдын сунулган колу улакка жетти. Айгырды таканчык кылып, улакты өзүнө оодара тартты.

– Казак тууганым, эми бекем бол! – деп кыйкырып, чирене тартты Танабай улакты.

– Ауре болма, бермеймин! – деп айкырды каршыккан казак.

Кошоктолуп учкан эки аттын үстүндө эки улакчы айыгыша тартышты. Бир анды талашкан эки бүркүт сынары экөө бири бирине сес көрсөтө айкырышып, аянышпай сөгүнүшүп, арстан айбатка салып аркырашып, тырмак астынан кан чыккыча тартышып баратты. Экөөнүн күчүнөн бири бирине жабышкан аттар кызарган күндүн оозуна жетүүгө ашыккандай жер көчүрүп, баш айланта чаап баратты.

Бизге ушундай эрендердин эр оюнун мурас калтырган ата-бабалардын арбагына кулдугум бар-ов!

Экөөнүн ортосунда улак чытырап барат. Не болсо да эми болгудай. Улакчылар тиштенип, көздөрүнүн чаары чыкты. Казак жигит күчтүү экен. Тарамыштуу жоон билек, анын үстүнө Танабайдан алдаганча жаш. Бирок тажрыйбанын жөнү бөлөк. Танабай бир маалда он бутун үзөнгүдөн чыгарды да, карагерди капталдан чирене тээп, бар күчүн сала тартты эле, казак жигиттин колу аргасыздан шыпырыла берди.

– Байка! – деди женилген казак.

Улак бошоно түшкөндө Танабай ээрден учуп кете жаздады. Оодарылып барып оңолду да, көөдөнүнөн жеништин шаны айкырык болуп чыкты. Жоргону чукул кайрып, ак эрегиш, адал күч менен тартып алган улакты такымга бекем кысты, кыргыздарды көздөй салды.

– Гүлсары! Гүлсары алды, жаныбар! – деп калың эл кыйкырык салып каптап келаткан.

Казактардын калың тобу туурадан торой чапты:

– Ойбай, уста, Танабайды уста! Акетти!

Эми казактардын тобуна түшүп калбай, эптеп кыргыздарга жетүү керек.

Казактар алдын тороп беттеше келерде Танабай Гүлсарыны дагы чукул буруп кетти да, кайкып учкан куштай кууган топту четтете кайрып салды. Куугунчулар улам такымдай берерде тизгинге элпек Гүлсары улам ойт берип таптанган бурулуп, ойкуп-кайкып, кууган атты куйрук улаш жолотподу. Жоргосуна ыраазы болгон Танабай: «Жарайсың, жан жолдошум, ыраазымын!» – деп жалынып баратты.

Жан жактан камалган курчоодон түлкүчө мант берип, мышыкча жерге жапырыла чуркап, кутулуп чыккан соң Гүлсары көшүлүп тике жөнөдү. Арттагылар ана-мына дегенче Танабайдын жамааты тосуп алды да, андан ары тегеректеп калкалап кыйкырык-сүрөөн сала коштоп алып кетишти. Ага болбой көшөргөн куугунчулар кайрылышта жол тороду. Эми Гүлсары жалгыз эмес, коштогон тобу менен жапырыла кайыган топ куштай бура салып, тосотту тоготпой кете беришти. Күзүндө жери менен коштошкон келгин куштардын тобундай улакчылардын ала качканы да, жетпей ызалана кууганы да бирде он канатка, бирде сол канатка аңтарылып-төнкөрүлүп бара жатты. Асман-жердин ортосун кара туман чаң басып, чаң ичинде калың сүрөөн чарчоо сездирбей дымак кошуп, – ал ортодо аты мүдүрүлүп башынан алыс кетип жатканы бар, кокустаткан бутунан аксап, тигиндейрек барып токтогон атына жүгүрүп баратканы бар, – иши кылып бүгүнкү мааракенин кызыгына баары аралаш, баары баткан.

Оюндан от чыгат, бирок жообу жок. Тобокелчилик менен эрдик бир энеден жаралган эмеспи... О, эсил кайран ата-баба салтыңан!..

Күн уясына батып, кылтайып тырмак учу гана калды. Күүгүм талаш көгүлтүр кечки салкында алды-качты аламан дагы эле талаа бетин дүнгүрөтүп жүрүп атты. Аба дымып түн жакындап келаткангабы, калын кыйкырык-чуу алигидей аба толкутуп жаңыра албай тумчугуп жаңырат, бирок удургуган калың топ дале токтоно албайт, көкбөрүнүн кызыгы бастабайт. Капталдай канат жайган чабендестер топ чабыштын ыргагы менен толкуп учуп күүгүмдөгү карагөк толкундар сыяктуу бирде белес тартып жалданат, бирде эңкейиш тартып жайыла төгүлөт. Чабендестер күүгүмдөгү улак тартыш, ат чабыштын кумарына батып, үндөбөй ат жалына өбөктөшөт.

Оргуштап кайнап чыккан казак домбрасы менен асмандап шаншып чыккан кыргыз комузунун эртегини эске салып жүрөк эзген, келечектен үмүт козгоп дымак берген күүлөрү ушундан чыккан белем!

Удургуган жоон топ улам кайкып, өзөнгө жакындап келатты. Күүгүмдөнө каралжын жакаланган шабыр-бадалдын нары жагынан ак көбүгү күңүрт жылтылдаган өзөн суусу көрүндү. Эми чекке аз калды, суудан өткөн соң оюнга тамам, анткени улак айыл аралап калат. Танабайды калкалай коштоп, курчап чапкан жоон топ кыргыздар тобун бузбай келет. Алды-артынан, жан жагынан жандооч кемелер коргогон баш кемедей болуп, Гүлсары ортодо топтун шары менен келет. Болбосо ал азыр алдан тая баштаган. Бүгүнкүдөй эч качан чуркабагандыр. Эки жагынан сүрөгөн эки жигит жылоолоп тартып барат, калгандары туш-тушунан коргоп алган. Танабай болсо улакты туура өңөрүп, өбөктөй басып

алган, муунунда күч калбай, каруусунда ал калбай башы шалактайт. Эгер коштогондор болбосо жоргосу экөө тең кыбыроого дарманы жок мүргүп туруп бермек. Илгери жигиттер барымтаны ушинтип ала качып жүргөнбү дейм, болбосо жаралуу баатырды жоо колуна ушинтип куткарып чыгып кеткенби дейм!..

Мына жээк сазга жетишти, мына өзөн сууга киришти. Шагылдуу кечитке жоон топ атчан чаап киргенде күнүрт жылтыраган суу көк буурул болуп кайнап чыкты. Кара терге чөмүлүп ысып-күйүп келаткан омуруолор терең кечиттин толкунуна мингенде ичиркене сергип алды. Курч такалар шагыл ташта чакылдап, көк буурул суу оргуштап кайнап буркулдап, эр жигиттер буудан жоргону өйүз жээкке сүйрөп чыгып кетти. Болду! Жениш деген ушул!

Бир жигит Танабайдын алдындагы улакты өнөрүп алып, айылга чапты.

Казактар өзөндүн тиги өйүзүндө каңтарылып токтоп калды.

– Ракмат, туугандар, тамашалаш болгонунарга!

– Сау болыңдар! Алдагы күздө кездесемиз али! – деп казактар аттарын бура тартып, айылдарына кайтып жөнөп кетишти.

Түн бир оокум болгон чак. Танабай мейманда отурат, Гүлсары топ аттардын арасында каңтарылып байлоодо турат. Азоосунда үйрөтүлгөн күндөн бери Гүлсары бүгүнкүдөй эч качан чарчаган эместир. А кезде го тал чыбыктай буралган жаш кези, азыр болсо туркусу тулпар кейиптенип, балакатка жеткен. Үйдөгү көкбөрүчүлөрдүн да азыр сөз кылганы Гүлсары.

– Кана, Танабай, Гүлсарын үчүн алып коёлу. Ал болбосо бүгүн бизге мөөрөй жок болчу.

– Ай-ай, алиги карагер айгыр тим эле жеп ийчүдөй атырылат, жаныбар. Чабендеси да куп келишкен экен алгыр куштай болуп. Көрөрсүнөр, ал алыска чабар ов!

– Анын, ырас дечи. Бирок менин көз алдыман алигиче жанагы улакты алып, Гүлсарынын кайрып салганы кетпейт, тим эле муундуу чөптөн пас болуп, көшүлүп чуркады го, жаныбар. Карап туруп кумарым бир канды да.

– Эмнесин айтасың. Илгери жоо чапкан баатырлар минген ат ушунчалык эле болгондур да. Ат эмей эле дулдул го чиркин!

– Танабай, Гүлсарыны үйүргө качан кошосун?

– Азыр да азынап чуркап жүрөт, бирок али эртедир. Келерки жаздан үйүр кайрып кези келет. Күзүндө агытам, кубат алсын...

Кызыган көкбөрүчүлөр бүгүнкү мааракенин тамашасын, жоргонун өнөрүн сөз кылышып көпкө отуруп алышты. Гүлсары болсо сыртта тери кургап, жүнү жабышып, чыйрыккандан ооздугун кемирип турду. Ансыз да бүгүн тан ашар түнү. Ал ачкалыктан кыйналбады, сан эти талып, эки колу өзүнүкү эместей, туяктары дале ысып-күйүп, күндүзгү калың дуу, күнгү жетчүдөй дымактанып чабыштын эпкини кулагынан жанырып, башы гүүлдөйт. Айкайлаган жоон топ дале кууп келаткандай сезилет. Маал-маалы менен селт этип чоочуп алат, кошкуруп кулактарын тикчийтет. Ушул азыр көк туландуу жайытта жүрсө, кычышкан жонун төшөп оонап-оонап, анан туруп силкинип албас беле да, анан үйүргө кошулуп, шашпай оттоп жүрбөс беле. Ошо-

ну энсейт жорго, бирок зарыктырган ээси үйдөн чыгар эмес.

Акыры бир маалда үйдөн Танабай чыкты теңселе басып. Оозунан каңырсыган ачкыл жыт бур этти. Ал кээде ушинтип жыттанып калчу. Бирок жыл өтөр, Гүлсары башка кишинин колуна тиер, ошондо ал кишинин оозунан бу жыт дамаамат кетпес, акыры Гүлсары ушу жытты жек көрүп кетер.

Танабай жоргонун жанына келип, ыйык жалын салаалады, тердиктин астына колун сойлотту.

— Кичине муздап калыпсың го. Чарчадыңбы? Мен да өлөрчө чарчадым. Акшыя карабай эле кой, сенин урматыңа деп, кичине ичип койдум. Майрам эмеспи. Аша чапкан жерим жок, аз эле ичтим. Билип кой, ченеминен ашпаймын. Согушта жүргөндө да ашкере ичкен жан эмесмин. Кой, Гүлсары, жаман көзүң менен караба. Азыр жылкыга кетебиз, анан аябай дем алабыз дейсиң...

Танабай ушинетип сүйлөшүп туруп, жоргонун басмайылын тартты, үйдөн чыккан беркилер менен кош айтышып дагы бир аз кармалды да, анан баары аттанышып, тарап кетишти.

Айыл түгөл уйкуда. Түн коюну тынч. Терезелер карангы. Айыл үстүндөгү айдоо тараптан трактордун татыраганы угулат. Ай чоң шашке болуп, тоо чокуларынын үстүнө келиптир. Бак ичинен гүлдөгөн алма ак шоокум. Кайдандыр бир жерден булбул үнү кубулжуйт. Негедир бир айылдын жалгыз булбулу окшойт. Сайрап алат да, саамга өз үнүн тыншап токтой калып, кайра кубулжутуп кирет.

Танабай эрксизден тизгин тартты.

– Пай-пай, ушундай түн болорбу! – деди ооз учунан күбүрөп. – Түн жымжырттын карачы. Анан тиги булбулду!.. Түшүнөсүңбү, Гүлсары? Кайдан түшүнмөксүн. Сенин ашыкканың үйүр, а мен болсо... а мен эмне кылам?.. ыя, менчи?..

Экөө дүкөндүн жанынан өттү, эми четки көчө менен жүрүп отуруп өзөнгө чыгуу керек, ары жагында жылкы жатат. Бирок ээси тизгинди негедир башка жакка тартты. Ортоңку көчөгө түшүп алып, этегине чыкты, баягы тааныш келиндин үйүнүн жанына барып, тайсалдагандай токтоду. Ушул үйдүн кичине кызын ээрчип жүрчү күчүк жүгүрүп чыкты да, чебелене үрүп алып, кайра куйругун шыйпандата бат басылды. Ээр үстүндө Танабай унчукпады, ойго батып кеткенсиди, анан бир маалда күрсүнүп алып, тизгин какты.

Жорго андан ары жүрүп берди. Танабай аны чон сайдагы өзөнгө бурду, жолго чыккан соң аттын жүрүшүн ылдамдатты. Гүлсарынын каалаганы да ошол эле, үйүргө эртерээк жетип кошулууга ашыгып, түн койнунда тынч жаткан кара жолду дүпүрөтө сабап жөнөдү. Чабынды саздан өтүп, өзөнгө кирди. Жээктеги шагыл ташка тийгенде ат такасы чакылдады. Суу шаркырап, мөңгүдөн бери күн көрбөй келгенге сөөк какшатып турган экен. Кечиттин ортосуна жеткенде ээси жоргонун тизгинин тартып, кайра артка шарт бурду. Жанылып жатабы деген кыялда Гүлсары суулугун карыштыра тиштеп, башын чулгуду. Кайра артка барар кандай кажаты бар эле? Ушинтип эле аркы-терки бастырып жүрө береби? Бирок санга камчы чып жабышты. Камчы чапканды Гүлсары такыр жактырчу эмес. Ачуусуна чыдабай ооздугун карсылдата

кемирип, бирок кайрылып артка жүрүп берди. Кайрадан алиги чабынды саздан өтүп, жолго чыгышты да, кайрадан алиги келиндин үйүнө келишти.

Келерин келип алып, ээси дагы тайсалдады, тизгинди биресе мындай, биресе тигиндей тартты, жорго эчтеме түшүнбөдү. Чоң короонун дарбаза түбүндө турду. Дарбаза дегидей, анысы деле жок экен, эки жагындагы босого мамы гана турат кыйшайып. Жанагы күчүк чаңкылдап дагы үрүп келип, дагы шыйпандап айланчыктап калды. Үйдүн терезелери карангы, жымжырт.

Танабай аттан түшүп, жоргосун жетелеген бойдон терезе түбүнө барды, акырын чертти.

– Бу ким? – деди үн ичкериден.

– Мен, Бүбүжан, ач. Уктунбу, мен деймин. Ичкериден шам күйүп, терезе бүлбүл күүгүм болду.

74

– Сенсинби? Түн катып кайдан жүрөсүн? – деп Бүбүжан эшик ачты.

Үстүндө жакасы ачык ак көйнөк, колон чачы ийинине төгүлүп турат. Жыпар гүлдүн жыты аралаш жылуу төшөктөн туруп келген аял денесинин жыты бур этти.

– Кечирип кой, – деди Танабай апкаарып. – Көкбөрүдөн кеч кайтып, аябай чарчадык. Ат жүрбөй калды. Таң ашырсам болор эле, конуш алыс, өзүң билесиң.

Бүбүжан үндөбөдү.

Көлөкө түшүп, кайра ачылып турган булактын түбүндөгү мөлтүр таш сымал келиндин көздөрү бир жарк этти да, кайра көлөкөлөндү. Жаныма келип, омууроомон сылаар деп жорго турду күтүп, бирок ага да келбеди.

– Ичкий, – деди Бүбүжан дир эткен ийинин куушуруп. – Эмне турасың? Кантейин эми,

кирбейсинби. Тапкан шылтоосун; төгүнүнөн болоюн-ай, – деп Бүбүжан акырын кыт-кыт күлдү. – Баладан бетер тайсалдап атынан түшпөй али турасың, эмне турасың, чыдай албай күйүп-жанып мен жаттым...

– Мен азыр... Атты байлап коёюн.

– Тиги бурчка байла.

Ээсинин колу минтип эч качан калтырачу эмес. Шашкалактап суулугун чыгарды, анан кош басмайылдын бирин бошотту да, экинчисин унутуп кетти.

Бүбүжан экөө ичкери кирип, эшик жабылды, терезедеги жарык да өчтү.

Бейтааныш короодо байланып, жорго жатыркап турду.

Толгон айдын ак жуумал шооласы теребелди чайыган. Пас дубалга ээк арткан калыбында Гүлсары тиги сүткө жуунгандай шанданган кырка тоону карайт. Кулагын бирде жапыра калып, бирде тикчийте түн коюнун тыншайт. Арыкта суу шылдырайт. Айыл четиндеги айдоодон баягы жалгыз трактордун татыраганы угулат. Жакын жердеги бактан жалгыз булбул дале безеленет.

Дубал түбүндөгү алма шагынан ак гүлдөр күбүлүп, Гүлсарынын жалына конуп жатты.

Түн коюну шоолаланып баратты. Жорго салмагын бир бутунан бир бутуна алмаштырып, кожоюнун көп күттү. Дал ушул жерде нечен ирет таң атырып күтөрүн ал азыр билбеди.

Таң кулан ээктенген кезде гана Танабай үйдөн чыгып, жылуу колдору менен жоргону ооздуктады. Келинден келчү жыпар гүлдүн жыты анын колунан жыттанды.

Танабайды атказганы чыккан Бүбүжан анын балбан кучагына батып турду. Танабай кыса кучактап, көпкө сүйдү.

– Болдучу эми, мурутун кытыгылап жиберди, – деп ысык шыбырады келин. – Жөнө эми, таң агарып кетти, – деп коштошуп ал толгоно берген.

– Бүбү, бери келчи, – деп Танабай аны кайрадан чакырып алды. – Сылап койчу жоргону, сага ылымталап турат. Жорго экөөбүздү аяй жүрсөн.

– Алда, унутуп бараткан турбаймынбы, – деп күлдү Бүбүжан. – Карачы, үстүнө алманын гүлү жаап салыптыр. – Анан Бүбүжан эркелетип жылуу сөздөрүн айтып, баягы тору кашка байталдын эрининдей жумшак, сезимтал колу менен сылап турду...

Өзөндөн өткөн соң Танабай созолонтуп ырдап коё берди. Ээсинин ырын жактыргандай жорго да кулак жапырып, жайыттагы жылкыга ашыгып тапырата жөнөп берди.

Бу жаздагы май түндөрү Танабай жолдуу болуп жүрдү. Жылкы жаяр түнкү кезеги да ушул айылга туш келген. Жорго үчүн да түн жоругу башталды. Күндүз оттойт, дем алат, түнкүсүн ээси минет да, жылкыны коктуга өрдөтүп салып, Бүбүжандын үйүн көздөй салат. Таң үрүл-бүрүлдө экөө жылкы барымтачылардан бетер көз далда көмүскө жол менен салып-уруп жылкыга жөнөйт. Танабай жылкыны бир имерип түгөлдөп алат да, анан көңүлү тынат. Баштапкы түндөрү Гүлсары мүчүп да кеткенсиди. Караңгы кирери менен ээси алиги келиндин үйүн көздөй ээлигип жөнөсө, таң алды жылкыга жеткиче шашат. Түн катып бөрү жортчу жолсуз жер менен

жазылып жорго сала албай жүдөп жүрдү. Бирок айла канча, ээсинин каалоосу.

Гүлсарынын каалоосу башка. Эрк өзүндө болсо эч качан жылкыдан бөлүнгүсү жок. Айгыр заты күүгө толуп келаткан кези. Азырынча үйүр кайрыган айгыр менен эптеп батышып жүрөт. Бирок экөө тең бир бээни шынаарлап калышса, азынап беттеше түшөт. Гүлсары майтарылар түрү жок, мойнун дүгдүйтө ийип, куйругун көккө чычайтып, үйүрдү тегеренип көйрөңдөнө кетет. Аба жаңырта азынап, көзү түшкөн бээни капталдан чымчый тиштеп шынаарлайт. Байтал бээлерге Гүлсарынын бул кылыгы жагат белем, карт айгырды ого бетер кызгантып, жоргонун омууроосуна тыгылышат. Үйүр башы карт айгыр каардуу, нечен ирет Гүлсарыны чайнап сала таштаган. Бирок Гүлсарыга бул түндөрү акыйып Бүбүжандын короосунда байланып тургандан көрө, үйүрдү четтей жүгүрүп бээ кубалап айбансок айгырдан жапа чеккени жакшы көрүнөт. Ошону эңсеп тынчы кетет жоргонун. Тыбырчылап жер чапчыйт, анын туюмун бирөө туярынан түнүлгөн соң акыры тынч туруп берет. Түнкү жортуулдар дагы канчага созулмагын ким билет, эгер кийинки бир окуя болбогондо...

Ал түнү да жорго адатынча короодо шыптан чыккан устунга аса байланып, үйүрүн сагынып жүрөгү өйүп, ээсин күтө-күтө түнүлгөн соң үргүлөп турган. Асманды булут каптап, түн караңгы, үлп эткен жел жортпой аба дымыктырат.

Бир оокумда уйку-соонун ортосунда Гүлсары бак-дарактардын шуудурай түшкөнүн туйду. Капилет келген чоң кара канат желпип өткөнсүп, тал-теректин баштары ийилип, короо ичин шамалдын катуу эпкини урду, бош турган чаканы

тоголото коюп, калдырттата айдады, жипте илинүү кирлерди жулуп алып, учурган бойдон кетти. Босогонун оозунда жаткан күчүк кыңшылап, бекинер жер таппай далбастап калды. Жорго кулак жапыра кошкуруп алды да, тыншай катып калды. Ээгин дубалдан арта салып, кулагын тикчийте тигил түпөйүл гүүлдөп келаткан тунгуюк түндү теше тиктеп турду. Ангыча байтерек сынып түшкөнсүп карангы түн чатырап, дал төбөдөн күн күркүрөп, чагылган кара булуттарды кесип өттү. Кара нөшөр шатырата төгүп жиберди. Гүлсары күтүүсүз камчы жегендей байлоодон бир жулкунуп алды да, алыстагы үйүрүнөн коркуп кишенеп ийди. Өз тукумун коркунучтан коргоо деген табигый сезими көкүрөгүн сайып өткөнсүдү. Ошол сезим алыстагы үйүргө шаштырды. Байлоодон жулкунуп жер чапчып, үстү-үстүнө кишенеп, бир ордуна карыштырып жибербеген кыл чылбыр менен алышты, үйүрдүн дабышын угууга зар болуп, ичи туйлап чыкты. Карангы түндү буркан-шаркан түшүргөн добул келди.

Атаганат ошондо кыл чылбырды үзүп кетсе кана!..

Уйгу-туйгу карангы түндө эшик шарак ачылып, үйдөн ак көйнөк, ак дамбалчан ээси чуркап чыкты, артынан ак көйнөкчөн аял чыкты. Кара нөшөр тийгенде кубандаган экөө заматта карая түнөрдү. Чагылган бир жарк эткенде экөөнүн шөптүрөй түшкөн кубакай элестери, алаңдаган көздөрү, бороон жулмалап шарактаган эшик көрүнө түштү!

— Так! Так!— деп бакырды Танабай чылбырды чече албай карбаластап. Бирок эси чыккан жаныбар ээсин тааныбай калган сыяктуу, да-

бышына кулак салар эмес. Кайра анын өзүнө атырылып, так секирип дубалды чапчып, байлоодон жулкуна берди. Танабай эки колдоп башын калкалап, дубалды бойлой уурдана жетти да, жылоого асылды.

– Чеч! Бол! – деп айкырды.

Келин чылбырды бошотор замат азынаган айгыр жалт артына секирип, Танабайды короо ичине сүйрөп жөнөдү.

– Камчыны! Тез, камчыны! Бүбүжан камчыга жүгүрдү.

– Токто! Арам өлгүр, союп салам! – деп эсиучун жыя албай жинденген Танабай камчы сап менен жоргону тумшукка берип-берип калды. Эптеп ээрге минсе, тезирээк жылкыга жетсе! Жылкы эмне болду? Добул жылкыны кайда үркүтүп кетти!.. Танабайдын ою уйгу-туйгу. Жоргону да алып учуп жулкунткан айгырдык демдымагы ошол үйүр болчу. Бул алааматта ал көз ачып-жумгуча үйүрүнө жетмекчи. Ошол үчүн азынап, ошол үчүн аба чапчып так секирип жатканы. Кара нөшөр ал ансайын дүйнөнүн төрт тарабын жаап калың төгүп, чагылганы жаркылдап, түн алай-дүлөй.

– Карма! – деп Танабай Бүбүжанга бакырды.

Келин эптеп жылоого колу жеткенде ээрге ыргып минди. Ал минди-минбеди, ыйык жалдан алып, каргыганча Гүлсары да жылоодогу келинди көлчүккө сүйрөп салып, короодон чыга атырылып жөнөп берди.

Эми жорго оозун чойгон суулукка да, омууроо ачыштырган камчыга да, ээсинин бакырган дабышына да моюн бербей, тек сокур сезим менен багыт алып, жол таап, чаба жааган нөшөрдү, омууроодон тепкен кара бороонду как жарып чап-

ты. Айгырга алы жетпей калган Танабай суу болгон көйнөк-дамбалы көкүрөккө жабышып, жонун чапылдата ургулап, шамал менен жамгырдан көзүн ача албай баратты. Аманат болуп калган үстүндөгү ээсин жорго бууракандаган өзөндөн буйдалбастан алып өттү, чагылганга тийгизбей, чырканак-бадалга тыттырбай, кез келген анга жыкпай каргып, албууттана чапты. Не бир жарышта болсун, же аламан-байгеде болсун Гүлсары бу добулдуу түндө чапкандай учуп-күйүп жүгүргөн эмес.

Алкына чуркап алган айгыр карангы түндө аны кайда алпаратканы Танабайга беймаалим. Бетке-көзгө чаба жааган жаан көөдөнүн куйкалаган өрттүн алоосу сыяктанды. «Үйүр кантти? Жылкы кайда кетти экен? Э кудай, ылдый темир жолго эпкиндеп жүрүп кетпесе болгону. Калын топко кагышып поюз кулабагай эле! Э, Алла, жар боло көр! Колдой көр, арбак! Сүрдүгө көрбө, Гүлсарым! Жеткир мени жайытка, жеткир жылкыга!» деген ой гана жер сабаган ат туягы сынары мээсин сабап баратты.

Төмөнкү жайыкта карангы түндү ак жалын менен аймалап, ак боор жылан өңдүү чагылган оттору ойноктойт. От өчөр замат караңгылык кайра чүмкөнө калып, түн күркүрөйт, добул жаан бетке урат.

Жарк этет да, жалп өчөт, жарк этет да, жалп өчөт...

Ал ансайын Гүлсары асман чапчып чарк айланып азынап алат да, оозун араандай ачып кайра аркырап жөнөйт. Айгыр үйүрүн издеп эси чыгат, жооп дабыш күтүп жинденет. «Кайдасынар? Кайдасынар? Кишенеп жооп бергиле!» деп

барат. Ага жооп кайтарып күн күркүрөйт. Ал ансайын Гүлсары үстүндөгү аманат ээсин сезбей караңгыга бой урат, добул жарып үйүрүн издеп чабат...

Жарк этет да, жалп өчөт, жарк этет да, жалп өчөт...

Добул танга жуук аран бастады. Чокмороктошкон кара булуттар тытылып тарай баштады, бирок асмандын чыгыш тарабы дале күркүрөп өксүгүн баса албай жаткансыйт. Добул сабап эси оогон кара жерден буу көтөрүлдү...

Чачылган жылкыны топтоп, ойдо-кырда жылкычылар жүрөт.

Танабайды болсо, зайыбы издеп чыккан, издеп эмес күтүп чыккан. Ал түнүндө эле аттанып, коңшулары менен Танабайга жардамга чапкан. Жылкыны таап, жар туюгуна камап турушту. Бирок Танабай көрүнбөдү. Жылкысынан адашып калганбы дешти башкалар. Аялдын сезими анын адашпаганын туюнду. Жерге шоола киргенде шөптүрөп келаткан Танабайды көрө коюп, коңшунун баласы: «Тигине, Жайдар апа, Танакем келе жатыры!» – деп кубанып, алдын тосо чапканда Жайдар ордунан козголгон жок. Адашып кайткан эрин ат үстүндө үнсүз карап, күтүп турду.

Түнү бою алдастап шайы кеткен жоргонун үстүндө үнсүз-тилсиз, денесине чапташкан суу көйнөк-дамбалчан, үрпөйүп жылан баш, түрү суук Танабай келатты. Астындагы Гүлсары он колуна аксап алган.

– Биз сизди издеп жүрбөйбүзбү... – деди бала кубанычы, койнуна батпай. – Жайдар апамын тынчы кетти аябай!..

Бала деген ушу да...

– Адашып кеттим, – деп күнк этти Танабай.

Эрди-катын ушинтип жолугушту. Бири бирине лам деген жок. Тиги бала жылкыны туюк жардан айдап чыгарууга кеткенде гана аялы акырын унчукту:

– Кийине чыгышка да шайманың келбептир го, байкуш. Дамбал, өтүкчөн келгениңе да шүгүр. Бя, уялсан боло! Жээликкидей же бир жаш болсончу. Балдарың эр жетти, а сен...

Танабай унчукпады. Унчукканда не демек?

Ал ортодо алиги бала жылкыны кайрып келди. Кудай жалгап, кулун-тайы менен үйүрдүн туягы түгөл чыкты.

– Жүр, эми Алтыке, журтка баралы, – деп баланы чакырды Жайдар. – Бүгүн силерде да, бизде да жумуш көп. Үйлөрдү бороон кулатып кеткен. Баш-аягыбызды жыйнап алалы.

Анан Танабайга акырын айтты:

– Сен ушерде эле бол. Кие турган, жей турган бирдеме апкелип берейин. Ушу түрүң менен элге кантип көрүнөсүң....

– Тиги этекте болом, – деди Танабай күнк этип.

Жайдарлар жөнөп кетти. Танабай жылкыны төмөнкү жайытка айдап жөнөдү. Күн көтөрүлүп, аба жылыды. Талаа бууланып, жандана баштады. Жамгырга жуунган жашыл ыраң жаш чөптөрдүн жыты буруксуду.

Жылкы жайбаракат бөртө желип, жылга-жыбыттардан өттү да, күдүрөйгөн боорго көтөрүлдү. Танабайдын алдынан өзгөчө бир дүйнөнүн пардасы ачылгандай болду. Каз боор булуттар тиги чыгыштын көк жээгинде каалгыйт. Төбөдө көк асман томуктай булутсуз, күн нуруна чайы-

нып, түпсүз. Көз учунда, кең талаанын түзүндө түтүн булатып, чубалжыган поезд кетип барат.

Танабай аттан түшүп, өскүлөн чөптү кечип бир аз басты. Аяк астынан боз торгой пыр учту да, бийикке көтөрүлүп, сайрап кирди. Башын саландатып келаткан Танабай бир маалда күп эте жерге жүстөмөнүнөн кулады.

Гүлсарат эч качан ээсинин минтип мөгдөп жатканын көргөн эмес. Танабай жер кучактап, ыйыгы дирдир кагып, ыйлап жатты. Ал уяты менен кайгысына чыдабай ыйлады, өмүрүндө бир келген бактысынан түбөлүк кайра айрылганына ыйлады. А үстүндө болсо, боз торгой сайрайт..

Арадан бир күн өткөн соң жылкы тоого бет алды. Эми бул жайытка келерки жазда гана кайрылып келет. Чубаган көч өзөн бойлоп, айылды жакалай жүрдү. Короо-короо кой, үйүр-үйүр жылкы... Жүк арткан төөлөр менен аттар... Ээрде термелген аялдар менен балдар. Барак жүндүү дөбөттөр күрпөн жортот. Жылкычылар айт-айттап, койчулар кыроойлоп, жылкы кишенеп, кой маарап, жайлоого бет алган көчтүн шаны өзгөчө...

Танабай жылкысын чоң саз менен айдап отуруп, кечээ жакында эл майрамдап, улак тарткан жайыкка чыкты. Каптал жакта калып бараткан айылды бурулуп карай албады. Бир маалда Гүлсары көнгөн адатына салып, айылды көздөй, айыл четиндеги үйдү көздөй бура тартмакчы болду эле, ал айыбына ачуу камчы жеп алды. Ошентип баягы-баягы тору кашка байталдын эрининдей жумшак колдуу келиндин үйүнө ал экөө кайрылбастан кете беришти...

Калын жылкы бөкөн жортуш менен шашпай баратты.

Эси кадимкисинче ырдаар бекен деп күттү Гүлсары. Бирок Танабай ырдабады. Айыл артта калды. Кайыр кош, айыл. Алдыда улуу тоо. Көрүшкөнчө эсен жат кен талаа, келерки жазга чейин кош бол. Алдыда улуу тоо.

VI

Түн ортосу жакындап калды. Гүлсары мындан ары жүрө алгыдай эмес. Ушу жардуу сайга мүргүп жеткенче мин токтоду. Эми сайдан чыгар дарманы жок. Мындан ары атты кыйноо кажатсыз экенин Танабай да түшүндү. Гүлсары кыйноодо жаткан адамдай болуп онтоп турду. Анан төрт аягы бүгүлүп жата кетти, Танабай да жолтоо болбоду.

Муздак жерде жорго башын чулгуп, кээде жерге ургулап, онтоп жатты. Чыйрыгып үшүгөндөн бетер калчылдайт. Эси кеткен Танабай үстүндөгү тонун чечип, жоргосуна жапты.

– Кыйналдың го, байкушум. Катую кыйналдың го. Үшүдүңбү? Эч качан үшүбөгөн сен эми үшүдүңбү? – деп Танабай оозуна келген бирдемелерди күбүрөй берди, Гүлсары бирин да уккан жок. Көөдөндөгү жүрөгү башын тээп жаткансып, эки чыкыйдын ортосунда бирде аптыга, бирде үзүлө кагат: тум-туп, тум, тум-туп, тум... деп куду куугандан качкан үйүр топ жылкыдай арыдан бери сүрдүгө кагат.

Тоо артынан чыккан ай дүйнө үстүндөгү тумандуу мунарыкта жылбай токтоп калгансыйт. Көктөн жалгыз жылдыз учту, үнсүз шуулдап түшүп, куйругу үзүлдү, өзү өчтү.

– Сен жата тур, мен куурай терип келейин, – деди чал.

Былырдан калган бирин-серин каксоо куурайды түн ичинде кайсалап, Танабай көпкө жүрдү. Бир кучактай отун алганча колуна кирбеген тикен калган жок. Ага көңүлү толбой сайдын таманына түштү, кереги тиер деп, бакисин ала басты. Темселеп жүрүп, чоң түп жылгынга туш болгондо кубанып кетти. Нагыз отун ушул эле.

Гүлсары от жанына жолобой качар эле, эми антер алы жок, кайра жан тарткансып, оттун табына жылынгансып, каптаган түтүнгө бышкыра албай тим жатты. Танабай отко жылгын менен кара куурайдан алмак-салмак таштап коюп, каптын үстүндө отко колун кактап, үнсүз отурду. Окто-текте туруп, аттын үстүндөгү тонду ондоп жабат да, от башына кайра отурат.

Гүлсарынын дене-бою жылып, калчылдаганы басылды. Бирок сары закым мунарык көз алдынан кетпей, көөдөнү кысылып, дем алышы кыйындай берди. Алоологон жалын биресе күл кайсалап өчүнкүрөп, биресе дуулдап күйүп, караңгы түнгө чатырата учкун чачат. Каршы алдында отурган чал, эзелтен берки ээси Танабай бир көрүнсө, бир көрүнбөй алоо менен кошо титирейт. Эсенгиреп жаткан жоргого ошондо ээси экөө караңгы түндөгү кара добулду как жарып чаап бараткандай сезилет. Жорго кээде көк чапчып азынап, чарк имерилет, үйүрүн издеп кишенейт, бирок үйүрү табылбайт. Алыстан асманды чатырата тилген чагылгандын ак алоо жарыгы жарк этет да, жалп өчөт.

Жарк этет да, жалп өчөт, жарк этет да, жалп өчөт...

VII

Малчынын бу жарык дүйнөдөгү түйшүгү анчалык деле кыямат эмес дегенсип, кыш өтүп, өлбөгөн кулга жаз келди. Эми күн жылыйт, адам акка, мал көккө жетет. Анан кыштын кыяматын күзгө дейре биротоло унуткараар майрам келет, майрамдын таң-тамашасы башталат. Ага чейин, же андан кийин деле жанды көп кейитпес күнүмдүк иштер жүрөр: мал төлдөөр, төл телчигер, анан кыркын бүтөр, жан жыргачу жайлоо кайдасың деп, желе тарткан көч көчөр. Ошентип күндөлүк чарба турмуш өтө берер да, ал ортодо ар кимдин керт башынан жеке тагдырлар уланаар: сүйүү менен ажыроо, туулуш менен өлүм ээрчий жүрөт эмеспи... Мындан башка да майда тирилик бар: баласы жакшы окуса кубанып, интернаттан окуусу начар деген жайсыз кабар алса, капаланар. Өз колунда жүрүп окуса жакшы окуур беле деп ойлоор. Антишке малчынын шарты кана... Дегинкиси, ушундай аз кубаныч, көп түйшүк менен жүрүп, баштан өткөн ызгаарлар унутулат. Жут, малдын өлүмжитими, көк шыргалаң көктөм, жыртык үй менен суук короо кордугу келерки кышка чейин эстен чыгып, маалымат, отчет кагаздарда гана калат. Бирок антип-минткенче борошон буурул буура минген кыш кирип келер, малчы байкушту ойдогусун ойдон таап, тоодогусун тоодон таап, унутчаактыгынын жазасын берер.

Бу жыйырманчы кылымда деле кыш илгеркисинен жазбай каардуу келатат негедир.

Ошентип кайра жаз келди. Арык-торук, көтөрүм болуп кыштан чыккан мал кыштоодон чыгып, көк кубалап талаага жайылып кетти.

Ушу жазда Танабай Гүлсарыны үйүргө салды. Минбей аяп, өнтөлөп багып, жаратып, айгыр улам күчкө толгон сайын көзү кубанып жүрдү.

Гүлсары да үйүргө карамдуу, кулун-тайга кайрымдуу, чунандаган бээлерге каардуу айгыр болду. Мойнун дүгдүйтүп жер чапчып, үйүрдү чарк имерип, ит-куш келе калчудай көзү акшындайт. Кокус чоочун көз же алыстан түрү суук караан көрүнсө үйүрдү далдаа жерге сүрөт. Гүлсары үйрүп жүргөндө жылкычынын да көңүлү ток.

Ошол кышта колхоздо өзгөрүштөр жүрдү. Чоро оорукчал болуп кеткен соң, ишин өткөрүп, райондун ооруканасына жатып калган. Ордуна райондон жаңы башкарма келген. Чоро байкушту эски жүрөк оорусу ишке жараксыз кылып салды. Танабай досунун көңүлүн сурап, районго бир чаап барууга камынып эле жүрдү, бирок куу тириликтен колу бошободу. Малчы да көп балалуу катын мисал эмеспи, күндүр-түндүр малына каралаганы каралаган, айрыкча кыш менен жазда иши кычайт. Мал жарыктык же машине эмес, моторун өчүрүп салып, басып кете бергидей. Акыры ошентип жүрүп Танабай райондогу ооруканага бара албады. Мурдагыдай жардамчысы да жок. Аялын жардамчы кылып жаздырып алган. Эмгек күнгө жарытылуу эчтеме тийбесе, бир адамдын тапканынан көрө эки адамдыкы артык эмеспи, күн көрүштүн камы да. Жайдардын болсо эмчекте баласы бар. Ал кайдан жылкы кайтарсын. Күндүр-түндүр аттан түшпөгөн Танабай өзү. Коңшу жылкычылардын бирөөн карай тур деп сурамакчы болуп жүргөн тапта Чоро ооруканадан чыгып келиптир деген кабарды укту. Ошону менен Танабай аялы экөө Чоро-

ну тоодон түшкөндө барып көрмөкчү болушту. Анан минтип тоодон түшүп, жакадан конуш алып, жайыт таап жайгашканча бир окуя болуп кетти. Аны Танабай ушул азыр эстесе да ыза-сына чыдабай онтоп жиберет...

Жоргонун данкы – өзүнүн шору. Данкы алыска тараган сайын чоңдордун көзү кызарат.

Ошол күнү Танабай жылкыны таңкы салкын менен жайытка айдап салып, шашкелик чайга кайтып келген. Кичинекей кызын тизесине кондуруп, аялы экөө тиричилигин сүйлөшүп, чай ичип отурган эле. Интернатка барып, баласын көрүп келмек болуп, кайра тартканда стансага кайрылып, үйдөгүлөргө көйнөк-кече ала кайтмак болуп, акылдашып отурган.

– Анда эмесе жоргону токоюн, – деди Танабай чайдан ууртап. – Болбосо бүгүн кайра жетип келе албасмын. Жоргого бу жазда мингеним ушул болсун, мындан кийин тийбейин.

– Өзүн бил, – деди аялы. Сырттан дүбүрт угулуп, атчандар келаткандай болду.

– Чыкчы, – деди аялына Танабай. – Киши келатабы?

Аялы сыртка чыгып, кайра баш бакты.

– Ыбрайым ферме келатат, жанында дагы бир бала бар.

Танабай ордуна ыргылжың туруп, кызын көтөрө сыртка чыкты. Жылкы фермасынын башчысы Ыбрайымды Танабай көп жактыра берчү эмес, бирок келаткан мейманды тосуп алыш парз эмеспи. Эмнеге жактырбаганын Танабай өзү да ачык билбейт. Бир көргөнгө Ыбрайым деле жексур эмес, адамдын ичи-койнуна кирип купшундап турат. Бирок колдон суурулма жайы бар. Жумушунун көзүн таап иштебейт,

эсеп чоттон башка түйшүгү жок. Фермада жылкычылык иштин эмне болуп жатканын эч ким билбейт. Партиялык жыйналыштарда бу тууралуу Танабай нечен ирет айтып чыккан. Анда Ыбрайым куп деп отура берет, ыракмат, көзүмү ачтын деп ыраазылык кылат. Бирок эртеси өзгөрүп кеткен эчтеме жок. Дагы да болсо Чоро өзү тандап койгон жылкычылар ак ниет экен, өздөрү менен өздөрү болуп, малды кор кылбай багып келатат.

Ыбрайым аттан түшүп, кош колдоп салам айтты:

– Ассолоому алейкум, бай.

Жылкычылардын баарын «бай» деп коёр адаты эле.

– Алеки салам,—деп Танабай токтоо учурашты.

– Мал-жан аманбы? Жылкы кандай, Танаке, өзүнөр жакшы жатасынарбы? – деп Ыбрайымдын майланышкан жалпак бети күлкүгө жайылып, жат болгон сөздөрү чууруду.

– Шүгүрчүлүк.

– Кудайга тобо. Сиз барда менин убайымым жок.

– Үйгө киргиле.

Жайдар меймандарга кеңитип кийиз салып, үстүнө бөстөк төшөдү. Ыбрайым Жайдарга да жалпандап жатты.

– Арыбаңыз, Жайдар байбиче. Аман-эсен турасыңарбы? Байыңызды жакшы багып жатасызбы?

– Амансыздар... Жогору чыккыла, төргө өткүлө. Баары жайланып отурушту.

– Кымыздан куй, – деди Танабай. Кымыз ичишти, аркы-теркини сүйлөштү.

— Азыр чарбанын берекелүүсү эле төрт түлүк мал болуп калды. Жазда, жайда сүтү бар, эти бар дегендей, — деп отурду Ыбрайым. — Мал береке эмеспи. Болбосо өндүрүштү, же башка жумушту карагылачы, элди жутатып жиберди. Ошол үчүн бу кезде малчылыктан артык жумуш жок. Ыя, туура айтамбы, Жайдар байбиче?

Жайдар башын ийкеди. Танабай унчуккан жок. Ал ансыз да билет. Малчынын жагдайы жаман эмес, анын кадырын биле жүргүлө, малчылыкка койгон менин кадырымды да унутпагыла деп, Ыбрайым кези келген жерлерде айтып калат. Элдин баары эт менен сүттү кубалап кетсе, анда калгандар эмне болот дегиси келди Танабай. Качанга эл бекер иштеп, куру ооз калып жүрө берет? Согушка чейин мындайды ким көрүптүр. Күз келгенде ар бир үй эки-үч арабадан буудай түшүрүп алышчу эмес беле. Азырчы? Азыр кабын колтугуна кысып, каерден дан табылар экен деп самсып жүргөн кишилер. Эгинди өздөрү багып, оруп-жыйып берип, өздөрү куру кол калышат. Ушундай да иш болобу? Тек жыйналыш менен, курулай сөз менен калкты качанга чейин асырайсыңар? Ушу эмгекчилердин мээнет акысына куру сөздөн башка эчтеме бере албаган убайымдан Чоро байкуш жүрөгүнөн кесел таап, жарым жан болуп калды.

Бирок санааркаткан бул ойлорду Ыбрайымга айт-айтпа, бекер. Андай ырбаак сөздү азыр козгогусу да келбеди. Ал меймандарды эртерээк аттантып жиберип, жоргону токуп, жарыкта кайтып келип калыш үчүн эртерээк жүрүп кетүүнү ойлоп отурду. Булар эмне жумуш менен келди экен? Озунуп суроону онтойсуз көрдү.

– Сени тааный албай отурам, иничек, Абалак маркумдун баласы эмессинби? – деди Танабай баятан бери унчукпай отурган боз уланга.

– Ооба, Танаке, ошо кишинин баласымын.

– Мезгилдин куштай учканын карачы. Жылкычылыкты көрүп, кымыз ичкени келгенсинго? Кандай, кызык бекен?

– Жок, Танаке, биз...

– Бу бала мени менен бирге келди, – деп сөздү бөлдү Ыбрайым. – Биз бир иш менен келип отурабыз, аны шашпай айтарбыз. Азырынча кымыз ичеличи, кымызыңыз кымыз экен, Жайдар байбиче. Буруксуган жытын ай, жарыктык. Кана, дагы куюп жиберинизчи.

Дагы да аны-муну ангемелешип бир аз отурушту. Кандайдыр бир жайсыз сөз бар экенин Танабай туйду, бирок Ыбрайымдын келген жумушун даана биле албады. Акыры Ыбрайым бир кагаз алып чыкты.

– Танаке, биз бир иш менен... мобу кагаз менен келдик. Окуңуз.

Танабай ичинен эжелеп окуп жатты, окуганына ишене албай отурду. Кагаз бетинде шартылдата жазылган мындай сөздөр бар эле:

«Буйрук.

Бакасов жылкычыга.

Гүлсары жорго мингич көлүк катары ат сарайга жөнөтүлсүн.

Колхоз башкармасы (колу түшүнүксүз).

5-март 1950-ж.»

Күтпөгөн жерден кабылган бул окуяга тилден калгансып, Танабай кагазды төрт бүктөп гимнастеркасынын төш чөнтөгүнө салды да, көпкө унчуга албай, башын көтөрбөй отурду.

Ичи ачышып, ою уйгу-туйгу болду. А чынында күтпөгүдөй бул иштин эмнеси бар эле. Жылкыны ал эмне үчүн багып, эмне үчүн өстүрүп жүрөт? Колхоз үчүн, жумушка унаа, минүүгө көлүк болсун деп багып, нечен атты чарбага жөнөтпөдү беле. Анысы ырас. Бирок Гүлсарыны беришке кантип колу барат? Гүлсарыны кантип бербей алып калардын амалын ойлоп отурду. Жеңил ачууга алдырбай, бир жооп табуу керек эле. Ага болбой Ыбрайым чыйпылыктады:

— Ушу бир болбогон иш менен келип калдык, Танаке, — деп абай менен жайкады ал.

— Болуптур, Ыбрайым, — деди Танабай ага токтоо карап. — Бу жумуш эч кайда качпайт. А көрө шашпай кымыз ичкиле, айылдын жаңылыктарынан сүйлөй отургула.

— Аныңыз туура, Танаке, эстүү кишинин сөзү.

«Эстүү!» Атаңдын башы! Сенин түлкүдөй кууланган амалына мен түшө коёрмун» — деди Танабай ичинен ызырынып.

Кайрадан элдир-селдир маек кетти. Эми ашыга турган жумуш жок эле.

Жаңы башкарма менен Танабай алгач ушинтип кездешти. Өзү менен эмес, түшүнүксүз койгон колу менен. Башкарманын өң-түсүн али көрө элек. Ал Чоронун ордуна келгенде Танабай тоодо жүргөн. Мурун чон кызматтарда болуптур, катаал киши экен деген сөз тоого да жеткен. Алгачкы эле жыйналышта жалкоолорду кырамын да жоёмун, эмгек күнүн аткарбагандарды сотко берем деп коркутуптур. Бар балээнин баары колхоздун майда чарбалыгында, жакында чарбалар ирилендирилет, ошондо абал онолот, мени ошол үчүн жиберип отурат дептир. Негизги максат колхоздун иштерин агротехника ме-

нен зоотехниканын алдынкы эрежелери боюнча жүргүзүү. Ал үчүн колхозчулардын баардыгы агротехникалык жана зоотехникалык ийримдерде окууга милдеттүү болуптур.

Айтканындай эле азыр айылда окуу иши оңолуп, плакаттар илинип, лекциялар окула баштаптыр. Бирок ал лекцияларда чабандар уктап отурса мейли экен...

– Танаке, биз жөнөйлү, – деди Ыбрайым кандай жооп болорун күдүктөнө күткөнсүп түлкү тебетейин силкип кийип, өтүгүнүн бырышкан кончун тартты.

– Эмесе мындай, ферме. Башкармаңа айтып бар. Гүлсарыны бере албайм. Ал үйүргө салынган айгыр, бээ караар мезгили жакындап калды.

– Обой-ой, Танаке, биз анын ордуна сизге беш айгыр таап берели, бир да бээң кысыр калбайт. Ошо да кеппи? – деп Гүлсарыны азыр коштоп кетерге көңүлү тынып отурган Ыбрайым аңтаң калды. Танабайдан башка бирөө болсо сөз кыска эле, бирок Танабай деген Танабай, жакын агасын аябаган неме менен эсептешпеске чара жок. Сылап-сыйпап сүйлөшпөсө эпке келбейт.

– Силердин беш айгырыңардын мага кереги жок. – Танабай нымшыган чекесин сүрттү да, кичине буулуга түшүп, анан түз айтты: – Эмне, сенин башкармаң минерге башка ат табылбадыбы? Ат сарайдагы аттар кырылып калдыбы? Жорго айгырдан башка ат көтөрө албайбы аны?

– Кантесин, Танаке. Башкарма деген баарыбыздын башчыбыз, аны сыйлашыбыз керек. Районго тынбай каттап турат, ага да жогортон кишилер келет дегендей. Башкарманын жүргөнү

да, турганы да калктын көз алдында болот эмеспи, мындайча айтканда...

– Мындайчаң кандайча? Башка ат минсе башкарманын кадыр-баркы түшүп калабы? Калктын көз алдында болсо жоргодон башка ат жарашпайт бекен ага?

– Жарашсын, жарашпасын, жөнү ошондой да. Мына өзүңүз, Танаке, согушта болуп келдиниз. Айтыңызчы, ошоякта сиз жеңил машине минип, генерал жүк машинеге түшүп жүрдүбү? Арийне, андай болбогондур. Генералга генералдын шыбагасы, солдатка солдаттын энчиси. Ушундай эмеспи?

– Буерде кеп башка, – деп Танабай сөзгө кыскарыла түштү. Эмне үчүн башка экенин түшүндүрүп отурбады, түшүндүрө да алмак эмес. Жоргонун мойнуна түшкөн сыйыртмак кыса баштаганына ызаланган Танабай чорт айтты:

– Бербеймин. Жаратпасанар мени жылкыдан кууп жибергиле. Көнгөн дүкөнүмө барам. Аерде менин колуман барсканым тартып ала албассынар.

– Антпениз, Танаке. Биз сизди сыйлайбыз, урматтайбыз. А сиз жаш баланын ишин кыласыз. Ушу мүнөз сизге кантип жарашсын, өзүңүз эле айтыңызчы? – Ыбрайым отурган ордунда ойдолой кетти. Маскара боло турган болдум деп, ичинен кыжыры келди. Башкармага ушундай бир жорго бар деп айтып, мингизем деп убада берип, белсенип киришкен өзү эле, эми мобу кежир неме баарын бүлдүрмөй болду.

Ыбрайым күрсүнүп, Жайдарга карай жалооруй сүйлөдү:

– Сиз эле, айтыңызчы, Жайдар байбиче, бир ат деген, ырас жорго экен, бирок бир ат деген

эмине? Жылкынын ичинде не бир түркүн аттар бар, каалаганыңды кармап, токуп мине бер. Өзү жаңы башкарма болсо, аны жогортон жиберип отурса...

– Ага сен мынчалык эмне күйпөлөктөп калдың? – деди Жайдар.

Ыбрайым оозунан сөзү түшүп, эки колун жайды.

– Кантмек элек анан? Тартип. Мага тапшырды, мен болсом кичинекей адаммын. Өзүм мин-беймин. Мага эшек болсо деле жарай берет. Сураңыз, мына Абалактын баласын жибербедиби жоргону апкел деп.

Ал бала унчукпай башын ийкеди.

– Мунубуз дурус болбойт го, – деди Ыбрайым. – Бизге башкарма кылып дайындап жиберсе, өзү мейман киши болсо, анан айылыбыз менен дурустап бир ат таап бере албасак. Эл укса эмне дейт? Кыргызда жок жаман жосун болбойбу.

– Эл укса уксун, – деп илип кетти Танабай, – бүткүл айыл билсин. Мен Чорого барып айтамын. Ошол өзү чечсин.

– Чоро бербе деп айтат дейсизби? Бул иш оболу Чоро менен келишилген да. Аны кайра ыңгайсыз жайга салбайсызбы. Бекер ал кишини уятка калтырасыз да. Жаңы башкармага баш ийбей, мурдагы башкармага барып чагым салгандык болбойбу. Анын арты эмне болот? Чоро өзү оорулуу адам болсо, анан жаңы башкарма экөөнүн ортосун араздаштырсак. Жакында Чоро парторг болот, башкарма менен бирге иштешет. Ал үчүн экөөнүн ортосун эмитен бузбайлы да...

Сөз Чоро тууралуу болуп кеткен соң, Танабай унчуга албады. Баары үнсүз отурду. Бир маалда Жайдар оор күрсүнүп:

— Берсенчи, — деди эрине. — Буларды жолдон калтырбасаңчы.

— Мына эстүү кишинин айтары, бая эле ушунтпей, рахмат сизге, Жайдар байбиче.

Көрсө, Ыбрайым бекеринен Жайдарга жалпылдап, ыраазылыгын миң кайталап жатпатыр. Арадан көп өтпөй ал ферма башчылыгынан көтөрүлүп, колхоз башкармасынын мал чарбачылыгы боюнча орун басары болуп чыга келди...

Танабай ээрде үлүрөйүп отурганы менен баарын көрдү. Тигине, алар Гүлсарыны кармаганын, башына жаңы нокто катканын (Танабай малдын башбоосун башка бирөөгө бермек беле), көрүп отурду. Гүлсары үйүрдөн кеткиси келбей Абалактын баласынын колундагы чылбырды жулка тартканын, Ыбырайым биресе быягына, биресе тыягына чыга калып, аябастан камчылап жүргөнүн көрүп отурду. Мобу бөтөн адамдар кайда, эмнеге алып баратканын, үйүрүнөн, ээсинен ажыратып эмнеге алып кетип жатышканын түшүнө албай азынап аба чапчылаган Гүлсарынын көзүн көрүп отурду. Азоолонгон айгыр кишенегенде оозунан чыккан бууну, сапырылган жалын, дирт-дирт этип жылтылдаган соорусун көрүп отурду. Соорусу менен санына Ыбрайымдын камчысынын тагы күдүрөйүп чыга түшкөнүнө чейин көрүп отурду. Жоргонун кыйыктанып аяк ташташын, ныгыра баскан туяк издерин, дирилдеген гүлгүн сары жүнүнүн ар бир кылына чейин түгөл көрүп отурду Танабай. Аргасы түгөнүп, эрдин кесе тиштеп, ичинен кан өтүп көрүп отурду. Бир маалда башын көтөрсө тигилер Гүлсарыны жетелеп, тумшуктан буру-

луп бараткан экен. Танабай бир бакырып алды да, атка камчы салды.

– Токто, койсончу! – деп Жайдар үйдөн жүгүрүп чыкты. Атырылта чаап баратып көңүлүнө кылт эткен бир ойго Танабай капилеттен аттын башын кекейте тартты: аялы баягы жигитчилик түндөрдүн өчүн алып жаткан белем! Танабай аттын башын чукул бурду да, камчылана чаап жетип келди. Үй оозунан тизгин тартып, аттан ыргып түштү да, сурданып аялына камчы көтөрө опурулду.

– Сен эмне?.. Сен эмне бер дедин? Ыя? – деди аялын акырая тиктеп, каардуу күбүрөп.

– Сабыр эт. Түшүр камчыңды, – деп Жайдар адатынча байыстуу сүйлөп, эринин ээликкен жинин басты. – Менин сөзүмө бир жолу кулак салып койчу. Гүлсары сенин жеке менчик малың беле? Жеке өзүңкүбү? Деги түктүүдөн эмнен бар? Бүт караган-бакканыбыз колхоздуку эмеспи. Ошону менен күн көрүп жатпайбызбы. Жорго да колхоздуку. Башкарма колхоздун ээси, эмне десе, ошо болот... А эгер мурдагыңан күдүктөнүп, мага ачууланып атсан, анда азыр кетсең да мейли. Бара бер. Ал менден артык, сулуу экен, жаш экен. Жакшы аял. Мен да ага окшоп жесир калмак элем, бирок өзүң аман-эсен келдиң. Канча күттүм мен байкуш! Мейли, аны колко кылбайын. Бирок үч балаң бар. Аларды кантесиң? Кийин эмне дейсиң, аларга? Алар эмне дейт? Мен эмне дейм аларга? Өзүң бил...

Танабай талаага безип кетти. Кечке чейин жылкынын жанынан чыкпады, бирок көңүлү ордуна келбеди. Үйүр жетимсиреп калды. Көңүлү да жетимсиреп калды. Жан бирге болуп калган жорго кумарлуу көңүлүн кошо ала кеткенсийт.

Жорго менен баары кошо кетти. Эми дүйнө ээн-сиреп, коңултак. Күн да башка, асман да башка, жадагалса Танабайдын өзү да башка болуп калгандай.

Конушка каш карайганда келди. Унчугар кеби жок түнөрүп үйгө кирди. Кыздары уктап калыптыр. Очокто жетимсиреп от күйүп жатат. Аялы колуна суу куйду. Тамак берди.

– Жебеймин, – деди Танабай. Ункуюп отуруп, анан акырын суранды:

– Ооз комузунду алчы. «Боз ингендин арманын» какчы.

Жайдар комузду эриндерине тийгизип, калдырган ничке тилин сөөмөйү менен кагып өттү. Анан көчмөндөрдүн байыркы мундуу күүсү жүрөктү эзип, күүгүмдөгү конур салкын абаны толкутуп ала жөнөлдү. Ак ботосунан айрылган боз ингендин арманы. Ээн талаа, эрме чөлдө жоголгон ботосун издеп, жер кезген инген. Ботосун издеп боздогон инген. Таңга маал ээрчитип, талдын башын сыдыртып, кечке маал ээрчитип, жардын башын кыдыртып жүрө албадым, ботоюм, деп баратты боз инген. Тайтандагы ойнутуп, талаадагы кокону жегизбедим, ботоюм, аягыма куюлуп, эмчегиме сүт толду, эмизбедим, ботоюм деп баратты боз инген. Кайдасың сен, каракөз ботоюм? Үн катчы? Ийип барат желиним, сүт куюлуп зыркырайт, кайдасың сен, ботоюм, көп какшатпай үн катчы, деп баратты боз инген. Ийиген эмчегинен сүт агып, аяк ылдый куюлат. Ак ботосун издеген, ал энин ак сүтү...

Жайдар ооз комузду жакшы какчу. Танабай аны беш көкүл кыз кезинде ушул сыйкырдуу өнөрү үчүн сүйүп алган.

Башы жерге саландап, көзүн чылк жумуп уккан Танабай баарын көрүп отурду. Аялынын катаал турмушта ысыкка күйүп, суукка тонгон колу комуздун назик тилин назик кагып жатканын көрүп отурду. Ак аралаган чачын, көз айланасын, моюнун желелеген бырыштарын көрүп отурду. Ошол бырыштардын ар биринин катмарынан Жайдардын кайра кайтпас гүлгүн чагы элес берет. Тал-тал өрүм чачтары далысынан ылдый төгүлгөн кара тору кыз көрүнөт. Кызды жандаган боз бала өзү көрүнөт... Жайдар болсо комузунун күүсүнө кошо термелип, кошо муңканып, кыялында алдагайда жүргөнүн да көзү жумулуу, көкүрөгү ойгоо Танабай көрүп отурду. Ал баштан, кечирген азап-кайгысынын жармысын Жайдар көтөрүп келатканын да көрүп отурду. Аялың – жарым өмүрүң деген ошол белем, биринин кайгы-кубанычын бири тең бөлүшүп көтөрүп жүрөр белем...

...Күндөп издейт боз инген ак ботосун, түндөп издейт боз инген ак ботосун, зарлап издейт боз инген. Кайдасың, каракөз ботоюм? Эмчегим сыздап, сүтү куюлат, аягым ылдый сарыгат, ботоюм. Кайдасың. Үн катсаңчы! Ийиген эмчегинен сүт агат. Ак ботосун издеген ал эненин ак сүтү...

Кыздар болсо кучакташып уктап жатат. Үйдөн сырткары караңгы түн жамынып уч-кыйырсыз талаа жатат тунжурап.

Бу маалда айылдагы ат сарайда атчылардын тынчын алып Гүлсары туйлап турду, азынап үн салып турду. Ат сарай деп аталган жылкынын камагына ал биринчи түшкөнү.

VIII

Бир күнү тан эрте үйүрдө жүргөн Гүлсарыны көрүп, Танабай кубанганынан жүрөгү жарыла жаздады. Чылбырдын үзүгү жылоосунан салбырап, токулуу жүрөт жоргосу.

– Гүлсары! Жаныбарым Гүлсары! – деп Танабай жоргосуна учуп жетти.

Гүлсарынын башында чоочун жүгөн катылуу, үстүндө чоочун ээр токулуу. Баарынан да Танабайдын кыжырын келтирген көрпөчөсү болду. Жоргону эркек эмес, кучак көчүк аял минип жүргөнсүп, көрпөчөсү көрпөчө эмес эле баркыт тыштаган чоң жаздык экен.

– Тфу! – деп түкүрүнүп жиберди жини келген Танабай.

Жоргону кармап алып, тиги балээсинин баарын сыйрып салмакчы болду эле, Гүлсары ойт берип кача берди. Ал азыр Танабайды тааныр эмес. Бээлерге окуранып, имерчиктеп жүрөт. Көптөн көрбөй катуу эңсеп келген айгыр сагынып жүргөн мурунку ээсин байкас албады.

«Чылбырды үзүп качкан экенсиң го, жаныбарым. Жарайсын! Ал, сайранда, сайрандап ал! Мен эч кимге айтпайын», – деди ичинен Танабай. Анан жылкыны бир ээликтирип алмакчы болду. Артынан куугунчу келгенче Гүлсары кумардан чыга ойноп алсын.

– Айт-айт-айт! – деп айкайлап Танабай үзөңгүдөн обдула укурук булгалап, жылкыны күтүрөтө кууп жөнөдү. Кулундарын издеп окуранган бээлер бөрт-бөрт желип, жан жакта ойноок байталдар так секирип баратты. Жалдары көккө сапырылып, куйруктары чубалжыйт. Жашыл ыраң жамынган жер да кубангандай

калын дүбүрткө дүңгүрөйт. Гүлсары силкинип алып, боюн жасап, мойнун дүгдүйтө ийип үйүрдүн алдына чыкты. Жаңы кошкон айгырды артка кууп таштады да, кайра үйүрдүн алдына чыгып жол баштап, көйрөңдөнө ойноп баратты. Улам бир тарапка чыгып, үйүрүн кайрып баратты. Сүттүү бээлердин жытына, шыбактуу талаа жытына мас болуп башы айланып, көөдөндөгү жалындуу күчкө дүүлүгүп баратты. Үстүндөгү баркыт жаздык-көрпөчөлүү ээр-токум менен, эки капталын ургулаган салмактуу сары үзөңгү менен иши болбоду. Кечээ гана райондун борборунда мамыга аса байланып, кордугуна чыдабай суулугун кемирип турганын, көнбөгөн неме жолдон машине өтсө селт үркүп турганын унутту. Андан кийин араккананын алдында саргайып дагы көпкө байланганын, жаңы кожоюну аракканадан бир топ жолдоштору менен арак сасып чыкканын, кожоюну улам сасык кекирип, ээрге аран мингенин да унутту. Андан кайра келаткан баткак жолдо жарышып чапканын, Гүлсары адатынча алдына ат салбай, жаңы кожоюнун ала качып келатканда ал неме ээрге жөндөп отура албай эт салынган каптай лөкүлдөгөнүн, ал айыбын жоргодон чыгарып, башкакөзгө чапканын да унутту. Гүлсары азыр анын баарын унутуп, сүт жыттанган бээлердин жытына, ууз жыттанган кулундардын жытына, шыбактуу талаа жытына башы айланып, кумарын күчөткөн жалындуу күчкө дүүлүгүп баратты... Артынан кууган куугунчу жакындап келатканын сезбей, дүйнө капар ойноп баратты жаныбар.

Танабай жылкыны кайра жайытына кайрып келгенде айылдан чыккан эки атчы да келип

жетти. Гүлсарыны кайтадан үйүрдөн бөлүп, алып кетти.

Бирок жорго көп кечикпей кайта качып келди. Бу жолу жүгөнсүз, ээр-токумсуз келди. Түнкүсүн ноктосун башынан шыпырып алып качса керек, кургур. Танабай оболу күлдү да, анан ойлонуп туруп, жоргого укурук салды. Өзү кармап, өзү ноктолоп, өзү айылга коштоп жөнөдү. Жарым жолдон атчылар жолукту. Жоргону аларга тапшырып жатып, Танабай жемелеп алды:

– Деги кандай жансынар, колунар жокпу? Жабылып жүрүп башкарманын бир атына көз боло албайсынар. Бекем байлагыла.

Анан Гүлсары үчүнчү ирет качып келгенде Танабай чындап ачууланды:

– Сен кандай акмак малсың? Шоруң кайнагыр, эмне эле күндө келесин? Айбан мал деген сенсиңби айбан? – деп урушуп жүрдү ал укурукту сундуруп жоргону кубалап.

Анан дагы коштоп жөнөдү, атчылар менен дагы урушту.

Бирок Гүлсарыга акыл кирбеди, көз жаздымда калса эле качып келе берди. Атчылардын да, Танабайдын да жанына батты.

Ошол күнү Танабай жайыттан кеч кайтып, кеч жаткан. Сактыкка кордук жок деп, жылкыны үйгө жакын ийрип салды да, уйкуга кирди. Бирок, күнү бою катуу чарчаган неме түйшөлүп уйкусу тынч болбоду. Кайдагы жаман түштөр кирди: кайра баштан согушта жүргөнсүйт, же бир кушканада жүргөнсүйт. Тегереги бүт кан, колдору да кан. Түштө кан көргөн жакшылык жышаан эмес деп ойлоп да коёт уйку-соонун ортосунда. Бир жерден колун жууп алсам дейт.

Бирок дайынсыз бирөөлөр аны түрткүлөшөт, шылдындап күлүшөт, каткырышат чанырышат: «Танабай, колунду кан менен жууп атасың, кан менен! Буерде суу жок, суу болбойт. Танабай, бу тегеректин баары кан! Ха-ха, хо-хо, хи-хи!..»

– Танабай, Танабай! – деп аялы аны ийининен жулкулдатып жатты. – Ойгон, Танабай, турчу!

– Ыя, эмне?

– Кулак салчы, үйүр жакта бир балээ болуп жатыры! Айгырлар алышып жатса керек. Гүлсары дагы келген бейм?

– Арам өлгүр, адамга тынчтык бербес болду го! Мунун бары да балээ, жогу да балээ! – Танабай шаша-буша кийинип, үйдөн жүгүрүп чыкты, укурукту ала коюп, нары жылга тараптан азынашкан доошту кубалай чуркады.

Таң агарып калган кез эле.

Жүгүрүп жетип, Танабай көргөн көзүнө ишене албай, ишенген соң жаны кейигенге онтоп жиберди. Эки колу кишенделген Гүлсары серең-серең секирип, чарк имерилет, азынай албай онтолойт. Үйүргө кошкон жаңы айгыр болсо биротоло ыйыктап, тизелетип алыптыр, ага болбой Гүлсары тура калса, тиги айбан капталынан, туш келди жагынан чыга калып, аркасын сала кош аяктап тээп жүрөт.

– О мыкаачы ит! – деп бакырган бойдон Танабай жетип барып, жаңы айгырды жон талаштыра укурук менен салып калды. Укурук эки бөлүнүп түштү. Айгыр качып берди. Танабайдын көзүнөн жаш сыгылды. – О шордуу, ушу күнгө түштүн беле? Кайсы оңбогур сени кишендеп салган? Акмак айбан, ушунча жерден эмнеге сүйрөлүп келдиң?

О, жараткан, о табият, ушунча жерден, өзөн суудан, терең аңдардан секирендеп жүрүп отуруп келген жаныбарды карачы! Түнү менен жүрүп отурган го бу шордуу, түнү менен! Сүргүн камоодон качкан туткунга окшоп, кишенин шылдыратып, эки көзүн жайнатып жүрүп отурган белем, жаныбар!

«Кудая тообо!» – Танабай башын чайкады. Жоргону аймалай сылап, эриндерине жаагын тосту. Гүлсары анда кытыгы келтирип эриндерин кыбыратып коёт, жайнаган көздөрүн ачып-жумуп коёт.

– Эми экөөбүз кандай айла кылабыз, ыя? Мунунду койсончу, Гүлсары. Түбү жакшылык болбойт го. Макоосуң да, макоосуң. Эчтеме билбейсин...

104 Танабай жоргонун үстү-башын карап чыкты. Айгыр тиштеген жараттар айыгып кетер бат эле. Мобу кишен кыйган билектерин кантесин? Тушоолугу канталап турат. Кишендин каптама кийизи күбө жеп койгон чирик окшойт. Жорго суудан өткөндө кийиз эзилип түшүп жыланаң темир калган тура. Жалаң темир жоргонун эки билегин кан чыгара кажып салыптыр. «Болсо болбоду, чалдардан сурамжылап жүрүп таап келген Ыбрайым го. Бул ошонун гана колуна келмек» – деди кыжыры кайнаган Танабай. Андан башка ким болмок. Илгерки кишендин ар биринин тили ар башка болчу, биринин ачкычы бирине түшчү эмес. Ууру алып кетпесин деп, айтылуу күлүктөргө салып, тушуна байлап жатар эле ээлери. Бу кишен да ошо эскиден калган эстелик экен. Илгеркилер ошентишер эле, азыр кишендин кажаты канчалык. Эски кишендер азыр кай бир чалдарда гана калса калгандыр.

Ошону ойлоп, издеп таап алганын карабайсыны. Бирөө жарым айткан го. Анан жоргону айылдын четиндеги жайытынан узап кете албасын деп кишендеп салышкан турбайбы. Ошого моюн сунбай качып келгенин карачы, жаныбардын...

Гүлсарыны кишенден бошотушка Танабайдын үй-ичи бүт жабылды. Жайдар жылоодон алып, жоргонун көзүн далдалап турду. Кичинекей кыздары жанында ойноп жүрдү. Танабай темир-терсек салган көмүркөйүн алып келип, кишендин кулпун ача турган шайман таппай тердеп-тепчиди. Канча деген менен дүкөндө темир узанып калган эмеспи, колун көгөртө чаап отуруп, акыры амалын таап кишенди ачты.

Жанга баткан кишенди Танабай көз көргүс жакка ыргытты. Анан жоргонун жараттарын май менен майлап болгон соң Жайдар мамыга байлап койду. Тойпоңдогон эже-синди эки кыз бирин бири көтөрүп, үйгө жүгүрдү.

Танабай чарчап калган экен, энтиккенин баса албай көпкө отурду. Анан темир-терсегин жыйнап ордуна турду да, алиги ыргытып жиберген кишенди кайра барып таап келди. Кайтарып бербесе доoger болор. Дат баскан кишенди ары айландырып, бери айландырып карап, аны соккон устанын өнөрүнө ыраазы болду. Усталыгында айып жок, чебер колдон чыккан экен бу кишен. Илгерки өткөн кыргыз усталарынан калган мурас. Азыр ал өнөрдөн жик калбады, баары биротоло унутулду. Азыр кишендин да кереги жок. Бирок башка буюмдар да жоголуп баратат, ошого ич ачышат. Күмүштөн, жезден, жыгачтан, булгаарыдан не бир укмуш жасалга, идиш-аяк, буюмдарды жасачу эмес беле илге-

ри. Анчалык кымбат деле эмес, бирок көркөмү менен артык эле алар. Бирине бири окшобой, ар биринин өз-өзүнчө наркы болор эле. Эми алардын бири жок. Азыр табакты да, кашыкты да, сөйкөнү да, дагараны да алюминийден чампалай берет, кайда барсаң, кайдан көрсөң – баары окшош. Көнүлүндү айнытат. Ээр чапкан усталарды айтчы. Азыр кемде-кем бирөө билбесе, калган жок. Илгери болсо, ар бир ээрдин өзүнчө таржымалы боло турган: ким качан чапканы, кимге тартуулаганы, тартуусуна эмне алганы эл оозунда сөз болуп жүрөр эле. Жакында элдин баары тиги Европадагыдай болуп машине минип, бирин бири машиненин номурунан гана ажыратып калат го. Өткөн ата-бабанын өнөрүн унутат, өлтүрөт деген ошол. Болбосо колдун көөрү – көздүн көөрү, жүрөктүн тили, ыры эмеспи...

Кээ-кээде Танабай ушинтип өз алдынча кыял дана бере турган. Элдин кол өнөрү жөнүндө ойлонуп отурат да, анын жоголуп бара жатканына кимди айыптаарын билбей, өзүнөн өзү кыжынат. Жаш кезинде эскиликке көр казгандардын бири Танабай өзү болчу да. Бир жолку комсомол жыйналышында боз үйдү жоюу керек деп да сүйлөп чыкканы бар. Боз үй деген революциядан мурдагы жашоо жай, ал бара-бара жоюлуп кетет деген сөздү бир жерден кулагы чалып калган неме: «Жоюлсун боз үй! Эскиче жашоо жоюлсун!» деп кыйкырып чыккан. Ошентип боз үйдү «тап катары» жоюп жиберешкен. Ылай тебелеп там салышып, боз үйдүн кабыргасы кыйрады. Үзүк-туурдугун кескилеп ичмек өндүү бирдемелерге жаратты, уук-керегесин малга кашаа, тамга чарбак куруп, кала берсе отун кылып жагып да жиберешти.

Кийин көрсө, көчүп-конуп жашаган малчынын боз үйү жок көргөн күнү курусун. Эми Танабай өзү: так боз үйдү курутуу керек деп кантип оозу барып айтты экен? Адам баласы көчмөн жашоого боз үйдөн артык жай ойлоп таба элек тура. Боз үй жарыктык өз элинин акыл-оюнан чыккан ажайып үй турбайбы, анын ар бир тети-ги муундан муун жараткан улуу өнөрдүн жемиши турбайбы, — муну башта кантип байкабады?..

Ошенткен Танабай эми Торгой чалдан арткан кырк тешик, ыш баскан карала үйдө турат. Туурдугу тозуп, үзүгү миң жеринен бычылган үй дагы да болсо Жайдардын бүйрөлүгүнөн, талыкпай күндө жамап-жаскаган ишмерлигинен чыдап келатат. Колунан темене менен шоона түшпөй жамап жатса деле апта өтө электе кайра бычылып, ар жеринен күн көрүнүп калат. Тешик-тешигинен шамал үйлөп, кар кирип, жамгыр шорголоп кетет. Күн ачылар замат сыйрып алып, жадабаган Жайдар кайрадан жамоого киришет. Ошентип жамоодон көзү ачылбайт.

— Деги качанга чейин азап чегебиз, кудай-ай,—деп жаны кашаят Жайдардын. — Карачы, ушу да кийизби, кийиз эмей эле курмушу да, колго илинбей үбөлөнүп турат. Тиги кереге-ууктарыңдын кейпин көр! Чоочун көзгө көргөзгөндөн уяласың. Колхозундан жаны кийиз сурасаң боло. Ушул үйдүн ээси сенсинби, ким? Биз дагы адамча жашай турган күн болобу деги?..

Алгач Танабай болот деп убадасын берип, шаштырбай келген. Анан айылга бир түшкөндө жаны боз үй тууралуу сөз кылса, үй жасаган кары чеберлер алдагачан көзү өтүп, жаштар болсо ал өнөрдөн куру жалак калыптыр. Колхоздо болсо туурдук чыгар кийиз аттуу жок экен.

– Э мейли, өзүбүз басып алабыз, деги кийиздик жүн бергиле, – деди Танабай.

– Кайдагы жүн! – деди ага кеңседегилер. – Сен эмне, көктөн түшүп келдинби? Жүндүн баары планга төгүлөт, колхоздо бир грамм да жүн калбайт...

Ошентип Танабайга боз үйдүн ордуна брезент чатыр бермей болушту.

Жайдар жолоткон жок:

– Ошо чатыры чамыран болсун, а көрө курмушу үйдө отурганым артык.

А кезде малчылардын бирдаары аргасыздан чатырда туруп калышкан. Брезентин чатыр болбой курусун. Отурсаң тура албайсың, турсаң отура албайсың. От жагышка да болбойт. Жайкысын тозоктун алоосундай ысык, кышында ит байласаң тургус суук. Же көлдөлөң салар орду жок, же супура жаяр жайы жок. Капилет киши-кара келип калса, кайсы бурчуна тыгарыңы билбейсин.

– Жо-ок, бай болгур! – деп Жайдар арстан көрстөн болду. – Эмне кылсаң ошо кыл, мен чатырына тура албаймын. Чатырың жалгыз бой кишиге ылайык, анда да убактылуу турук кылар болсо де. Биздин кудая шүгүр, бала-чакабыз бар, аларды жуундуруу керек, кийиндирүү керек. Жок, жок, чатырына кирбеймин...

Бир жолу Танабай Чорого жолугуп калып, алиги жагдайды айтып берди.

– Ие, башкарма, мунубуз кандай? Чоро башын кейиштүү чайкады.

– Муну биз экөөбүз кезинде ойлонушубуз керек эле. Жогор жактагы башчылар да ойлонсо болмок. Эми эмне? Кат жазып, сурап жата-

быз, эмне жооп келерин кудай билсин. Жүн деген баалуу дүнүйө экен. Өзүнө ыраа көрбөй чет мамлекеттерге сатышыбыз керек экен. Чарбалык ички керектөөлөргө коротууга тыюу салынган.

Ошондон кийин Танабайдын жаагы жап болду. Демек, бир эсептен өзү да күнөөлүү тура. Бир кездеги өзүнүн акмакчылыгына кейиштүү күлүп: «Тыюу! Ха-ха-ха! Тыюу салып коюшат тура!» – деди.

Ушул «тыюу» деген кайрымсыз сөз Танабайдын көңүлүнөн көпкө чыкпай жүрдү.

Ушинетип алар кырк жамачы курмушу үйдө тура беришти. Аны ондошко, же жаңыртууга азганакай жүн керек эле. Ал жүн колхоздун оторлорунда тонналап кыркылып, тонналап кайыры жок кетип жатты...

Ушундай ойлорго баткан Танабай кишенди кармаган бойдон үйүнө жакындады. Өз үйү өз көзүнө ушунчалык жүдөө көрүнүп, өзүнө, жоргонун бутун канталаткан колундагы кишенге, бүтүн дүйнөгө ачуусу келип, аргасыз тишин кычыратты. Ал ушинтип жаны кашайып турганда Гүлсарыны издеген куугунчулар келип калса болорбу.

– Алып кеткиле! – деп бакырды Танабай жаак эттери диртилдеп. – Мобу кишенди башкарманарга ала барып бергиле. Анан дагы айтып койгула, эгер жоргону дагы кишендей турган болсо, ушу кишен менен башын жанчам! Дал ушинтип айтты дегиле!..

Бекер айтты ал ушу сөздөрүн. Дайым тилинен тапкан шордуу башы! Ал кызуу кандуу бетке чабар мүнөзүнүн сазайын тартпай калчу эмес эле...

IX

Жадыраган жаздын күнү. Жаркын жаз кыздай болуп көйкөлүп, күндөн уялып узун кирпиктерин саяндатып, жашыл жалбырак болуп бак-дарактарга көрк берип, жылымта буу болуп айдоодон көтөрүлүп, сары сойгок чөп болуп такыр жерди жарып чыгып келген кези.

Ат сарайдын жанында балдар чикилик чаап ойноп жатышты. Шудундаган бир бала кезеги келгенде чикитин иликтей коюп чапты эле, алыс барып жол боюна түштү. Тосоттогу бала тосо албай калды. Анда чапкан бала таягын салып, макке чейинки аралыгын өлчөй кетти: бир, эки, үч... жети... он... он беш... Эки жаат болуп, баланы эки жактан ээрчип алышкан, чурулдап талашып келет. Акыры эсеп жыйырма эки болду.

110 – Жана жетимиш сегиз тай болчу, азыр жыйырма экини кошкондо жүз тай, – деп бала кубанганынан колун серпе кыйкырды. – Жүз! Жүз тай болду! Биз уттук!

– Ура! Биз уттук! – деп жааты коштоп кетти. Эми утулган жаат зуулдаш керек. Уткан бала макке барды да, чикитти зымырата чапты. Түшкөн жеринен жаатташы андан ары чапты. Үчүнчүсү дагы чапты. Ошентип мактен алдаганча оолактатып кетишти. Мына ошерден макке чейин дем албастан зуулдаш керек. Утулган бала ызасынан көзүнө жаш тегеренди, бирок оюн шарты катаал. «Эмне турасың, бол зуулда!» Зуулдачу бала өпкөсүн толтура желди илеп тартты да, чымылдай чуркап, ырын айтып жөнөдү:

Акбай, Токбай,
Ат болоту жорго тай.

Жорго тайдын жолу менен
 Кашка тайды тобу менен
 Зуулдатып айдап келем...
 Зу-у-у-у!..

Каны бетине тээп, көзү чекирейип чыкса да болбой бала чымылдап чуркап, зуулдап баратат. Бирок макке жете албады, деми түгөндү. Уткан бала кыйкырып жете келип, жонуна чап жабышты.

– Чү, жаныбарым Гүлсары! – деп теминип, эки тарапка мактана кыйкырды. – Эй, карагылачы, мына менин Гүлсарым! Жоргосун карагыла! Чү!..

Гүлсары болсо бу маалда ат сарайдын ичинде, акырында аса байлануу турду. Зарыгып турду. Бүгүн негедир аны токубады. Жем бербеди, сугарбады. Унутуп коюшту. Сарай ичи алдагачан ээн калган, арабага кошор аттарды арабага, минер аттарды минүүгө алып кеткен. Гүлсары гана акырында аса байланып, жалгыз калган.

Атчылар кык тазалап жүрүшөт. Дубалдын сыртынан балдардын ызы-чуусу угулат. Эркине койсо Гүлсары азыр жылкыга, ээн жайытка желдей учуп жетер белем! Көз алдына даркан талаа, ээн оттоп, эркин жүргөн бээлер элестейт. Төбөдө каздар учуп, калдагай канаттарын каалгый кагат, кубалап чап деп чакыргансыйт...

Гүлсары үзүп кетишке бир жулкунуп көрдү. Кайдан үзсүн, эки жактан керме тартып, чынжырлап байлап таштаган. Же кишенесе жардамга келер жакыны угар бекен? Шып түбүндөгү оңурайган тешикке башын чулгуй көтөрүп, тыбырчылай кишенеп жиберди: «Кайдасыңар? Кайдасыңа-ар?»

– Так, ылан алгыр, кишенегенди азыр көрөсүн! – деп атчы күрөгүн ала умтулду. Анан сырттагы бирөөгө кыйкырды: – Чыгарайынбы?

– Чыгар! – деди сырттан үн.

Эки атчы эки жактан жылоолоп, Гүлсарыны кең короого жетелеп чыгышты. Күүгүм сарайда туруп күндүн ачыктыгын, жаркындыгын билбептир. Абанын тунуктугун! Жаздын жылымта таза абасын илеп жутуп, жоргонун жука таноолору дир-дир этти. Кермек даам жалбырак жыттанат, жылымдаган нымдуу жер жыттанат. Жоргонун тула боюна кан ойноп чыкты. Гүлсары элтең секирип койду.

– Так! Так! – деп бир нече дабыш жабыла чыкты. Бүгүн негедир аны тегеректеген адамдар көп. Жүндүү жоон билектерин түрүнүп алган сур халатчан бирөө ак чүпүрөктү жайып салып, не бир жаркырак темир аспаптарды коюп жатат. Аспаптар күнгө чагылышса, көз уялтат. Тигинде бирөө түрүлүү аркан кармап турат. И, жаңы кожоюну мында экен! Кең галифе шым кийген кыска буттарын талтайтып, майпаң турат.

Кабагы сурданат. Башкаларга окшоп женин түрүнбөптүр. Бир колун бөйрөгүнө таяп, бир колу кителинин көкүрөк топчусун кармалап турат. Кечээ күнү да бу кишинин оозунан алиги ачкыл-кычкыл жыт каңырсып жүргөн.

– Кана, урушта туруш жок, баштагыла! Жорокул Алданович, баштайлыкпы? – деп Ыбрайым башкармага бурулду.

Башкарма унчукпастан баш ийкеди.

– Алгыла эмесе! – деп Ыбрайым күйпөндөп, түлкү тебетейин дарбазанын башындагы чегеге иле койду эле, чала илинген тебетей мыжылып жаткан жижин кыкка түшүп кетти. Ыбрайым

тебетейин жийиркене алып, силкип-силкип кайра илди. – Сиз саал кийинчерээк турсаныз, Жорокул Алданович. Жазатайып туягы тийип кетпесин. Ат деген айбан мал, абайлабаса ишеним жок.

Мойнуна кыл аркан түшкөнүн сезип, Гүлсарынын денеси дир-дир этип койду. Сыйыртмакталган аркан омуросуна сыдырылып, бир учун эки бутунун ортосунан артына ыргытышты. Булар эмне кылып жатат? Негедир арткы бутунун бакайына аркан илишти. Гүлсары түпөйүл чочулап, кошкуруп, көздөрүн акшыйтты. Булардын эмне ою бар?

– Тарт! – деди Ыбрайым. – Жык!

Жоон билек жигиттер бутка чалынган арканды тартканда Гүлсарынын төрт аягы бүгүлүп, тумшугу менен жер сайды. Күн оодарылып кеткенсиди, кулаган жеринен дүңк эткен дабыш чыкты. Бу жатышы кандай? Адамдардын беттери сүйрөйүп, үстүнөн карап турганы кандай? Бак-дарак узарып, асманга созулуп кеткени кандай? Эмне үчүн минтип эңсиз жатып калды? Жок, болбойт.

Гүлсары башын чулгуу, обдула берди. Аркан ого бетер тартылып, төрт аягы бооруна жыйрылды. Жорго бир балээден чындап чочулап, катуу туйлады. Бирок, жүрүп баратканда кетмендей данкан ыргытчу күчтүү буттары бооруна тартылып, дарман жок, аркан кыйып баратат. Ошондо да айгырдын күчү онойбу, кыл аркан чытырап үзүлө жаздады.

– Бас, кокуй, үстүнөн баскыла! – деп чырылдады арттан Ыбрайым.

Жигиттер жабылып мойнунан тизелей ныгыра басып калышты.

– Башын көтөртпөй баскыла! Байла! Бекем тарт! И, ушинт. Бол ылдам! Мобу жерден дагы бир чалып ташта. Тарт, тарт, дагы тарт, И, болду. Эми буеринен ил да, чалып байла!.. —деп Ыбрайымдын жаагы басылбайт.

Адамдар жоргонун төрт аягын бүрүштүрүп, таш түйүн кылып байлашты. Гүлсары дагы да моюн сунбады, түйүндү тытып кетүүгө дагы обдулду, дагы башын чулгуду. Мойнунан басып отургандарды эки-үч курдай серпип таштады. Бирок алар кайра жабыла басып, тизелери менен ныгырып калат. Жорго каратерге түшүп, буттары талыды. Мына ошондо аргасыз моюн сунду.

– Тү атан көрү, араң көндү го.

– Күчү күч эмес бекен, ыя!

114 ❧ – Эми трактор болсо да козголо албас. Ошондо жаңы ээси жоргонун баш жагына келип, чөгөлөй отурду. Кечээги арагынын сасык жыты азыр да канырсып турду оозунан. Алдында ат эмес, айыгышкан касы жаткансып, маашырлана жылмайып отурду башкарма. Анын катарына терин арчына келип, Ыбрайым да отурду. Экөө азыр боло турган кызыкты күткөндөй, катарлашып чылым чегишти.

Короодон сыртта балдар чуулдап ойноп жатты.

Акбай, Токбай,

Ат болоту жорго тай.

Жорго тайдын жолу менен

Кашка тайды тобу менен

Зуулдатып айдап келем –

Зу-у-у-у!..

Күн жанагысындай эле ачуу тийип турду. Тыяктагы кен талаа, көк жайыт, ээн оттоп, эркин ойноп жүргөн жылкы, кылыктанган байталдар, байыстуу бээлер Гүлсарынын көз алдына акыркы жолу дагы бир элес берди... Жайыт үстүнөн каалгып каздар учуп, желе тартып баратат... Гүлсарынын тумшугуна чымын үйүлдү. Серпинишке чама жок.

– Баштайлыбы, Жорокул Алданович? – деп дагы сурады Ыбрайым.

Башкарма унчукпастан баш ийкеди. Ыбрайым ордунан турду.

Жигиттер жапырт кыймылдап, жоргону жабыла басты, башын жерге такап, чыкыйына тизе ныгырды. Кимдир бирөө Гүлсарынын чатын тинткилеп жатты.

Үркүп конгон таранчылардай болуп, балдар дубалдын кырына тизиле отуруп алыптыр.

– Карагылачы, эй, карагылачы, эмне кылып жатышат.

– Туягын тазалап жатышат.

– Ой, билгич бекенсин. Туягын дейт. Туягын эмес...

– Эй, силерге эмне жок, нары кеткиле, – деп Ыбрайым кол жаңсай кыйкырды. – Бар, өз оюнунарды ойногула. Буерде силердин ишинер жок.

Жапырылып учкан таранчылардай балдар дубалдан шыпырылып жок болушту. Айлана жымжырт боло калды.

Гүлсары чатына тийген муздак заттан тула бою чочулап дирт-дирт этти. Жаңы кожоюну кашында чөгөлөп, бир кызыкты күткөндөй. Бир маалда катуу тийген оору жүрөгүн үзүп кеткенсиди, көзүнөн от чагылды. Кызыл жалын лап

этип дүйнөнү бир жалмады да, жалп өчтү, анан капкараңгы түн басты да калды.

Чарбасы бүткөн соң Гүлсары дале жатты. Каны токтосун деп, бутун чечишпеди.

– Мына, Жорокул Алданович, бүттү, – деди Ыбрайым колун укалап. – Эми эч кайда кача албайт. Качып жүрүп жеткен жери ушул болду го. А жанагы Танабайдын айтканын көңүлүңүзгө албай эле коюңуз. Куюшканга кыпчытпаныз. Ал кудай урган башынан ошондой. Бир тууган агасын аябай кулакка тартып, Сибирге айдаткан неме башкага жакшылык кылмак беле...

Көңүлү тынган Ыбрайым дарбазанын башында илинүү турган түлкү тебетейин алып, силкип-силкип коюп, тердүү башына кийди.

Балдар чикилик ойноп жатышты.

Акбай, Токбай,
Ат болоту жорго тай.
Жорго тайдын жолу менен
Кашка тайды тобу менен
Зуулдатып айдап келем
– Зу-у-у-у!..

– Аа, макке жетпей калдың, көтөр анда. Чү, Гүлсары, чү, жаныбарым. Ура, мына менин Гүлсарым. Күн жаркырап тийип, дүйнө жадырап турду...

Х

Түн ортосу. Карыган чал, картаң ат. Жар башында от күйөт. Жорткон желге алоо жалын бир жапырылып, бир көтөрүлөт...

Тонголок муздак жер жоргонун капталын какшатты. Моюну зил тартты. Бир кезде ки-

шенделүү үйүр издеп, башын кейкендете секиргендей болуп, баятан бери башын кейкендете чулгуп жатып, эми анте албай шайы ооду. Азыр ошондогудай болуп арыш керип чуркай албай, кишенди үзүп кете албай дармансыз жатат. Чулу туяктарын кызытып, аягын эркин таштап, жор-госун салайын дейт, муундуу чөптүн үстү менен зымырап учайын дейт, кең омууроо аба жарып жайытка жетип барайын дейт, үйүрлүү бээни кубантып түн жаңырта азынайын дейт, ошондо шыбактуу талаа бетин дүнгүрөтүп кулун-тайын ээрчиткен бээлер жетип келсе дейт... атаганат дүнүйө, бутун кишен бошотпойт, атаганат дүнүйө, көмөкөйдөн каргылдуу онтоо чыгат. Сүргүн камоодон качкан туткундай болуп, карангы түндө жалгыз өзү анды дөндү карабай секирендеп келатат; бир секирет, бир аттайт, эки секирет, эки аттайт. Айлана түн, айлана ээн, ал жалгыз. Улам секиргенде башы кейкен эте көккө көтөрүлсө ай маңдайдан жарк этет, башы кайра шылк түшсө көккө ыргыткан таштай болуп ай асманга зымырайт.

Жарк этет да, жалп өчөт, жарк этет да, жалп өчөт... Жарк-журктан көзү талыды.

Кишен шынгырап, шыйрактарын канталатып барат. Бир секирет, бир аттайт, эки секирет, эки аттайт. Айлана түн, ал жалгыз. Кишендүү жанга жол арбыбайт, кишендүү жанга жол азабы – көр азабы.

Жар башында от күйөт. Тонголок муздак жер жоргонун капталын какшатат да, сыздатат...

XI

Эки аптадан кийин конуш жаңыртып, кайрадан тоого көчмөй. Жай, күз, кышы менен тоодо болот. Көчүүнүн машакаты оңой бекен. Андайда арткан жүктөн артылып, көр-жер көбөйүп кетет. Кедей болсоң көчүп көр деп, кыргыздар тегин айтыппы.

Көчтүн камы-чому түгөнгүс, түркүн тириликти бүтүрүш керек: тегирменге, базарга, өтүкчүгө барыш керек, интернатта окуп жаткан балага жолугуш керек... Танабай болсо кийинки күндөрү нес болгон немедей. Таң атарда бир ооз кепке келбей жылкыга кетет. Түшкү тамакка түнөрүп, кыжырланып келет. Кайдадыр кулак түрүп, кайдандыр бирдеме күткөндөй жүрөт.

— Сага эмне болгон, ыя? — деп Жайдар жанын койбоду.

Унчукпай басып кетчү эле, бир күнү:

— Түшүм жаман болуп жүрөт, — деди.

— Койчу тамашанды.

— Жок, чыным. Жатсам-турсам оюман чыкпай койду.

— Э жараткан, кудуретине тобо. Бир кезде айылдагы кудайсыздардын үйүрүн баштаган сен эмес белең? Кемпир-кезек жатып-туруп сени каргачу эмес беле? Картая баштагансынбы дейм? Койчу алжыган сөзүңдү. А көрө көчүүнүн камын көрсөң боло. Жылкыдан чыкпайсын, көчөр күн болсо кирип келди. Эчтемеден капары жок биз отурабыз. Жалгыз мен каягына жетишем? Жадегенде чаап барып, Чоронун ахыбалын сурап келсең боло. Көчөр алдында киши деген эл-журт менен көрүшүп, коштошуп кайтчу эмес беле.

– Кийин барарбыз, – деп Танабай кол силкип койду.

– Кийинин качан? Ушу сен айылга баргандан чочулайсың го дейм? Кой, эртең эле барып келели. Балдарды да ала баралы. Менин да тирилигим бар айылда.

Эртеси жылкыны коңшу жылкычыга табыштап коюп, Танабай үй-бүлөсү менен аттанып айылга жөнөдү. Жайдар кичүү кызын, Танабай улуусун өнөрдү.

Айылга киргенде жолуккандар менен амандашып баратып, дүкөндүн тушуна жеткенде Танабай токтоп калды.

– Токто, – деди аялына.

Өзү аттан түштү да, улуу кызын апасына учкаштырды.

– Эмне? Каякка барасың?

– Мен азыр жете барам. Сен бара бер. Чорого азыр келет деп кой. Кеңседе шашылыш жумушум бар. Азыр кирбесем түшкү дем алышка жаап коюшат. Дүкөнгө да кире чыгайын. Алыс көчөрдө така, мык камдап албайлыбы.

– Болүнүп барганыбыз да болобу.

– Эчтеке эмес, эчтеке эмес. Бара бер. Мен азыр.

Танабай кеңсеге да, дүкөнгө да кирген жок, түз эле ат сарайга барды. Аттан түшүп, дабыш чыгарбай, сарайга кирди. Күүгүмгө көзү көнгөнчө алкынып, көмөкөйү кургап кетти. Сарайдын ичи тынч, аңгырап бош экен. Аттардын баары жумушта. Айландыра карап алып, оор жүгү жонунан түшкөндөй жеңилдене дем алды. Атчылардын бири кездешеби деп, сарайдан короого чыкты да, кийинки күндөрү коркуп жүргөнүнө мына ошерден кездешти.

– Ай, иттер, ушунуңарды билдим эле, – деп өзүнчө күбүрөп, муштуму түйүлдү.

Гүлсары бастырманын астында байлануу турган экен. Куйругун ак даки менен ороп, жипке тартып, мойнуна байлап коюптур. Алчайган чаткаягынан күпчөктөй болуп шишип кеткен кумурадай жарат караят. Ат акырга башын саландатып, кыймылсыз турат. Танабай эрдин тиштеп, ыңгырана онтоп жиберди. Жоргосуна жакын баргысы келип, бирок батына албады. Дене-бою дүркүрөп, эркисизден чыйрыккандай силкинип алды. Ангыраган сарайдын, кангыраган ээн короонун, тигинтип бычылып турган жоргонун көрүнүшү үрөйүн учурду. Терс бурулду да, үн-сөзсүз илкий басып кете берди. Болору болуп калган эле.

Кечинде журтуна кайтып келишкенде кабагы саландаган Танабай муңканып айтты:

– Менин түшүм келди.

– Эмне болду?

– Чоронукунда айтууга оозум барбады. Гүлсары эми бизди издеп эч качан келбейт. Кылган ишин карабайсыңбы иттердин. Бычып салышыптыр.

– Билем. Сени айылга сүйрөп алпарганым да ошо болчу. Көрүп көңүлү суусун дедим. Сен эмне, кичине бала болуп кеткенсинби? Мындан мурда айгыр актаганды көрбөй жүрдүн беле? Атам замандан бери келаткан жорук, мындан ары да актай беришет. Анын эмнеси бар экен.

Танабай аялына жооп кайтарбады. Бир айтканы:

– Билбейм, деги биздин жаңы башкармабыз жаман адам окшойт. Жүрөгүм сезет, – дегени болду.

— Анткенинди койсончу,— деди Жайдар. — Сенин жоргону актатып койсо эле башкарма жаман болуп калабы. Ушинтип айтыш жарайбы. Ал жаны келген адам. Чарбасы чон, жумушу кыйын. Тигине, Чоро айтып отурбайбы, колхоздорду иреттеп, жардам беришет деп, жаңыча уюштурар ойлору бар дейби. Сен болсон иштин аягын күтпөй эле бүтүм чыгара бересин. Биз четте жүргөн кишибиз, көп нерсени билбейбиз...

Инирде тамагын ичип, Танабай жылкыга кетти да, түн жарым оогончо келбеди. Өзүн өзү жемелеп, унуткусу келсе да, күндүз короодон көргөнү көкөйүнөн кетпей койду. Жылкыны имере бастырып жүрүп, ойлору чатышты: «Ырас, жаны келген башкарманы билбей жатып жамандаганым чекилик окшойт. Акмакчылык болор. Картайып баратканым ушу го. Жыл он эки ай жылкы менен жүрүп, эл ичинде эмне болуп жатканын билбегеним чын эмеспи... А, бирок качанга чейин турмуш кыйынчылыгы жоюлбай жүрө берет?.. Жыйналышта сөздөрүн уксан, телегейибиз тегиз өндөнөт. Макул, жаңылыштык менин мойнумда болсун. Ылайым эле мен жаңылсам кана... Бирок башкалар да мен ойлогон ойлорго бушайман болуп жүрүшпөйбү...»

Танабай талаада жылкы четинде жүрүп, ойго чөмүлдү, бирок ой түбүнө жетпеди, күдүктөнткөн суроолоруна жооп таба албады. Анан бир кезде өздөрү колхозду кантип баштаганын, кой үстүнө торгой жумурткалай турган заман келет деп элге убада бергенин эстеди. Анда баарынын тилеги даана эле, ошол тилек үчүн жан аябай күрөшкөн. Тилек ордунан чыккандай эле болду,— эски заманды анттарып таштап, жаңынын пайдубалын курушту. Башталышында жашоо да жаман бол-

гон жок. Кыргызндуу согуш мертинтип кетпегенде андан да жакшы болмок. Азырчы? Согуш бүткөнү качан, бирок колхоз кырк тешик үйдөй болуп, бир жерин жамасаң, башка жеринен тытылат. Дале жамап келатышат, жамап келатышат, аягы көрүнбөйт. Эмнеликтен? Эмне үчүн азыр колхоз өзүндүкү эмес, башка бирөөнүкү сыяктуу көрүнөт? Колхоз алгач курулган кездерде, согуштан мурунку жылдары жыйналыш кандай бүтүмгө келсе, ошол закон болуп калар эле. Эл да өздөрү кабыл алган законду өздөрү аткаруу керек экенин айкын билчү. Азыркы жыйналыштагы сөздөрдүн баары ооздун куру жели болуп калды. Сени менен эч кимдин иши жок. Колхозду колхозчулар эмес, сырттан бирөө бийлеп тургандай. Эмне иштеп, эмне кылуу керек экени, чарбаны кандай жолго салып, жумушту кандай жакшыртуу керек экени сырттан жакшыраак көрүнө тургансышат. Чарбаны нары калчап ондошту, бери калчап ондошту, аягында ондобой эле бузулуп калып жатат. Азыр карапайым журттун көзүнө көрүнүү кыйын болуп калды. Кана, сен партия эмессинби, колхоз куруп жатканда баарынан мурун сен кыйкырдың эле кызыл өңгөчүн айрылганча, ошентип жеткен муратыбыз ушубу деп жазатайып сурап калса, эмне жооп бересиң? Жадегенде чогултуп алып, ачык айтып түшүндүрсө болбойбу. Кимдин кандай ою бар, муктаждыгы бар, сураса болбойбу. Жок, анын ордуна райондон ополдомочуну келет үрпөндөп. Азыркы ополдомочундар да илгеркидей эмес. Мурдагылар элдин арасында жүрчү эле. Азыр болсо, колхоздун кеңесинен чыкпай башкарманы тилдеп-сөгүп кете берет, сельсовет жакты карап да койбойт. Пар-

тиялык жыйналышта сүйлөп калса, көбүнесе эл аралык абалдын жагдайын айтат. Колхоздогу абал анчалык мааниси жоктой эсептейт. Бар айтканы: иштегиле, планды аткаргыла... болду.

Жогору жактан жакында өкүл келип кеткенин эстеди Танабай. Кетер кеткенче тил тууралуу кайдагы бир жаңы илимди түшүндүрүүнүн аракетинде болду. Танабай аны менен колхоздун тиричилиги тууралуу сүйлөшүп көрөйүн десе, ал олурая карап: «ойлорунуз шектүү экен», деп коёт. Жактырбады. Деги эмне болуп жатканын түшүнбөй башың катат...

«Чоро төшөгүнөн турсунчу, — деген бүтүмгө келди Танабай, — чечилип ыймандай чындыгын айткызбасамбы. Өзүм да оюмду төкпөй-чачпай айтып бербесем. Эгер мен жаңылып жатсам — айтсын, а эгер жаңылбасамчы?.. Анда эмне болгону? Жок-жок, андай болушу мүмкүн эмес. Өзүм жаңылып жүрөмүн го. Мен киммин? Карапайым бир жылкычы. Жогоруда болсо кеменгер кишилер отурбайбы...»

Танабай түн бир оокумда үйүнө келип, дагы көпкө уктай албай жатты. «Эмнеликтен?» деп колхоз жайын ойлоп жатып, башы катты. Баары бир жооп таппады.

Чоро менен бир отуруп сырдаша албады. Көчүү-конуунун камы менен жүрүп, колу тийбеди.

Кайрадан көч тоого бет алды. Жайды жайлата, күздү күздөтө, кышты кыштата тоодо болуп, эмки жазда жакага түшкөнгө чейин деп, көч кетип атты. Өзөн бойлой төрт түлүк мал күтүрөп, желе тарткан кербен көч. Малдын чуру-чуусу менен малчылардын кыйкырыгына өзөн жаңырып турду. Кызыл-тазыл кийинген кыз-келиндер, обон созуп ырдаган кыздар...

Танабай бу жолу да жылкысын чоң кара саз менен, андан өтүп өзөндү жакалата айылдын тушунан айдады. Айыл четинде баягы жалгыз үй, жалгыз короо азыр да турат. Жорго минип, түн катып далай барган короо. Көөдөнүндө жүрөгү акырын сыздап коёт. Азыр болсо Танабай ал жоргодон да, ал келинден да айрылган. Баары өттү-кетти. Жазда тизилип учкан каздардай ал доорондун карааны үзүлдү...

...Күндөп издейт боз инген ак ботосун, түндөп издейт боз инген ак ботосун, зарлап издейт боз инген. Кайдасын каракөз ботоюм? Эмчегим сыздап, сүтүм куюлат, аягым ылдый сарыгат, ботоюм. Кайдасың? Үн катсаңчы. Ийиген эмчегинен сүт агат. Ак ботосун издеген ал эненин ак сүтү...

❧

XII

Ошол жылы күздө Танабайдын тагдырында күтпөгөн өзгөрүш болду.

Жайлоодон жаны түшүп, кыштоого көчкүчө деп, жакада жаткан. Ошо күндөрү колхоздон чабарман келип калды.

– Чоро жиберди, – деди чабарман. – Эртең колхозго келсин дейт, анан бүрсүгүнү районго жыйналышка барат экенсиңер.

Эртеси Танабай колхоздун кеңсесине барды. Чоро баягы парторгдун бөлмөсүндө экен. Жайлоого көчөр алдында көрүп кеткенге караганда кадыресе оңолуп калыптыр, бирок дагы эле эриндери көгөрүп, кесел биротоло чыгып кетпегендей. Жүрүш-турушу чыйрак. Иши кычап турган экен, келим-кетим үзүлбөйт. Танабай до-

сунун кебетесин көрүп, кубанып калды. Жумушка кайра киришкенине караганда онолуп калган экенсин, кургурум деди ичинен.

Танабай экөө жеке калганда Чоро шимирилген жаагын сылап койду да, досуна жымыя карады.

– Дурус, Танаке, картаяр түрүн жок. Мурункудай эле экенсин. Көрүшпөгөнүбүзгө канча болду, жаздан бери ээ? Кымыз менен тоо абасы дары го, жарыктык... Мен болсом чөгүнкүрөп барам. Карылыктын келгени го... – Чоро бир азга үнсүз отурду да, чакырган жумушуна кирди. – Сөз мындай, Танабай. «Турнадан бий койсон, төбөндөн кыйкуу кетпейт» дээрсин. Дагы сага жабыштым. Эртең малчылардын кенешмесине барабыз. Мал чарбачылыгы, анын ичинде кой чарбачылыгынын абалы начар. Асыресе биздин колхоздо өтө начар. Арга түгөнүп турган чак. Коммунисттер менен комсомолдор койго барсын деп, райком үндөө кабыл алды. Куткар. Баягы жылы жылкыга барып, мени бир кыйынчылыктан куткардың эле, бу жолу да куткарбасаң болбой калды. Отор алып, чабандыкка өт.

– Ай-уйга келбейсиң го, Чоро, – деп Танабай ойлонуп калды: «Жылкыга көнүп калдым эле, кой артында жүрүп ичим жарылып кетпес бекен?»

– Билем, зордоп атам сени, Танабай, – деди Чоро дагы. – Бирок сен да түшүн, бул партиялык тапшырма. Ачууланба. Кези келгенде досчулук менен эске саларсың, ошондо баарына жооп беришке мен даяр!..

– Эсиңе салсам катуу салаармын, кубанбай кайра ыйлап жүрбө ошондо! – деп күлдү Танабай. Көңүлүндө кири жок неме жакында эле

Чорого баарын айтып, катуу тиерин азыр билбеди. – А жанагы коюн тууралуу болсо, кабыргам менен кеңшип көрөйүн...

– Кеңешсен кеңеш. Эрте эрте бүтүмүндү айткандай бол, кеңешме башталар алдында чоңдорго айтышым керек. Жайдар менен кийин акылдаша жатарсын, баарын түшүндүрөрсүң, ошондо. Өзүм да кези келе калса барып айтармын. Ал эстүү жан, түшүнөт. Жайдар болбосо сен алдагачан бир жерде-арка моюнун астында калмаксын, – деп тамашалады Чоро. – Ал кандай жүрөт, дени-карды сакпы? Балдар чоңоюп жатабы?

Ошентип экөө үй-бүлө тууралуу, оору-сыркоо, аркы-теркени сүйлөшүп кетти. Танабай көптөн көкөйүндө жүргөн чоң сөзүн баштайын деп жакшы эле ыкыс берип отурду эле, бирок тоодон чакырылган малчылар кире баштады. Чоро да чыйпылыктап саатын карай берди.

– Эмесе кеп бүттү. Атынды сарайга калтыр. Таң азандан баарыңар машине менен жөнөйсүнөр. Биз машине алганбыз, аны билесинби? Жакын арада дагы бирди алганы турабыз. Онолот деген ушу! Мен азыр жөнөйм. Кечки саат жетиге райкомдо болушум керек. Буйрук ошондой. Башкарма барып калгандыр. Жорго менен арылдатып жетип калармын, ал азыр машинеден кем жүрбөйт.

– Гүлсарыны сен минип жүрөсүңбү? – деп таң калды Танабай. – Башкарма сени сыйлаган экен да...

– Ким билсин. Сыйлап бердиби, жөн бердиби, иши кылып мага тийди Гүлсары жоргоң. Балээ болгондо, – деп Чоро колун жая күлдү, – балээ болгондо Гүлсары, эмнеликтен экенин

кудай билеби, башкарманы жанына жолотпой койбодубу. Акылым жетпейт бул жоругуна. Жакын барса эле жиндеп кетет. Мындай да, тигиндей да айландырып көрдү, болбоду. Өлтүрсөк да көнөр эмес. Мен минсем, жок, жоош эле турат. Сен да жоргосун мыктап чыгарган экенсиң. Ишенсең кээде жүрөгүмдүн оорусу кармаганда жоргого минсем, оорунун кайда кеткенин билбей калам. Тек өмүр бою парторг болсоң жоргодон түшпөйсүң десе, парторгдон да түшпөс элем. Гүлсарынын кереги эми тийди мага, – деп күлдү Чоро.

Бирок Танабай күлгөн жок.

– Аны мен да жаман көрөм.

– Кимди? – деди Чоро күлкүдөн чыккан көз жашын сүртүп.

– Башкарманы. Чоро олуттана калды.

– Эмне үчүн жаман көрөсүң?

– Билбейм. Көндөй кишиби деп ойлойм.

Көндөй да, ырайымсыз да.

– Э, койсоңчу, сенин көңүлүңү табуу кыйын. Мени го өмүр бою жумшаксың, деп урушуп келдин. Эми бул башкарма да жакпаса... билбейм. Өзүм ишке жакында эле чыктым. Азырынча сырын биле элекмин.

Экөө тең унчугушпай калды. Танабай баягы кишен тууралуу, жоргону бычтырып салганы тууралуу айтмакчы болуп отурду эле, эми аны орунсуз көрдү. Анын ордуна бу тунжуроону бузуш үчүн алиги сөз арасында уккан машинеге кубанганын айтты:

– Машине бергени жакшы болуптур. Эми колхоздор да машинелүү болот экен да. Керек, керек. Убактысы келди го. Эсиндеби, согуш чыгар алдында бир машине албадык беле. Эл чогу-

луп, митинг өткөрбөдүк беле. Колхозубуздун өз машинеси деп, пай-пай! Машинеге чыгып алып сен: «Мына, жолдоштор, социализмдин жемиши!» – деп сүйлөбөдүн беле. Кийин ал машинени да майданга алып кетти...

Ырас, ал бир өзүнчө доор эле... Күлүндөп күн чыккандай доор болгон экен. Автомашина эле бекен! Тиги Чүй каналынын курулушунан кайткандар патефон ала келгенде мүлдө айыл ыр менен гана жашап калбадыбы. Кечкисин патефону бар үйлөргө чогулуп алып, патефонду сыртка чыгарып коюп, «Кызыл жоолукчанды» кайта-кайта ырдатар эле: «Ээй кызыл жоолукчан, кандай алыжайыңыз!» Курсак ачып кетти го, кайнады бекен оо-ой чайыңыз!» – деп... ах, чиркин! А дагы социализмдин жемиши болчу...

– Андан кийин, эсиндеби эмне кылганыбыз.

Митингден кийин баарыбыз машинеге толтура түшүп алып бир майрамдабадыкпы, – деп Та-набай желпине сүйлөдү. – Мен кабинанын тепкичине туруп алып, кызыл желекти кармап баратам. Жумушубуз болбосо деле станчага жөнөдүк. Андан ары темир жолду билбей дагы бир станчага бардык, Казакстанга өтүп кеттик. Паркынан барып пиво ичтик. Барар-барганча, келер-келгенче бир тынбай ырдап жүрүп отурдук, ошол эсиндеби? Ээ андагы жигиттерден аз калдык го, баары согушта кыйрап кетти. Атан көрү... Ошондо түндөп келатып да мен колумдан кызыл желекти түшүрбөйм. Түн ичинде ким көрмөк. Жок, мен болбой кармап жүрүп отурдум... Көрсө, ал менин туум экен. Анан калса шамал жутуп, тынбай ырдап келдим, үнүм кардыгып чыкпай калганы күнү бүгүнкүдөй эсимде... Эми ошентип эмне ырдабайбыз ыя, Чоро?

– Картайбадыкпы, эми жарашпайт го...

– Жок, мен аны айткан жерим жок. Бизди койчу. Биз ырдаарыбызды ырдадык, жасаарыбызды жасадык. Азыркы жаштарды айтам. Мына мен интернаттагы балама барып жүрөм. Кандай адам болууга окуп жатканына таңым бар. Бешиктен бели чыкпай жатып, чондоруна жагынганды үйрөнүптүр. Ата, дейт, мектептин директоруна бат-бат кымыз апкелип, берип турсан, дейт. Эмне үчүн? Окуусу жаман эмес... Анда эмне үчүн дейм да... Анан дагы алардын ырдаганын көрдүм... Бала күнүмдө мен Александровкада Ефремов деген оруска малай жүргөм. Бир жолку кызыл тукум майрамда¹ Ефремов мени чиркөөгө ээрчитип барды. Биздин азыркы балдар да ошол орустун чиркөөсүндөгү ырчылардай болуп, сахнага чыгып алып, какчийип кыймылдабай туруп алып ырдашат экен. Бир эле айтканын кайталай беришет... Мен жактыра албадым. Деги мен көп нерселерди түшүнө албай жүрөм, бир отуруп сырдашсак болор эле... Турмуштан артта калып баратамбы, көп нерсени түшүнбөчү болдум.

– Жарайт, Танабай. Дагы бир жолу чоло тийгенде сырдашса сырдашалы. – Чоро кагаздарын жыйнаштырып, сомкесине сала баштады. – Сен анчалык бушайман боло бербегин. Мисалы мен бейпил заман келерине, азырынча кыйналсак да жакында жашообуз жакшырарына ишенем. Илгерки тилегибиз ошондо орундалат... – деди Чоро кетип баратып. Анан босогого жете берип, бирдемени эстей кайра бурулду. – Айтмакчы, Танабай, бир күнү көчөдө келатып, се-

¹ кызыл тукум майрам – пасха майрамы.

нин тамына көзүм түштү. Чалдыбары чыгып баратыптыр. Карабайсың го такыр. Дайым тоодо жүрсөн, ээсиз калган там ошо болот да. Сен согушта жүргөндө Жайдар жалгыз өзү там-ташыны мынчалык жүдөткөн эмес. Барып өзүн көрчү. Ондойм десен, бир айласын таап, жазында жардам берели. Биздин Самансур жайында каникулга келгенде көрүп алып, чыдай албады. «Танакемин үйүнүн тегерегин чөп басып кетиптир, барып чаап салайынчы», — деп чалгы алпарып чаап келди. «Шыбагы түшүп, терезелери сынып, ичин чымчык уялап алыптыр», деп келди.

— Анын туура. Самансурга рахмат. Окуусу кандай анын?

— Экинчи курска өттү. Окуусу дурус эле го дейм. Сен жаштарга нааразы болуп жатпайсыңбы, мен уулумду карап отуруп, азыркы жаштарыбыз жаман эмес деп ойлойм. Самансурдун айтуусуна караганда, институтта эстүү-жөндүү балдар окушат окшойт. Албетте, келечек көрсөтөт дечи. Бирок, билимдүү жаштар өсүп келатат, келечекте кем болбойт алар...

Чоро ат сарайга кетти. Танабай болсо тамын көргөнү жөнөдү. Короо-жайын айланып чыкты. Жайында Чоронун студент уулу чапкан алабата куурай чөп куурап калган экен, аяк астында бырсылдайт. Ээси жоктой жүдөп турган тамын көрүп, Танабайдын бети чымырады. Башка малчылар тамдарына туугандарын киргизип, же бирөөгө тапшырып кетишет. Танабайдын анте турган да кишиси жок, болгон тууган-туушканы башка айылда турат. Кулубай тууганы менен илгертен араз. Жайдардын жакындарынан эч ким жок. Ошентип Танабайдын тамы башкөзү жок ангырап калган. Эртеңки күнү да көч-

мен малчылык менен өтчүдөй. Чабан болуп кетеби?.. Танабай өзү азырынча олку-солку, бирок Чоро акыры көндүрөр. Анын тилинен Танабай да чыга албас.

Малчылар таң эрте айылдан машине менен чыгып, райборборго жөнөдү. Үч тонналык жаны «ГАЗ» машине түшкөндөргө аябай жагып барды. «Падышадай эле болуп баратабыз!» – деп тамашалашты малчылар. Танабайдын да көңүлү көтөрүлдү. Согуштан бери машинеге түшкөнү ушул. Согушта жүргөндө болсо, алиги америкалык «студобеккер» деген машинени минип, Словакия менен Австриянын жолдорун далай кыдырбадыбы. «Студобеккер» дегенин үч билеттүү, күчтүү машине боло турган. «Ушундай унаа бизде болсо ээ, – деп тамшанар эле ошондо Танабай. – Тоолуу өлкөдө эгин ташыганга табылбас унаа экен. Ой-кырың буга сөз эмес го». Анан кайра өзүн жооткотор эле: согуш бүтсүнчү, мындай машине бизде да болот! Жоону жеңсек баары болот!..

Ачык машиненин үстү шамалдап, анда-санда кыйкырышкандан башка узак сөз сүйлөшө албады. Машиненин дөңгөлөк астына жыйрылган кара жолду тиктешип, унчукпай бара беришти. Акыры Танабайдын ичи бышып кетти.

– Ырдабайсынарбы, балдар! Биздей чалдарга карабагыла. Ырдагыла, биз угалы, – деди.

Жаштар ырдап баштады. Обогу мүдүрүлүп, сүрдүгүп барып, анан күүлөнүп кетишти. Бараткандардын көңүлү көтөрүлдү. «Мына эми дурус болбодубу, – деди ичинен Танабай. – Ушунунар жөн. Назили район эл чогултуп, жыйналыш өткөргөнү жатканы жакшы. Иш жагдайын, эртенки күндү, колхоз эмне болорун айтышар.

Бизден көрө чондорго көрүнүктүү эмеспи баары. Тоо-ташта мал артында жүрүп, биз эмнени билели. Акыл-кеңеш айтышса, көзүбүз ачылып, биз дагы дымактанып иштээрбиз...»

Райондун борборунда эл көп экен. Машине менен арабанын кулактары тийишет. Клубдун айланасындагы аянтка үзөнгүлөштүрүлгөн аттар батпай кетиптир. Шишкебекчи, чайханачылар эпилдеп-жепилдеп элди тейлеп жүрөт. Топураган малчыларды үстү-үстүнө чакырып, желпигичин желпишип, түтүнүн буруксутуп, соодасы кызуу жүрүп жаткан экен.

Чоро күтүп туруптур.

– Тез түшкүлө, тарабай мени ээрчигиле. Жыйналыш азыр башталат, кирип орун алгыла. Ой, Танабай, сен каякка?

– Азыр келем, – деп Танабай аттардын арасына кирип кетти. Ал машинеден түшө электе көп аттын арасынан Гүлсарыны көргөн. Жаздан бери сагынган неме эми жоргосуна баратты.

Кула сары кең омууроо, кочкор тумшук куу далы, катыңкы баш, кара көз турпаты менен Гүлсары көп аттардын ичинде алдагайдан көзгө түшүмдүү.

– Амансыңбы, Гүлсарым! – деп күбүрөдү Танабай жоргосуна жакын барып. – Кандай күндөсүң, жаныбарым?

Жорго алагар көзүн кыйык сала карап, мурдагы ээсин тааный койду, бир ордунда тыбырчылап, окуранып жиберди.

– Көрүнүшүн жаман эмес, Гүлсары. Көөдөнүн кеңейиптир. Көп жүрөсүң го. Башынан кандай кыйын күндөр өтпөдү. Билемин... Эми жакшы адамдын колуна тийипсиң, ага да шүгүр. Тек жүрсөң кор болбойсуң, – деп Танабай бөктөрүлгөн

куржунга колун салып, сулу бар экенин көрдү. Демек Чоро жоргону ач кылар эмес. – Болуптур эмесе, Гүлсары, мен барайын.

Клубдун мандайына кызыл мата тартылып: «Коммунисттер, алга!» «Комсомол – совет жаштарынын алдынкы сабында!» деген ураандар жазылуу.

Эл каптап, жан жактагы эшиктерден агылып кирип жатат. Кире бериште Танабайга Чоро менен колхоз башкармасы Алданов жолукту.

– Танабай, мындай чыкчы, – деди Алданов. – Сенин келгениңи белгилетип койдук. Мына блокнотун. Сен сүйлөшүн керек. Партиянын мүчөсү, мыкты жылкычысың.

– Эмне деп сүйлөйм?

– Коммунист болгондуктан мен, деп айткын, артта калган чарбага барам, соолук кой алып, чабандыкка өтөмүн дегин.

– Ошол элеби?

– Ошол эле болчу беле. Өз милдеттеменди айт. Ар жүз тубар койдон жүз ондон козу, ар бир койдон үч килограммдан жүн беришке партия менен эл алдында убадамды берем дегин.

– Ой, оторунду бир көрбөй жатып кантип убада берем?

– Ошо да сөзбү. Аласың оторунду. Чоро сөздү жумшартты.

– Тандаган койду аласың. Убайым жебе. Анан дагы эки комсомол жашты үйрөнчүк кылып алам де.

– Кимди?

Эл шыкалып кирип атат. Чоро тизмесин карады.

– Болотбеков Эшим менен Зарлыков Бектайды үйрөтүп чыгам де.

– Экөө менен бир ооз сүйлөшкөн жокмун, алар эмне дээр экен?

– Ой, бир кызык киши экенсин! – деп башкарма чыртыя түштү. – Ошолор менен сүйлөшүү эле милдет бекен. Баары бир эмеспи. Биз сага белгилеп койгонбуз, болду, алар кайда качмак эле! Чечилген маселе.

– Чечилген маселе болсо мени менен эмне сүйлөшөсүнөр? – деп Танабай бурулуп жөнөй берди.

– Токто, – деп Чоро кармап калды. – Унутуп калбайсыңбы?

– Унутпайм, унутпайм, — деди Танабай басып баратып кыжырлана...

XIII

Кенешме кечке жуук аяктады. Райборбор заматта ангырай түштү. Келген эл бири тоого, бири малга, бири фермага, башкалары айыл-айылдарына тарап кетти.

Танабай айылдаштары менен жүк машинеге түшүп, Кара-Суунун өрүн өрдөп, кең жайыкка чыккан соң, айылды көздөй зырылдатып жөнөп келет. Түн кирип, машиненин жүрүшүнөн арылдаган суук шамал коюн-колтукка кирди. Күз келгени ушул эмеспи. Танабай бир бурчка тыгылып, жакасын көтөрө тумчуланган калыбында чатышкан ою менен алек. Мына, кеңешме да бүттү. Өзү жарытып эчтеме айта албады, бирок өзгөлөрдүн сөзүн укту. Иш калыбына келүү үчүн дагы далай мезгил кара жанды карч уруп, маңдай тер төгүү керек экен. Алиги көз айнек тартынган обком секретары: «Эч ким бизге дангыр жол чаап бербейт, карап турбай өзүбүз чабышы-

быз керек», – дебедиби. Атаң көрү, отузунчу жылдардан бери канча өмүр кыскарды, дале болбой бир жогору, бир төмөн, биресе өрдөп, биресе эңкейиштеп келебиз... Колхоз дегенин оной-олтоң иш эмес тура. Мына, чачы буурул болду, жаш өмүрү көбүнесе ушу колхоз курулушу менен өттү-кетти. Бул арада кайран баш нени көрбөдү, бу колуна кандай гана иштер бүтпөдү, ара жолдо билбестиктен кеткен эссиздик жоруктары да болду, бирок көздөгөн максатка эртең эле жетчүдөй көрүнгөнү менен, колхоздун убаракерчилиги али бүтө элек тура...

Болуптур, белди бек бууп, дагы иштөө керек экен, иштейт. Жанагы секретарь туура айтат. Танабай ойлогондой согуштан кийинки турмуш өзүнөн өзү жакшырып сала бербейт экен. Көөдөнүндө жаның турганда турмушту ийиндеп, дамаамат түртүп жүрүп отуруш керек экен... Бирок турмушун түшкүр улам түрткөн сайын кырдуу жагын сала берип, ийинин жоорутуп бүтпөдүбү. Жадегенде иштеген ишинин натыйжасы чыгып, жемиши бышып турса, эмгегинин үзүрүн көрүп, мээнетин кайтып турса, анда жооруган ийиниңе жаның кашаймак беле... Эми мына, кой бакмай болду. Жайдар эмне дээр экен? Атаат, кыздарына базарлык деп татты алууга дүкөнгө кирип чыгышка да чолосу болбоду. Базарлык ала келем деп, үмтөттүрүп чыкпады беле. Убадасын болсо тартынбастан берди: жүз тубар койдон жүз ондон козу, ар бир койдон үч килограммдан жүн өткөрөм деп. Айтыш оной, аткарып көр эми. Ар бир кой аман тууң, төлү аман болсун де. Чырымтал козунун жамгыр, кар, ызгаар шамал деген касы көп. Жүн дагы ар бир талдан жыйнала турган дүнүйө. Өзүнөн өзү эле

түрмөктөлүп, килограммдар чыга келбейт. Батмандаган кумдан мыскалдап алтын чайканганга тете. Үстүндөгү жибектей куюлган кийими канчалык мээнет менен бүткөнүн билбегендер али көп эмеспи...

Ай, Чоро, Чоро, бекер шаштырды да... «Кыска сүйлө деп, тек милдеттемени гана айт, башка сөзгө чаргыба деп». Танабай анын айтканынан чыккан жок. Оболу чыгып алып алактап калды, милдеттемесин эптеп айтты да, көкөйүндө жүргөн көп оюнун бирин жарыя чыгара албай кайра түштү. Ошонусун эми ойлоп, бети чымырап барат. Чоро болсо ыраазы. Анын мынча жалтак болуп кеткени эмнеликтен? Ал байкушту оору айнытып койгонбу, же колхоздун биринчи башчысы болбой калганынан улам ошентеби? Танабайды анчалык сактандырып эмнеси бар эле? Жок, Чоро өзгөрүптүр, бирдемеден сактангандай. Же өмүр бою башкарма болуп, колхозду өгүзчө тартып келатып, чоңдордон күндө тил уга бергенден ушинтип калганбы? Эмнеси болсо да, кууланганды үйрөнүп алыптыр...

«Анда шашпа, досум, амандык болсо бир күнү ушунун баарын көзүнө карабай айтармын өзүнө...» – деп ойлоду Танабай тонун тумчулана берип.

Түн коюну ызгаар, сөөк какшаткан шамал. Үйгө жетер жол али алыс.

Чоро жорго менен кайтты. Башка жоро-жолдошторун күтпөй жалгыз жөнөй берди. Жүрөгү сайгылаша баштаган соң үйгө эртерээк жеткиси келди. Жоргону өз жүрүшүнө коюп, тизгинди бош таштады. Күнү бою байлоодо буулуга түшкөн Гүлсары эми эрк өзүнө тийген соң кулач кере төрт аягы дүпүлдөп, бет алдыда чубалжыган

жолду илеп жутуп бараткандай арылдата жүрүп берди. Жоргонун мурдагы көп кумарынын баарынан азыр жалгыз жорго салыш кумары гана калган. Башка кумарлыгынын баары денинде өлгөн. Аны өлтүргөндөр – адамдар. Эр мингизип жонуна, эрегише жорголо, башка эчтеме сени кызыктырбасын деп койгон аны адамдар. Бу күндө Гүлсарынын тирүүлүгү чын болсо тирүүлүк кумары жорголук жүрүшүндө гана калган. Адамдар тартып алган рахатты арылдаган жорголугу менен кууп жетчүдөй тизгин бошоп, эрк өзүнө тийгенде жебедей шукшурулуп бөжүп берет. Сары жылдыз болуп шуулдап учат, бирок алдырганын такыр кууп жете албайт.

Жоргонун үстүндө бир аз шамалдай жүргөн сон Чоронун көңүлү сергиди. Жүрөгү мыкчылганы басылды. Бүгүн өткөн кеңешмеден ал канат алып кайтты. Асыресе обкомдун секретарынын сөзү жакты Чорого. Ал кишинин кабарын көп уга турган, өзүн көргөнү бүгүн. Бирок Чоронун көңүлүн өйүгөн бир ой деле басылбай келет. Ырас, да, Танабайга жакшылыктан башка каалаганы барбы? – ушул ой көңүлүн туталантат. Бүгүнкүдөй кеңешмелерде, жыйналыштарда эмне сүйлөп, эмне коюу керек экенин тиш каккан Чоро жакшы билет. Башы бышып бүтпөдүбү мындай иштерге. Танабай болсо Чоронун айтканына көнөрүн көндү, бирок түшүнгүсү келбейт. Кеңешмеден кийин апасына таарынган баладан бетер бир кайрылып сүйлөшпөстөн терс бурулуп машинеге түштү да кете берди. Таарынып калгандагысы. Ээ, Танабай, Танабай! Бу турмуштан бир сабак үйрөнбөгөн аңгүдүк байкушум! Эчтеме билбейсин, эчтемени байкабайсың. Жаш күнүндө кандай болсон, ошо бойдон кал-

дын. Маселенин баарын ачык айтып, ак сүйлөп, чорт кессем дейсиң. Азыр мезгил башка. Азыр айткан сөзүң мезгил менен үндөш чыксын десең эл кандай сүйлөсө ошондой сүйлөп, кат окугандай мүдүрүлбөй, кай жерде кандай, кимдин алдында эмне айтуу керек экенин билүүң абзел. Ошондо гана ишиң оңунан чыгат. Эгер, Танабай, эркиңе коё берсе баарын чаң-тополоңун чыгара сүйлөөр элен. Анан сенин азабыңы быякта биз тартып, суук тилди биз угар элек. «Өз уюмунардын мүчөсүн кандай тарбиялагансыңар? Ушундай да тартип болобу? Бу не деген ээнбаштык?» – деген жеменин жообун биз берер элек...

Ай, Танабай, аны билген сен кайда...

XIV

Экөө жолдо калган баягы эле карангы түн. Карыя киши, картаң ат. Жар башында от күйөт. Танабай улам туруп барып, жантаазимде жаткан Гүлсарынын үстүндөгү тонун оңдоп жабат. Кайра келип, кашына отурат. Бүткүл өмүрү көз алдынан чууруйт. Жоргонун жүрүшүндөй зуулдап өткөн көп жылдар...

Анан чабан болуп, кой артына түшкөн ошол күздө эмне болду? Ошол кышта, ошол жазда эмнелер баштан өттү?..

XV

Ошол жылы алтын күз дегендей күз болду, тоо да, жака да кызыл алоо жамынып, конур мемиреп турду.

Башында гана бир-эки күн жаан-чачын болуп, кокту-колотторго туман уюп, сыдырым суук кыш кабарын эрте айтып эсти чыгарган. Ант-

кен менен эки күндөн соң күн чайыттай ачылды. Таң эрте Танабай үйдөн чыга калып, жаңы кар жамынган тоолорду көрө чалкасынан кете жаздаган. Жаңыртып кийим кийингенсип, тоолор моюн созуп шанданып, түн ичинде бери бастырып келип калгандай. Жаңы кардын тоого жарашканын ай! Улуу Тенир түнүндө эле жаңы жасап, жакын апкелип колу менен коюп кеткенсип, аскарланган зоокаларынын ак, карасы даана көрүнүп, көк тиреп зыңгырайт тоолор. Ак кар, көк музу жаңы чыгып келаткан күн нуруна жылтыраган чокулары көк тиреп, көктүн түпсүз тунук түбүнөн нары кыйырсыз ааламдын чети башталып тургансыйт. Сүткө жуунгандай тумсак тазалыктан Танабайдын тула бою чымырап, бир силкинип алды да, жүрөгүн качанкы бир кусалык өйүп ийди. Гүлсарыны арылдатып, түн катып барчу Бүбүжаны эсине түштү. Азыр жорго кашында болсо минип алып, жүрөгүнө кубаныч куюп, толкутуп ийген мобу ак кар сымал тоо этектей айкай салып, Бүбүжанга жетип барбас беле...

Бирок мунусу тек капилет келген кыял да... Атаганат, адамдын жарты өмүрү кыял менен өтөт белем, өмүр чиркин ошондуктан таттуу белем. Кыялыңдын баары орундала бербегендиктен адам өмүрү кымбат белем... Танабай маңдайдагы шандуу тоолорду, төбөдөгү тунук асманды карап туруп, адамдардын баары бирдей бактылуу боло бербейт тура деп ойлоду. Ар кимдин өз тагдыры бар. Тигине, карга бирдей жамынып, күн нуруна бирдей жуунуп турган тоонун да бир тарабы жарык, бир тарабы көлөкө. Адам дагы тагдырында бирде кубаныч, бирде кайгы кечирип жүрүп, өмүрү кеч кирет тура. Өмүрдүн кунары

да ошондо экен го... «Бүбүжан деле мени күтүп отурган эместир. Тек тоого жааган жаңы карды көрүп эске алар...»

Адам картаят экен, бирок көңүл чиркин ага моюн сунбай, капасты канаты менен чапкылаган куштай кээде талпынып-таңшып алат тура.

Танабай атын токуду да, кой короонун эшигин ачып салып, үйдөгү аялына кыйкырды:

– Жайдар, сен жыйналганча мен койду жайытка чыгарып таштайын!

Кой боорду бөксөлөй жайылып жөнөдү. Коңшу чабандар да койлорун чыгара баштаган экен. Жылга өрдөп, күнгөй боорлоп, кой жарыктык эзелтен жерден алар шыбагасын кубалап, агылып барат. Күзгү тоонун буурул-саргыч боорунда жайылган короо-короо койлор бозомук аралдар сыяктанат.

140

Азырынча Танабайдын ахыбалы жаман эмес. Багуусуна дурус отор тийди. Бир-эки ирет төлдөгөн токту менен соолук кой. Жарты миң туяк – жарты миң убаралык. Төлдөгөн соң анысы эки эседен ашып түшөр. Бирок койчулуктун кыраан кыйынчылыгы али алыс.

Жылкыга караганда, албетте, кой аяптоор тынч. Бирок Танабай дароо көнүп кете албады. Жылкы деген жылкы да! Ага карабай жылкы илгерки маанисин жоготту дешет. Машине чыкты, жылкы чарбасы кирешелүү болбой калыптыр. Азыр төрт түлүк малдын артыгы кой болуптур: жүнү бар, эти бар, териси бар. Бу сөздүн чындыгы бар экенин акылы түшүнсө да «эсепчини жут алат» деген пейилде жүргөн Танабайдын кыжыры келет. Айгырың мыкты болсо, үйүрдү ийрип таштап, күнү бою көңүлүң тынч, башка тиричилигине бастырып кете бересиң. Бу

койдун жанынан карыш жыла албайсын. Күнү бою артында, түнү бою кашында жүргөнү жүргөн. Бир короо койго чабандан башка койчуманы да болчу эле, аны колхоз бербеди. Андыктан жалгыз башын күн тынымсыз, түн уйкусуз. Жайдар түнкү кароолчу болуп саналат. Үй тирилигинен колу бошой калса, күндүз кыздарын ээрчитип алып шашкеге чейин, түнкүсүн эл орунга отурганча каралашат, башка чолосу жок. Калган убакта Танабай өзү. Баягы Ыбрайым болсо азыр колхоздун мүлдө мал чарбасына кожоюн, өзгөдөн өөн издеп, өзүнө тиешелүү жерде баарына шылтоо табат.

– Алда айланайын Танаке, мен сизге койчуманды кайдан таап берем? – деп сыздап жиберет. – Эстүү кишисиз, баарын көрүп-билип турасыз, анан айтканыңыз бул. Каранызчы, ким бар? Жаштар бүт окууда. Окубаганы «кой» десең жаа бою качат. Андан көрө деп, темир жолчулукка, же кайда бир кенге иштеп кетип жатышат. Айлам куруп отурам, билсениз. Сиз болсо, караганыңыз бир отор, ошого да ыйлактайсыз. Менчи? Колхоздун төрт түлүк малы бүт менин мойнумда. Шордуу башым бир күнү соттолуп тынар бекен. Өз башыма балээ издеп, бекер гана алган экем да ушул кызматын. Сиз шепке алган комсомол чабандарыңыз тиги Бектайга окшогондор менен иштешип бир көрсөңүз, ошондо жаныңыз кашаймак. Мага радио, кино, гезит жеткирип тур дейби, үйдүн жаңысын таап бер, жума сайын журтума дүкөн жиберип тур дейби, иши кылып азганакай акылым бар эле, аны да балдар курутмай болду. Антпесең, коюңу өзүң ал, башым оогон жакка басып кете бе-

рем дешет. А көрө сиз барып бир сүйлөшүп койсоңуз боло, Танаке!

Ыбрайымдыкы да туура эле. Чоң болбогонуна чын кейип жүргөнүн ким билсин, бирок Бектай тууралуу айтканы чындык. Танабай окто-текте убакыт таап, үйрөнчүк комсомолдоруна барып кала турган. Болотбектин уулу Эшим кашаңыраак кыймылдаганы менен, ишинен баш көтөрбөгөн ынтаалуу жигит. Бой-турпаты келишимдүү Бектай болсо, өткүр кара көзүнөн заар учкундап турат. Танабай барып калган сайын түнөрө каршы алат:

– Танаке, ала өпкө болуп жүгүрө бербей балдарыңдын кашында эле отурбайсыңбы. Сенсиз да мага келген текшерүүчүлөр көп.

– Ии, менин келгенимен зыян тартып жатасыңбы?

– Зыян кылып колунан эмне келмек. Деги сага окшогондорду мен көп жактыра бербейм. Жанынарды үрөп: ура, ура! – деп чапкылап жүргөнүнөр жүргөн. Андан чекенер жылып, жыргап кеткенинер көрүнбөйт, же бизге минтип тынчтык бербейсинер.

– Сен, бала, байкап сүйлө, чырагым – деп Танабай араң карманып, тиштене сүйлөдү. – Мага акырандаба. Жаныбызды үрөсөк, биз үрөдүк, сен эмес. Ага өкүнбөйбүз. Кезинде биз жаныбызды үрөп кыйналбасак, сен минтип сүйлөп турбайт болчусун. Кино, гезит мындай турсун, өз атыңды да билбей өтмөксүң. Сенин атың «кул» деген гана үч арип сөз болмок...

Танабай Бектайды жаман көрчү, бирок бетке чабарлыгына тымызын тан берер эле. Жаш жигиттин терс мүнөзү тескери жолго жетелеп баратканына кабыргасы кайышат...

Кийин экөөнүн жолу эки айрылып, бир жолу шаардан Бектайга жолугуп калганда Танабай лам дебеди, тигинин сөзүн да укпады.

Ошол бир эрте түшкөн кышта...

Ак буура минип, борошо бүркүп, кыраан кыш кирип келди, бейкам малчылардын айласын түгөтүп, кысымга алды.

Октябрь айы жаан-чачынсыз мемиреп өткөн, ноябрде кыш түштү да келди.

Кечкурун Танабай койду айдап келип, кадимкисинче короого камады. Чоочутар белги жок эле, бирок түн ортосунда аялы ойготту:

– Тур, Танабай, мен үшүп кеттим. Кар жаап келди.

Жаңы жааган кар жыттанган аялынын эки колу көк муштум. Бооруна кыскан мылтыгы да суу, муздак.

Сыртта буурул-чаар түн экен. Кар калың жаап турат. Кой жуушабай тынчы жок, бышкырынып, үстүндөгү карды силкине кулактарын чапылда-тып баштарын чулгуйт. Кар басылар эмес. «Шашпагыла, жылуу жааган кар эмне, жыргал да, артынан чыкылдаган чилде келер, – деди ичинен Танабай жакасын көтөрө кымтыланып. – Кыш жарыктык, шаштырып эрте түштүң го. Бул эмнең, жакшылыгынабы, жамандыгынабы? Аягың жумшарып кетсе болгону. Төл маалында аттанып чыгып кетсек болгону. Биздин бар тилегибиз ушул. Азыр билгениңдей келе бер. Эч кимден суранбай, өз каалооң... акың бар...»

Саламы жок келген кыш унчукпады, эртен эрте элдин баарын таң калтырып, далбастатыш үчүн түн жамына лапылдатып жаай берди.

Тоолордун карааны көлөкөлөнүп кыймылсыз. Кышты тоготор түрү жок. Тынчы кетсе – мал-

чыларга, бизге эмне дегендей. Кыштыр-жайдыр тура бергенбиз, тура беребиз дегендей.

Эстен кетпес кыш ошентип башталды. Бирок арты кандай болорун али эч ким биле элек.

Алгач жааган кар жатып калды. Эки-үч күндөн кийин дагы жаады, анан дагы жаады. Малчыларды күздөөдөн кууп чыкты. Кой жаныбар кайберенден бетер аска-зоонун күнөс түптөрүн кубалап, жукалтан кар, кыраң кагынга жүгүрөт. Койчунун ата-бабадан калган өнөрү ушунда билинет. Башка бирөө ушерде кантип от болсун деп кол шилтеп кеткен жерден коюна жайыт табат. Антпесе эмнеси койчу... Окто-текте чоңдордун бири караанын көрсөтүп келип калат, ал-ахыбалды сураган болуп, убаданы аянбай берет да, эртерээк кеткиче шашат.

❧
144 Кыш менен бетме-бет жалгыз койчу кала берет.

Танабай колхоздун борборуна барып келүүгө көп эле камынды: мал төлдөтүүнүн дайындыгы кандай болду экен, эмне бүтүп, эмне даярдалды экен, ошону билмекчи. Бирок колу бошободу. Бир жолу Жайдар интернаттагы баласына барып, буйдалбай кайра тартты. Ошол арада Танабай кыздары менен жүдөп калды. Кичүүсүн коюнуна ката өңөрүп, улуусун учкаштырып, күндүзү кой кайтарат, кечкисин келип чай кайнатып бергиче, чарчаган кыздары уктап калат. Жайдар жокто от дагы жетимсиреп, табы жок күйөт экен.

Эртеси апасы кайтып келгенде эки кызды көрүп ал, эки жактан мойнуна асылышып, коё беришсечи. Атанын аты ата экен, балдарга эне-нин жөнү бөлөк тура.

Убакыт ошентип өтүп жатты. Кыш кубулма болду. Бир эсе коркутуп кысып келсе, кайра жумшарып калат, эки-үч жолу көз ачырбаган бороону да болду, анан кайра кар эрип алды кетирди. Танабай ушундан чочулады. Төл маалында күн жылымдап кетсе жакшы го, а кокус ызгаары кармап калса не болот?

Тубар койлордун ичи саландай баштады. Кээ бир ири, же эгиз туумалары майпандап баса албай калды. Жону жукарып, жүрүшү оорлоп, эттен түшүп баратты. Таң калар иш беле, ичтеги козу энесинин майын соруп өсүүдө, кой байкуш болсо ар бир тал чөптү кар тээп, муз тиштеп оттоп жүрөт. Мындайда жем-чөп арбын болуп, кыштоо-кыштоого жеткирилип турса, чабан аянбастан малына берип турса кана? – Оо, ал жомокто болчу жыргал да. Колхоздун кампасын көрсөң жылан жалап кеткендей. Бурчта гана жазгы кош айдоодо унаага деп, анан үрөндүккө деп сактап отурган сулу жатат.

Күндө таң эрте Танабай койду жайытка айдап чыгарарда аралап көрөт. Койлордун алды желиндей баштаган. Эгерде кырсыгынан сактаса, алган милдеттемесин аткарчудай. Бирок жүн жагы орундалар эмес. Койдун күздөп өскөн жүнү кыш бою кайра суйдан тартып, даакыланып барат. Бу да болсо оттун жоктугунан. Багуусу жарашса кой жүнүнө кол аралабай калар эле. Аны көрүп Танабай өз алдынча түнөрөт, ачуусу келет, бирок кылар аргасы жок. Чоронун тилин алган өзүн боктоп сөгүнөт. Убададан аянбайт ээ. Мен кыйынмын, эпкиндүүмүн, партия менен Мекенге убадамды берем дейт. Жадегенде партия менен Мекенди жайына койсочу. Ал экөөнүн бул жерде кандай тиешеси бар. Кадимки чар-

бачылык жумуш эмеспи. Жо-жок!.. Айтуу керек дешет. Керек болсун-болбосун, андай ыйык сөздөрдүн баркын кетирип айта берчү болдук го?..

Бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, башына балээни үйгөн өзү. «Ойлонбой сүйлөсөң онтобой ооруга жолугасын» деген ушул. Бирөөлөрдүн тилине кирип... качан ошентип жашачу эле? Чала болот. Алардын эмнеси короо жатыптыр, эртең танып чыга беришет. Чоро байкушка гана убал болор. Байкуштун деги иши онунан чыкпады. Бир күнү оору, бир күн соо. Өмүр бою күйпөлөктөп журтту үгүттөп, үмүттөндүрүп, дем берип келатат, андан эмне чыкты? Эми жалтак болуп баратат, айтар сөзүнөн да жалтанып турчу болду. Акыры оору болгон соң ишин өткөрүп берип, эс алышка чыкпайбы байкуш...

146 Кыш болсо малчыларды бирде үмүттөндүрүп, бирде үрөйүн учура коркутуп өтүп жатты. Танабайдын короосунан эки көтөрүм кой чыгым болду. Анын көзөмөлүндөгү үйрөнчүк койчулардын короолорунан да бир нечеден өлүп кетти. Албетте, мал болгон соң чыгашасыз болбойт. Бир кышта он чакты чыгым чыкса, эчтеке эмес. Катаал мезгил алдыда, катыраң көктөмдө.

Бир учурда күн жылымдап сала берди. Соолук койлор ашыккансып желиндей баштады. Карап турсан курсактары гана салаңдап, баары арык, а желиндери тамылжып, күн санап эмес, саат санап уузга толуп бараткансыйт. Бул эмнеликтен? Мынча күчтү кайдан алат байкуштар? Бир чабандын оторунан баланча кой тууптур деген кабар угулду. Демек куут маалында жанылыштык кеткен. Ошонун алгач келген кабары ушул. Эми бир-эки аптадан кийин козулар

күздө шагынан күбүлгөн алмуруттан бетер жамырап келер. Алып үлгүр. Мына ошондо башталар койчунун жазгы жарыш, күзгү күрөшү. Мына ошондо койчу ар бир козунун амандыгын тилеп калтырап, кой бага баштаган күнүн тилдеп жаны кашаяр. Агерим төл аман-эсен алынып, чыгашасыз телчигип кетсе, анда койчу байкуштун кубанычына чек болбос.

Андай болсо кана, ылайым ошондой болсо экен! Элдин бетин карай албай жылдызы түшпөсө экен...

Колхоздон сакманчылар келди. Танабайга эки аял келди. Өздөрүнүн чатыры, төшөнчү-орду менен. Киши көбөйгөнгө короо тегереги да көңүлдүү боло түштү. Бир короо койго экөө эмес, аз болгондо жети сакманчы керек. Аны айтса, кийинчерээк Беш-Теректеги туут кашарга көчүп барганынарда жиберем деп кетти Ыбрайым.

Оторлор ордунан козголуп, бөксөдөгү кашарды көздөй төмөн жыла баштады. Аялдарды көчүрүп-кондурууну Эшимге тапшырып, Танабай артта калды. Бооз мал кыйналбасын деп, жайып айдап отурду. Үйрөнчүк койчуларына жардамдашууга Танабай бу жолду дагы эки ирет өтөрү али бар. Кой да ашыкпай жайыла оттоп барат. Чыдамы кеткен дөбөттөр гана ары-бери жортуп алып, кайра келет.

Күн батууга ылдыйлап калса да, табы бар. Кой тоодон улам төмөндөгөн сайын аба жылуу тартып, а түгүл күңгөй беттеги жашыл ыраң көзгө сонун көрүнөт.

Төл башы туулуп, жолдо бир аз кармалды. Мал баласы болсо да аман туулганына сүйүнгөн Танабай козунун тумшугун сыдырып, кулакмурдун үйлөп жатып, эртерээк туулганына гана

кейип койду. Эсебинде дагы бир жума бар эле, мына сага!

Жолду катар дагы тууп, айласын куруттар бекен деп чочулаган Танабай койлорун карап чыкты. Башкалары тын эле бараткандай. Жүрөгү ордуна келип, атүгүл көңүлү көтөрүлдү. Кичинекей кыздары козуга кубанып калышар. Төл башы ар качан сүйкүмдүү эмеспи. Мобу козу да, кирпичи кара, туягы кара, өзү агышынан келип, сүйкүмдүү экен. Оторунда он чакты кыргыз кой бар эле, ошолордун бири тууган экен. Кыргыз койдун козусу жүндүү туулуп, чыйрак болот. Тиги малиш койдой болорбу, кызыл эт кылып жыланаң тубат.

— Ашыккан экенсиң, мейли, көрүп ал жарык дүйнөнү, — деди Танабай. — Артын майлуусүттүү болсун! Сени ээрчиген козуларыбыз көп келип, көптүгүнөн жер майышсын, калың үнүнөн кулак тунсун, ылайым, — Танабай козуну өөдө көтөрдү. — Чолпон-Ата, өзүн колдо, мына төл башың! Койчунун мээнетин колдо!

Тегерете тоолор турду унчукпай.

Танабай козуну койнуна катып алды да, коюн айдап жөнөдү. Жаңы тууган кой маарап, артынан ээрчип келет.

— Жүрө бер, жүрө бер, — деди ага Танабай. — Козун койнумда, жоголбойт.

Тон ичинде козу курганып, жылынып калды.

Кашарга Танабай койлорун кечке жуук айдап жетти.

Көч эбак жетип, конуп алышкан экен. Үйдүн түндүгүнөн түтүн булап, ачкарын койчуну киргиче шаштырды. Сакманчылар чатырларын тигип жатат. Эптеп аман-эсен көчүп келип алганына шүгүрлүк кылды Танабай. Эшим көрүнбөйт.

Баса, ал эртең көчүп келиш керек да, жүк арткан төөнү жетелеп, кайра кеткен тура. Аныкы да туура.

Ошентип чарчаса да көңүлү көтөрүңкү келген Танабай кашардын түрүн көрүп алып, башына союл тийгендей эсенгирей түштү. Колхоз чоңдорунан ал жарытылуу деле жакшылык күткөн эмес болчу, бирок мынчалык болот деп үч уктаса түшүнө кирбес эле. Мал төлдөтөр кашар деп аталган жаман бастырманын камыш жапкан шыбы ар жеринен оюлуп, чириген саман салбырап турат. Дубалындагы терезе деген оюктарында айнек жок, короо ичинде шамал ойнойт. Талаанын кары кетейин деп калса да, короо ичинде сары жамбаш күрткү жатат. Турмуштун азаптозогун көп көргөн Танабай баарына кайыл эле, бирок мындай шумдукту ким көрүптүр.

Бир заманда таштан калаган короо азыр кыйрап бүтүптүр. Бу көрүнүш жанына баткан Танабай кыздарынын төл башы козуга кубанганына да караган жок, кармата берди да, короо-жайды айлана басты. Кайсы бурчун караса да, баары жыргтылып, эскирип, чирип бүткөн. Согуш алдында салынган эски короо ошо бойдон кароосуз калып, жыл сайын жазда мал төлдөтүүдө гана адам баласы бир бастырып келбесе, кайра таштап кете берип, ушул абалга жеткен тура. Бастырманын төбөсүндө бечара кемпирдин эски илекисиндей¹ болуп, кыйшык жыйылган бир чөмөлө чирик чөп турат. Анын түбүндө туш келди ыргытылган саман жатат. Бир короо тубар койдун төл учурундагы жем-чөбү ушул. Ырас, мындан башка да бурчта эки каптай арпанын

¹ и л е к и с и – (диалект) элечек.

уну, жашикке салынган туз жатат. Шишеси сынган төрт-беш фонарь, жер май куйган дат бочке, сабы сынык беш-алты айры-күрөк көрүнөт... Ушунун баарына жер май куюп туруп, өрттөп жиберип, баш ооган жакка басып кеткиси келди Танабай.

Тонууп жаткан былтыркы кык менен карга улам чалынып, Танабай мүнкүрөй басып жүрдү. Эмне дээрин билбеди. Бир гана оозуна келгени: «Ушундай да шумдук болорбу?.. Ушундай да шумдук болорбу?» – деген сөздөр, ошону кайталап күбүрөп жүрдү.

Бир маалда короодон далбалактап шашып чыкты да, атын токуй баштады. Колдору калтырап, куюшкан менен басмайылды ажыраштыра албайт. Баятан бери ичке толуп кайнап чыккан кыжырлуу ою ташкындады: азыр жетип барып, түн ортосу болсо да баарын ойготпосубу! Жоо кууп келаткандан бетер алаамат түшүрбөсөбү, карап тургула, иттер! Алиги Ыбрайымынды да, Алданов башкарманды баш кылып, Чорону да жакадан алып, аталарын таанытпасабы! Эми алар Танабайдан жакшылык күтпөсүн. Алардын кылганы ушул болсо, Танабай аямакпы?.. Болду, жетишет!..

– Токто, кокуй! – деп Жайдар жүгүрүп жетип, жылоодон алды. – Кайда барасын? Баруучу болбо! Түш аттан, тил ал!

Ага Танабай болчу беле.

– Коё бер! Коё бер дейм! – деп тизгинди жул кулап, аялын омууроолотту. – Коё бер мени! Өлтүрөм аларды! Өлтүрөм!

– Коё бербейм. Бирөөнү өлтүрүү эле керекпи сага? Өлтүр мени!

Аңгыча сакманчы аялдар жүгүрүп келди. Кыздары чыркырап:

– Ата! Ата! Кой, ата! – деп ыйлап жүрүшөт. Танабай ачуусу бастай түштү, бирок деле өмгөктөп жүрөт.

– Кармаба мени. Көрдүнбү, ушундай да шумдук болобу? Эртең козулуу койлорду каерге киргизебиз? Кашары кана? Жеми кана? Төлдүн баарын кырып алабызбы? Жообу кимге? Коё бер?

– Коё турчу, сөз укчу. Макул, бардын дейли, өкүрүп-бакырып жаңжал салдын. Андан эмне чыгат? Ушу күнгө чейин эчтеме бүтүрбөгөн немелер эми бүтүрө салабы? Колхоз кудурети болсо бу кезге чейин жаңы кашар салып бербейт беле!

– Ой, жок дегенде бастырманын үстүн ондоп жаап коюшка кудурети жок бекен? Дарбазасы кана? Терезелери кайда? Короосу кыйрап, ичинде кар жатыры! Көңү эзилип тизеден! Тиги чириген чөп канчага жетет? Козулардын астына эмне төшө дейсин? Ушу бок-жиндин арасында төл кырыла берсин дейсинби ыя? Тур жолдон!

– Кой эми, Танабай, болду. Сен эмне, башкалардан артыксыңбы? Көп менен көрөбүз. Эркек эмессинби уялсаң боло, токтоолугуң кайда? Азыр да кеч эмес, кам-чомубузду өзүбүз көрөлү. Аларды эмне кыласың. Жооп берчү да өзүбүз, иштөөчүлөр да өзүбүз. Көчүп келаткан жолдон калың ит мурун көрдүм, ошондон чаап келип, бастырманы жабалы, үстүнө кык таштап салалы. Козулардын астына төшөөгө куурай оробуз, башка эмне кылмак элек. Күн бузулбаса эле болду, эптеп бир айласын табарбыз...

Сакманчы аялдар да Жайдарды коштоп, Танабайды көндүрө баштады. Танабай аттан шыл-

кыя түшүп, жерге бир түкүрдү да, үйгө кирип кетти. Төшөктөн жаңы турган ноокас адамдай башы саландап көп отурду.

Үйдөгүлөр кыбыр этпеди. Сүйлөөдөн коркушту. Жайдар тезектин чогуна чайнегин алып, чайын ачуурак демдеп, кумган апкелип, эринин колуна суу куйду. Таза дасторкон салды. Кайдан-жайдан татты да чыга келди. Пиалага омуруп сары май койду. Сакманчыларды чакырып чогуу баары чайга кирди. Ай, ушу катындарды кудай албайт да! Мейманга келишкенсип, чайдан тердеп ичип, ардеменин башын чалып, узак аңгемеге киришти. Танабай үнкүйгөн калыбында унчукпады. Чай ичкен соң тышка чыгып, бузулган короонун таштарын калай баштады. Бүтпөс жумуштун деги бир жеринен баштоо керек эле. Түндө кой камоого бирдеме калап койбосо болор эмес. Аялдар да чыгып, жабыла кол кабыш кылышты. А түгүл кыздары да тойтондоп таш көтөрүп келип жүрүшөт.

– Үйгө баргыла! – деп аларды атасы кууп жиберди.

Ал жанагы кызууланганына балдарынан уялды. Эч кимдин жүзүнө тик багып карабай, таш калай берди.

Чоро ырас айткан: Жайдар болбосо каерде Танабайдын арка-мойну кайрылып астында каларын бир кудайдын өзү билер...

XVI

Эртеси үйрөнчүк койчуларынын көчүүсүнө жардамдашты. Андан кийин бир апта бою баш көтөрбөй короонун жумушу менен алпурушту. Күндүн чыкканы менен батканын билбей мын-

чалык көшөрө иштеген эместир. Болсо, согушта жүргөндө коргонуу чептерин күнү-түн соккону болор. Бирок анда бүткүл полк болуп, бүткүл дивизия, бүткүл армия болуп иштеген. Азыр – жалгыз, каралашканы – аялы менен сакманчылардын бири. Экинчиси кой жанында жүрөт.

Баарынан кыйыны тоң тиштеген кардан короонун ичин тазалоо менен ит мурун чабуу болду. Ит мурун чычкан мурду аралагыс болуп жыш экен, тикенеге кол салдырбайт. Танабайдын этегинен тамтык калбады, аскер шинели далдалынан тытылды. Кетмендеп аран чаап алган итмурунду же атка арта албай, же аркалап көтөрө албай, чийнеге салгандай сүйрөп ташып, абдан абыгер чегишти. Итмурун-итмурун эмей эле, кыпкызыл ит тикен экен, башка айла жок. Жердин аты Беш-Терек, бирок беш дүмүр таппайсың. Аны ойлоп, атана наалат деп сөгүнөт жаны кашайган Танабай. Тырмышып жер тиштеп атып, короого аран жеткирет. Аял байкуштар аябай кыйналды, бирок ылаажы жок. Ансыз да күн бүгүн бузулабы, эртең бузулабы дегенде уйкусу умачтай ачылат. Кокус кар жаап, анан ызгаар жүрсө, иштеген ишинин баары ириң болгону. Тууган кой жокпу деп, чоң кызын жайыттагы койго күнүнө жүз чуркатат.

Асты тоң, үстү эзилип жаткан көңдүн азабын андан бетер тартышты. Замбилдеп ташып үлгүрө албаганы тезек жайчудай колектеп, таш короонун жыртык-тешигин бүтөп жатышты. Танабай болсо, кайышса да кыңкыс онтоо чыгарбаган чыдамкай аялдардын улам эс алганы менен замбил колдошуп, бастырманын үстүнө төгүп жүрүштү. Бирок эки-үч жылдан бери оодарылбаган, чыгарылбаган, көктөмдүн жылымтасына

эзилип жаткан короо толо көндүн чети оюлар эмес. «Жетише алар бекенбиз?» – дейт Танабай колу жазылбай карышып, бели ийилбей кокоюп калса да өлөрмандыкка салып. Төл башталса койлор жыйырма-отуздан бир тубат. Көргүлүктү мына ошондо көрүшөр.

Ошентип үч күн өттү. Жанды үрөп, түндөп иштеп жатышты. Үчүнчү түн дегенде Танабай замбил колдошуп, короодон чыгып бараткан эле, жаны туулган козунун үнү кулагына шак этти. «Башталды!» – деп жүрөгү зырк этти.

– Уктунбу! – деди аялына бурулуп.

Экөө замбилди таштай коюшту да, фонарь алып, кой аралай чуркашты.

Фонардын өлүмсүк жарыгы кой арасын тинтип жүрдү. Козу кайда? А, тигине, бурчта экен! Кой башындай козунун дирилдеген денесине жабышкан чарайнасын энеси жалап турган экен. Жайдар козуну этегине ороп алды. Дароо таап келишкени жакшы болуптур, болбосо жылаңач козу ачык короодо тонуп өлмөк. Ошол эле бурчта дагы бир кой эгиз тууду. Аларды Танабай эки өңүрүнө ороду. Аралап карашса, төрт беш кой толготуп жатат. Башталат деген ушу! Таңга жуук булар да туучудай. Танабай сакманчыларды чакырды. Кашардын тазалап үлгүргөн бурчуна корголотуш үчүн тууган койлорду бөлүп, ачык короодон чыгарышты.

Танабай бурчка саман төшөп, ууз эмген козуларды жаткызып, үстүнө кап жаап койду. Түн суук. Танабай эрдин кесе тиштеп, ойлонуп турду. Бирок ойлогондон чыгар майнап кайсы? Ойлоно берсең иш чачтан көп, бүткөн бири жок. Үмүтсүз шайтан болсун дегендей, жакшылык-

тан үмүт үзбөй, күн мээримине жалыныштан башка арга калган жок. Жадагалса саманы мол болсочу, Ыбрайым түлкү ага да шылтоо табар. Жолсуз жер менен тоого кантип саман жеткирейин дээр ал.

Эй, эмне болсо, ошо болсун! Үйдөн сыя куюлган тунукени апкелди да, туулган козулар менен энелерине белги коюп чыкты. Антпесе эртең козулар курттай кыжылдаганда ажыратып көр. Туут башталды деген ушул!

Башталганда да аёосуз башталды. Майдандагы чала бүткөн коргонуш чебиндей болуп, даярдык жок турса, душмандын танкелери каптап келет, коргонууга кудурет жок. Танкелер таптап келет, а сен окопто турасың, чегинерге жер жок. Эки арганын бири: же кармашта ажеп болуп тирүү калганың, же кармашып жатып өлгөнүн.

Таң эрте дөбөгө чыгып алып, Танабай айланага көз чаптырат. Байкаса коргонуш чеби жараксыз. Бирок анын коргонбоско чарасы жок. Чегинер жери жок. Куру сайдын эки жакасы адырмактуу чыбыр. Андан өөдө кары кете элек кырлар туураланат. Кырдан жогору кар жукпас кабаттуу жар таштар, борчуктуу аскалар. Анын үстүндөгү аскар зоолордо ажыдаардай артылып мөңгү жатат. Үйлөсө, бу короого ызгаар деми жеткидей. Каарына алса булуттарын каптатып, борошо бүркүп жиберер, анан алай-дүлөйдө кой короолуу конушунду таап ал.

Асман боз чалып, сурданып турат. Жер бетин жалмалап, ызгаар сыдырым жандан өтөт. Теремел чыйрыгып тынч. Тоолор гана кенебейт. Быякта убайымдан жабыркаган адам менен иши жок. Адам болсо кайтарган коюнун ичинен дагы

кайсынысы толгоо тартып калды деп, көзү алактайт. Жана эле он чакты койду короодон чыгарбай калтырып келди.

Койлор көк кубалап кетиптир. Имере кайрып жайбаса, кайсы бири курсагы саландабай туруп эле бир жар таштын түбүнө жата калып, тууп салат эмеспи. Учурунда көрө коюп, алып кетпесен, өпкөсүн суук чалган козу мал болобу.

Ою онго бөлүнгөн Танабай дөбөдө эсенгиреп туруп калган экен, колун силкип таштап, төмөн басты...

Бир күнү Ыбрайым арсыз ун жеткирген болуп келип кетти... Силерге мен ак сарайды кайдан табайын? Колхоздун кадимки эле кашары ушул. Жакшысы коммунизмде. Ага жете койгон жерибиз жок, — дейт.

156 Аябай жанчып туруп коё берсем болор эле деп, Танабай ызырынып араң турду.

— Сенин мылжындаган күлкүң мага бир тыйын. Иштин жөнүн айттым сага. Иштеген мен, жооп берер да мен.

— Мени ойноп жүрөт дейсизби? Сиз бир короо койго жооп берсеңиз, мен баарына, сиз үчүн да, башкалар үчүн да, бүтүндөй мал чарбасына жооп берем. Мага эле жеңил дейсиз го! — Анан карап тургандардан уялбай Ыбрайым арсыз ыйлап жиберсе болобу. Кадимкидей ыйлап, муну айтып турбайбы: — Куруган башым сотко кетет го! Сотко! Колго илинер эчтеме таппайсын. Жадагалса сакманчылыкка да жалынып-жалбарып киши жибере албайсын. Мындан көрө мени талап жебейсинерби. Ансыз да түбүмө жеттиңер го! Аны билбей кайра «сен» дейсиңер. Ой, шордуу башым, кайдан жүрүп бул ишке туш болдум эле!..

Ошентти да, кете берди. Анкоо Танабай бу жолу да кайра өзү коомайланып туруп калды. Ошо бойдон Ыбрайымдын карааны өчтү.

Азырынча жүз чакты кой төлдөдү. Сайдын алкымында отурган Эшим менен Бектайдын оторлорунда али туут баштала элек. Бирок бир балээ кысып келатканын Танабай туюк сезип, жүрөгү түпөйлөнөт. Сакманчы болуп жанын багып келген бир кемпирди кошпогондо аял-эркек үч киши, дагы Танабайдын алты жашар чоң кызы менен төртөө болуп, уйку көзүн көрбөй жаңы туулган козунун чарайнасын аарчышат, энесине эмизип, жеригенин, же сүтү жогун башка койлорго телип, кечкисин колго илинген нерсе менен жылуулап жаап, кык тазалап, астыларын кургактап куурай төшөп, өлүп-талып үлгүрүп жатышты. Берерге жем жок, көктөмдүн ыраңына тойбой жаңы тууган койлор көтөрүм, сүткө тойбогон козулар жабыла маараса кулак-мээни жеп, жүрөгүнү үзүп бара жаткансыйт. Алдыда дагы алдагандай күндөр бар?

Күн менен түнү аралашып билинбей, эс алууга чоло жок, бел бекчейтип, көз чекчейткен төл алуунун кызуу маалы келди чабанга.

Анан калса кечээ күндүн коркутканын айтсаң! Ызгаар шамал жүрүп, сурдуу кара булут каптап келди. Кыйпысыктап кар жаап, дүйнө түнөрдү.

Бирок булуттар кайра ыдырап, күндүн көзү ачылды, кайра жылымдады. Сыдырымдуу абдан жаздын илеби келгенсиди. «Э, кудай, жаз эртерээк чыкса экен. Алай-дүлөйү жок, биротоло орноп калса экен», – деп тиленди Танабай ко-роодон саманга аралашкан козунун тонун айрыга илип чыгып баратып.

Ошенткен жаз келерин келди, бирок Танабай тилегендей болбоду. Бир эле түндүн ичинде тумандатып, кар аралаш жамгырлап келди. Көз ачырбай кашар менен жаман үйдү басып калды. Бастырманын чириген шыбынан өтүп кетти, боорлой шоргологон сары суу дубалды эзип, кашардын ичи тизеден чыла болуп чыкты. Жыланаң козулар чылага тыгылып, какшаган үндөрү чекенди көзөп жатса, туба элек койлор өчөшкөнсүп төрт аягы менен тик туруп тууп жатты. Жаз ошентип жаны туулган козуларды өпкөсүнө өткөн суук менен оозандырды.

Кап жамынып, фонарь кармаган кишилер караңгы короодо калдандаган көлөкө болуп, арыдан бери далбастайт. Танабайда ал калбады. Эки өтүгү чыланы шалпылдата кечип, куугунга камалган эки жырткычтай койлордун арасында нары барат, бери келет. Плащынын шөптүрөгөн эки өңүрү чапкындуу жаанга жаралуу куштун канатындай далбактайт. Өзүнө да, өзгөлөргө да кардыга ачуу кыйкырат:

– Келе күрөктү! Сууну бөгө! Сыртынан, сыртынан!

Кашарга кирип жаткан сууну сырттан бууп, башка жакка агызгыча короо кулап калабы деп, жан жок. Тоң жерди темир менен ургулап арык чыгара албай сокур караңгыда кишилерге тыным жок.

– Жарык кыл! Мындайраак! Сен эмне карап турасың?

Түн түнөрүп, кар аралаш жамгыр жаай берди. Топон суу жүрчүдөй болуп, же токтотор, же качып кетер арга жок.

Танабай үйгө жүгүрүп кирди. Чырак жандырды. Үйдүн да тамчы өтпөгөн жери жок. Бирок

бастырмадагыдай эмес. Кыздары уктап жатат, жамынган жуурканы суу. Танабай аларды төшөк-жуурканы менен камтый кучактап, капшытка жылдырды. Бош орун кеңирээк болсун деди. Жуурканы таптакыр шөптүрөп калбасын деп, үстүнөн кийиз жаап салды. Анан сыртка атып чыгып:

– Козуларды үйгө киргизгиле! – деп кыйкырды аялдарга.

– Боз үйгө канча козу батмак. Жарым жартысы гана. Калганын каякка? О, кудай, ушуларын аман сактап калса да болду...

Акыры мунарыктап таң да атты. Асмандын түбү түшкөнсүп, уч-кыйры көрүнбөй түнөрөт. Түндөгүсүнөн жазбай дагы эле жаап турат: бирде карлап келсе, кайра жаанга өтөт, кар жаайт да, кайра жаан...

Үй толтура козу. Жаагын жанып какшайт. Канырсыган чыланын сасыгынан дем ала албайсын, Жүктүн баарын бир капшытка үйүп, үстүн брезент менен жапты да, өздөрү сакманчылардын бир чатырына корголошту. Көк муштум болуп үшүгөн балдары ыйлап жанды кейитет.

Малчылыктын каранкүнү башка түштү. Тагдырына наалат айтып, күндү каргап-шилейт чабан. Дүйнөнү каргап-шилейт чабан. Уйку бетин көрбөй, орозосун ачпай, чылага батып турган кой-козулар менен алпурушат. Көрдөн суук короодо кой кырыла баштады. Андып келген ажалдын жолун тосор кедерги жок. Бастырманын оюк төбөсүнөн түшөбү, айнеги жок сокур терезеден түшөбү, дарбазасы жок, эки устун айкалышкан ачык ооздон киреби, – эрк өзүндө болду. Эрк өзүндө болгон соң жыланач козулар менен ач койлорду боо-боо кылып кыра кетти.

Шордуу чабан кокуйлап күндө нечен кой өлүгүн, көгөрүп каткан козу өлүгүн чыгарып, кашардын артына алпарып үйө берди. Өлүк сасытпай аларды көөмп салышка да акысы жок чабандын. Айында бир көрүнгөн мал догдур санап акти жазбаса, кийин жанагы эле Ыбрайым өзүн жедин деп моюнга салат. Ушул арам өлүктөрдү киши кантип жесин? Атүгүл ит жыттабай, күн тие калса курт чымындар гана үйүлүп жатат...

Короодон чыгарып койсо, жайылып от издегенден үмүтү каткан бооз койлор ийрилген боюнча турат. Бүгүн-эртең булар да тубат. Бирок искеп алар чөп жок, суук жамгыр сөөккө өтүп, жаактары карышып калган. Суу болгон жүнү аткым-тутам болуп жыдып түшүп турат.

Ушу кар-жамгырлуу суукта жайыттан эмне табат? Кап жамынган кемпир чаңырып айдаса да койлор ийрилип жылбай турганы ошол. Бир четинен айдаса, короого чөп чачып койгонсуп, кайра качат. Кемпир байкуш ыйлактап, тыягынан түрсө, быягы качат, быягынан түрсө, тыягы качат. Бакырып Танабай чыкты бир жактан. Таяктап сабап кирейин десе, баары бооз. Сакманчыларды да чакырды. Баары жабыла айдап жүрүшүп, жайытка араң чыгарышты.

Жут башталганы Танабай күн эсебинен да, төлдүн өлүк эсебинен да адашты. Анан калса мынчалык да эгиз көп болорбу, ушу жанга батты. Атүгүл үчемден тууп жаткан койлор бар. Эртеңки күнү жерге батпай күтүрөөр мал колго кармалбай кетип жатты. Асыл эмгек үйүлгөн өлүк болду. Козулар туулган жеринде чылага аралашып, суукка катып калып жатты. Тирүүлөрү жөткүрүп, чычкактап, биринин башына бири шатыратат. Козусунан айрылган койлор

кыңылдап маарап, топ арасынан жок баласын издеп, толгоо тартып жаткан башка койлорду тепсеп жүрөт. Ушунун баары табиятка жарашпаган, тирүүлүккө каршы келген бир шумдук эле. Төл кечинен келсечи, жадегенде койлор күн ачылганча чыдай турсачы деп зар какшайт Танабай.

Бирок маалы келгенде төл токтомок беле, Танабайдын айласы түгөнгөндөгү бала кыялына табият баш иймек беле!..

Музга ыргытылган балыктай башын ургулап, жандалбастаган аракетинен берекет болбой жатканын көргөн сайын Танабай түнөрө катты, өзүндө, башкаларды да, тууп жаткан койлорду да, жаап жаткан күндү да, тирүүлүк – жашоо деген азабы көп дүйнөнү да жек көрүп, ичинде жини кайнап толуп келатты. Ал ансайын көзүнөн чаары чыгып, кутурган бөрүдөй кайсалай берчү болду Танабай.

Жаман ойлор төбөсүндө чарк айланган чымындардай болуп үймөлөктөй берчү болду. Кээде көңүлү сергий калса, жаман ойлорун алыс кубалайт. Бирок алар кетер эмес, кайра жабалактап жанын жеп барат: «Мунун баары эмнеликтен? Кереги кимге? Асырай албасак, кой өстүрүп кажаты канча? Ким күнөөлүү буларга? Ким? Айтсаңчы, ким? Сен, дал сен өзүң, сага окшогон былжырбайлар! О, биз баарын көтөрөбүз, кууп жетebиз, басып өтөбүз, убада бербиз! –деп таңдайыбыздан чаң чыгат ээ! Мына, көтөр эми арам өлгөн козуларды, убаданды аткар! Тиги чылада өлүп жаткан койду сүйрөп озуп кет! Кана, кыйын экенсиң, көрсөтчү!..»

Айрыкча түн ичинде тизеден чыла кечип жүрүп, заманасы куурулуп кетет. Ай, шордуу

чабандын, уйкусуз түндөрү! Үстүнөн жамгыр шорголоп, аягынан чыла былчылдап, ичинде ызалык менен кыжырдын чыласы кайнап... короо ичин шамал оюндагысындай жойлоп, өчөшкөндөй колдогу фонарды улам өчүрүп... о, түбүн түшкөн дүнүйө! Танабай караңгыда карайлап, улам бир койго урунуп, колундагы фонарын түшүрүп алып, аны кайсалап тапкыча жаңы тууган козуну тепсеп аламбы деп алдастап... анан эптеп фонарын таап, эптеп жандырып, колу башын караса, тиги өлүп жаткан койдон бешбетер... жүзүн көрө албайт, бирок чыла менен сууктан чарт-чарт жарылган колдору кара шишик, бүгүлбөй дордоюп, жансыз... о, наалаттуу койчулук, о, шордуу койчу, туулбай өлсөңчү! «Кошчунун жаны күн жааганда тынат, койчунун жаны өлгөндө тынат» деген ушу белем!

Көптөн бери күзгүдөн жүзүн карай элек. Кийинки күндөрү сакал-муруту агарып, картайып кеткенин биле элек. Мындан ары абышка деген атка конорун сезе элек. Анын баарын көрүп-сезип ойлоого чоло жок. Жуунуп-чайынууга, жай отуруп тамак ичүүгө чоло жок. Өлөрман киши өзүнө да, өзгөлөргө да тыным бербей жана лекетте жүрөт.

Бирок малы жутка бүт кетерине көзү жеткенде жашыраак сакманчыны атка мингизип, айылга жөнөттү.

– Чорого жет. Тез келсин де. Айткын, эгер келбейт экен, анда экинчи менин көзүмө көрүнбөсүн!

Сакманчы келин өтмө катарына чейин суу болуп кечке жуук араң кайтып келди да, кепке-сөзгө жарабай, эриндери көгөрүп үшүгөн бечара аттан оонап түштү.

– Чоро төшөктө экен, – деди аздан соң аран. – Эки-үч күндөн кийин өлсөм да барам деди.

– Жаткан жериңен турбай кал, атанды!.. – деди Танабай тиштенип.

Жайдар «тек» деп тыймакчы болду да, эринин түрүн көрүп унчукпады. Үчүнчү күн дегенде гана күн ачыла баштады. Булуттар каалгый таркап, туман тоо таяна түрүлдү. Шамал бастады. Бирок ачылганда эмне, болор иш болду, боёсу канды. Ушул өткөн катаал күндөрдүн ичинде бооз койлор адам көргүс арыктап, салбыраган курсагы менен куу сөлөкөтү гана калды. Ушуну кантип кой десин! Төлдөгөн койлор менен тирүү калган козулардын канчасы көккө илинерин кудай билсин. Эртеби-кечпи көтөрүмдүгүнөн көтөрүлө албас. Тирүү калганы да же эттен жок, же жүндөн жок, өпкө оору, кырчаңгы болуп, сүлдөрү жүрөр да...

Күн ачылганы ачылды, бирок башка кырсык тооруду – жерди тоң тиштей баштады. Көктайгак болуп жер тонсо, көргүлүктү ошондо көрөрсүн. Бирок, түшкө жакын жер жибиди. Ушу калганын сактап калсам да шүгүр деп, Танабай жандана түштү. Кайрадан айры менен күрөккө жармашып, замбил көтөрдү. Короонун ичин бүт тазалап чыгары жок, бирок салаа-салаа жол салып албаса басып жүрө албай калды. Мына ошого да убакыт жок, кол жок. Жетим калган козуларды козусу өлгөн койлорго телип, өлөсөлүү жанын сактап калыштын убарасына түштү. Антсе, куураган койлор өз козулары издеп маарап, бөтөн козуну бооруна албай жерийт. Жетим козу байкуштар түртмөлөктөп сүт тилейт. Муздак оозуна сөөмөйүнү салсаң жанталаша сорот. Бирин антсек, башкасы чурулдап жабышат.

Тура качсаң кийиминин чылалуу өнүрүн жал-малап өлүп барат. Сүт тилейт жетим козулар. Чуу түшкөн топ болуп, артынан зар какшап, калбай ээрчип алат.

Айлан түгөнгөндө бир туруп ыйлагың келет да, бир туруп күлкүң келет. Козу го мал экен. Мына бу бечара аялдар менен бешиктен бели чыга элек кыз баланын убалы кимге? Буларды канчага кыйноого болот? Түртүп койсоң кулап түшкүдөй. Үстүндөгү суу кийимдерин чечпегенине канча күн болду! Танабай аларга ооз ачып унчукпайт, көзүн ала качат. Тек бир жолу кармана албай тарс жарылып кетти. Сакманчы кемпир койлорду короого дал түштө айдап келиптир. Танабайга кол кабыш кылайын десе керек. Танабай кашардан чыга калса, койлор биринин жүнүн бири чубап жеп турат. Малдын арааны оосо – бүткөнү да! Каны дүргүп башына тээп чыкты Танабай:

– Бул эмне кылганың, какбаш? Көрбөй көзүн жокпу? Эмне жалдырайсың? Жогол көзүмөн! Айда койду! Токтотпой айдай бер! Жүнүн жегизбе. Жайылсын! Көз ирмемге да токтотпо! Болбосо өлтүрөм, какбаш!

Кой азабы – көр азабы. Бир кой эгиз козусун жерип эмизбей калыптыр. Сүзүп, тепкилеп, жанына жуутпайт. Козулары мүдүрүлүп-сүрдүгүп, артынан маарап калбай жүрөт. Бул шумдук ачкалыктын кыяпаты, балам өлсө өлсүн, өзүм тирүү калсам экен деген жаналакет. Табияттын жолу. Бул илдет бирөөнөн башталса, баарына тарап кетер. Танабай шашып калды. Кызы экөөлөп тиги арааны ачылган койду козулары менен четке бөлүп чыгышты да, өзү койду кармап, кызы эмизе албай жатты. Козусунун тумшугу

такымына тийсе эле үстүнөн Танабай басып турганына карабай оңбогон кой тыбырчылап, тепкилеп жиберет. Кыз бала бүжүрөп, козуну эмизе албайт.

- Ата, эме албайт экен.
- Эмет, өзүнүн эбин жок болуп атат.
- Мына карачы, тура албай жыгылып калды.
- Кел, койду сен карма, мен өзүм эмизем!

Кыз баланын алы канча. Танабай козулардын тумшугун жаңыдан желинге тийгизип, эмизейин дегиче айбансок кой так секирип чыга берди. Кызды сүйрөп таштап кетти. Ачууга алдырган Танабай кызын жаакка тартып жиберди. Кызы бышактап тумчуга ыйлап калды. Танабай урган колун азыр барып кесип таштачудай каңгып басып кетти. Басып жүрдү-жүрдү, бир оокумда кайра келди алиги колу менен. Кызын тике карай албай турган. Кызы жүгүрүп келди.

– Ата, ата, жанагы кой козусун алды. Апам экөөбүз алдырдык, Эми жерибей калды, – деди сүйүнүп.

– Жакшы болуптур, кызым. Баракелде!

Өзү да женилдене түштү. Тарткан азабы да женилдей түшкөнсүдү. Малдын тирүү туяктарын аман сактап калса болду, күндүн ырайы да онолуп келатат. Жаз чындап келсе, койчунун башынан да кара булут таркаар... Ошентип, Танабай түгөнбөгөн түйшүккө өзүн кайра чекти. Иште, иште, иште – ошондо гана жаның калат... Болбосо жиндеп кетишке аз эле турат...

Эсепчи бала келди шелпейе бастырып. Койчуну да издээр жан бар экен ээ. Чыгаша-киреше кандай деп коёт. Танабай адегенде ата-бабасынан бери ашатып, кууп салмакчы болду, би-

рок бу балада эмне сурак. Колунан эмне келип жатты эле.

– Мурда кайда калдың?

– Кайда калчу элем. Оторлорду кыдырып жүрөм. Жалгыз өзүм кантип жетишем.

– Башкалардын ахыбалы кандай экен?

– Жыргап аткан эч ким жок. Ушул үч күндүн ичинде көп мал кырылып кетти.

– Чабандар эмне дейт?

– Эмне демек эле. Сөгүнүп жүрүшөт. Кээ бирөөлөрү сүйлөшпөй да коюшту. Тиги Бектай деген неме мени кууп жиберди. Жинденип алыптыр.

– Ошондой де. Ага барып келишке менин да бурчам келбей жатат. Эптеп бир айласын таап, барып келбесем. Өзүнчү, эмне кылып жүрөсүн?

– Эмне кылып жүрчү элем. Санак алып жүрөм.

– Бу бизге жардам деген болот бекен?

– Болот. Чоро жумушка чыккандай болду. Ат сарайдагы чөп-самандын баарын шыпырып-сыйрып, отор-оторго араба жөнөтүп жатышкан. Өлсө аттар өлсүн, кой кырылбасын деп. Бирок арабалар орто жолдо тыгылып жатат окшойт. Жолунар жаман экен.

– Жол дейт! Мурда ойлошпойбу! Өмүр бою ушул. Эми бир араба чөптөн кандай жардам. Кап, атабаңды... бир жетермин силерге! – деп Танабай кайта каарданды. – Менден сураба. Бар, өзүн көрүп, санап, жазып ал. Мага эми баары бир.

Танабай терс бурулуп, бастырмага кирип кетти. Бүгүн да он беш кой төлдөгөн.

Танабай козуларды терип алып жүргөн эле, эсепчи бала жанына келип, кагазын сунат.

– Чыгаша тууралуу актиге кол коюңуз. Танабай карабастан кол коюп берди. Кыжырланганы ошончо калеминин учу сынып кетти.

– Жакшы калыңыз, Танаке. Эмне салам айтасыз?

– Саламым жок. – Бирок эсепчи баланы кайра токтотту. – Бектайга кайрыла кетчи. Эртең түштөн калбай барып калам деп айтты де.

Танабай текке убайым жеген экен. Бектайга барып убара болгон жок. Ал өзү келди. Келгенде да кандай келди дейсин...

Ошол түнү кайрадан күн бүркөлүп, шамал жүрдү, кымкарлап кар жаап келди. Таң эрте жердин бети кыламык болуп калыптыр. Түнү бою төрт аягы менен тик туруп чыккан койлордун үстү да аппак. Койлор эми жатканды койду. Тыгылышып бири бирине сүйөнүп, дүйнө-кайдыгер көздөрү өлүмсүк тартып тура беришет. Жут создугуп, жаз кечиккенде ушундай болор белем.

Кашардын ичи суук. Төбөдөгү жамгыр эзип кеткен оюктардан түшкөн кымкар кар фонардын жарыгында уюлгуп келип, калчылдап турган кой менен козунун жонуна конот. Танабай болсо, согуш өткөн талаадан өлүк жыйнаган көрчү аскерлердин солдатындай болуп, койлорду аралап, тыным албай басып жүрөт. Бу кезде ал оор ой, чукул ачууга жүрөгү муздап, эти өлүп, зарналаган ачуу ыза томпойгон дүлөй көккө айланган. Кеги берч болуп бооруна катып калган. Тек чоң өтүгүн шалпылдата чыла кечип, ишин иштеп жүрөт, өткөн өмүрүн эстеп жүрөт...

Бир заманда ал кой артында жүргөн бала эле. Бир байдын коюн Кулубай агасы экөө кайтарчу. Арадан жыл өткөн соң караса, тапканын ичкен-жегенине чегериштирип коюптур бай. Агасы экөөнүн арызын кулак учунан кетирди. Ошентип экөө чокойлорун жыртып, куру баш-

тыктарын ийинге салып, колдорун мурунга тыгып кете берди. Кетерде Танабай кичинекей муштумун байга кезеди: «Карап тур, чонойгондо көрсөтөм сага!» Кулубай болсо унчуккан жок. Ал Танабайдан беш жаш улуу эле. Байды антип коркута албасын билди. Өзүң аракеттенип мал курап, өз башыңа өзүң ээ болгонун артык деп ойлоду ал. «Бай болсом, малайдын акысын жебейм», – деп койду ичинен. Анан ага-ини ал жылы эки жакка кетти. Кулубай башка бир байга жалданды. Танабай Александровка деген кыштакта турчу Ефремов деген келгин оруска малай жүрүп кетти. Ал мужук бай дегендей деле бай эмес болчу. Эки өгүзү, эки аты, эгин айдаар, чөп чабар жери бар орто чарба эле. Буудай эге турган. Кызылын Олуя-Атага алпарып, тегирменге салдырып, ун кылып тарттырып келчү. Өзү таң атып, каш карайганча тыным албай иштеген көк неме эле. Танабай көбүнесе анын аттары менен өгүздөрүн багат. Ефремов катаал киши, бирок адилдиги да бар. Кишинин акысын жебейт. Ал кездеги кыргыз кембагалдары бай туугандарынан чекеси жылыбаган соң орус байларына жалчы жүргөндү артык көрөр эле.

Танабай орусча сүйлөгөндү үйрөндү, арабакеч болуп Олуя-Атага каттап турду, аны-муну көрүп, көзү ачылды. Ангыча революция келип жетти. Заман астын-үстүн болуп кетти. Танабайдын заманы келди.

Ал айылына кайтты. Жаңы турмуш башталды, шар агымы башты айландырып алып жөнөдү. Жер да, эрк да, укук да – баары бир күндө колуна тийди. Танабай батрачкомго¹ шайланды.

¹ батрачком – кедей жумушчулардын комитети.

Чоро менен ошол жылдары таанышты. Чоро сабаттуу эле, жаштардын сабатын ачып, кат таанытты. Батрачком болгон соң Танабайга кат билүү төтөн керек болчу. Комсомол жачейкесине кирди. Аерде да Чоро менен бирге болду. Партияга да экөө бир өтү. Заман өз арышы менен алгалай берди, кедейлердин мартабасы көтөрүлдү. Анан колхоздоштуруу кезеңи башталды. Ал ишке Танабай шымалана киришти. Дыйкандын жаңы турмушу үчүн, жер, мал, эмгек, келечек – ушунун баарына баары тең орток болушу үчүн Танабай күрөшпөй ким күрөшөт. Кулактар жоюлсун! Кындан кылыч суурулуп, жан аяшпас, бөрк ал десе баш алуудан кайра тартпас кыйын кезең башталды. Күндүз ээрде, түндө – жыйналышта. Байлар, молдолор, кедейге кордук көрсөткөн жана башкалар отоо чөптөй жулунуп жатты. Адал чөп коолоп өссүн деп, арам отоонун баарын жулуу керек эле. Кулактардын тизмесине Кулубай да илинип калыптыр. Танабай күндүр-түндүр аттан түшпөй, жыйналыштардан колу бошобой жүргөн чакта ал оокаттанып алыптыр. Бир жесир аялга үйлөнүп, бакубат чарба кураптыр. Койлору, ую, эки аты, кулундуу бээси, соко маласы, дагы ошо сыяктуу курал-шаймандары бар экен. Эгин оргондо киши жалдай турган болуптур. Аны бай деп айтыш аша чабар беле, бирок кедей деп айтышка да ооз барбайт. Эңкее иштеп, кериле жатат экен. Сельсоветтин жыйылышында кезек Кулубайга келгенде Чоро айтты:

– Жолдоштор, ойлонолу. Кулубайды кулакка жаткызабызбы, жокпу, акылдашалы. Кулубай өңдүүлөрдүн колхозго да кереги тиер дейм. Өзү кедейден чыккан. Зыяндуу үгүт жүргүзбөйт.

Ар түрлүү пикир айтылды. Бири жактады, бири каршы болду. Сөз Танабайга токтолду. Ал өзүнчө үрпөйүп отурган. Кулубай экөө эки энеден болгону менен бир атадан. Агасы. Агасына каршы чыгабы? Сейрек көрүшсө да, ынтымактуу эле. Ар ким өз иши менен жүргөн. Кулубайга тийбегиле десе, башкалардын да жан ачыыр тууганы чыгат. Өзүнөр чечкиле десе, — таза бойдон кутулуп кеткиң келдиби деген сөзгө калат.

Көпчүлүк Танабайдын оозун карап, күтүп калды. Ушу күтүп калышканы да кошумча болуп кетти, Танабай өчөгүшө сүйлөдү:

— Сен, Чоро, дайым ушу кылтындап турмайың бар! Гезитте алиги бир китеп жандууларды жазып жатпайбы, жанагы энтелегендер тууралуу. Сен да энтелегенсиң. Ар качандан бир качан артын ойлоп тайсалдап, күдүктөнө бересиң. Күдүктөнөр эмнеси бар? Тизмеде барбы — бар, демек — кулак! Эч кандай аёо болбосун! Кенеш өкмөтү үчүн өз атам болсо да аябаймын. Менин агам экен деп силер аябай эле койгула. Силер тартынсаңар, аны мен өзүм кулакка тартам!

Эртеси ага Кулубай келди, Танабай агасын салкын каршы алып, колун да берген жок.

— Мени эмнеге кулакка тартып жатасың? Экөөбүз бирге малай жүрбөдүк беле? Экөөбүздү тең бай куру кол кууп жибергени эсиңен чыгып кеткенби?

— Ал өткөн иш. Азыр өзүң байсың.

— Менин эмнем бай? Өз эмгегим, таман акы, маңдай терим менен тапкан малымы айтасыңбы. Көп көрсөң, ал. Баарын алгыла. Бирок мени кулакка кошуп кереги эмне? Кудайдан корксоңчу, Танабай.

— Баары бир. Сен касташкан тапсын. Колхоз куруу үчүн алды менен сени курутушубуз керек. Сен биздин жолубузду бөгөп турасың, бөгөттү алып таштообуз керек...

Экөөнүн акыркы сүйлөшкөнү ушу болду. Андан бери өткөн жыйырма жылдын ичинде бири бирине ооз ачып сүйлөшкөн жок.

Ошентип Кулубайды Сибирге айдатып жибергенде айыл ичинде канча ушак-айың сөз болбоду?

Ар ким оозуна келгенин айтты. Салт атчан эки милиционер Кулубайды айылдан айдап алып баратканда ал башын жерге салып, ызасын ичине түйүп, эки жагын карабастан, эч ким менен коштошпостон кетиптир деген сөз чыгарышты. Айылдан узаган соң эгинди бойлой кеткен жолдо баратып, Кулубай бир маалда жайкалып турган колхоз буудайына жутунуп, капканга түшкөн бөрүдөй тамыры менен жулуп, тепсеп-тебелеп буркан-шаркан түшөт. Айдап бараткан эки милиционер аны буудайдан араң сүйрөп чыгып, зордун зору дегенде жолго салып, андан ары айдап жөнөгөн имиш. Журттун айтуусуна караганда этеги жашка толуп, ботодой боздоп баратып, Танабайды ондурбай эле каргап кеткен имиш. Танабай ага анча ишене бербеди. «Душмандын табалаган сөзү го. Мейли, ичи күйсө туз жаласын, кылым кыйшайбайт», — деп кайра бекемденди.

Бир күнү орок түшөрдүн алдында эгинди ара-лап, — ошол жылы эгин ыңкып калган эле, — ичинен ыраазы болуп келатып, Танабай баягыда Кулубай өжөрлөнө тепсептир деген жерден бастырды. Караса чын эле, тегереги жалданган калың буудай, үй ордундай жери гана

оюк болуп букалар сүзүшкөнсүп жапырылып, эзиле тапталып, куурап калыптыр, анын ордуна куурай чыгыптыр. Танабай аттын башын кежейте тартты.

– Ой, ит оой! – деди жини келип, сөз таппай. – Колхоздун эгинине колуң барыптыр... демек сен нагыз кулак экенсиң да! Башка ким болмок-сун...

Ат үстүндө ойго батып бир топ турду, анан шарт бурулуп жүрүп кетти. Кырсык чалган жерден бетер ойлосо дене-бою дүркүрөп, кийин ал жакка кайра бастырып барбады.

Ал кезде Танабайды жактаган адам аз эле. «Кудай ушундай иниден сакта. Мындай туушкандын барынан жогу!» – дешти жийиркенип. Кээ бирөөлөрү бу сөздөрүн Танабайдын көзүнө айтты. Чынында эл ал кезде Танабайды жерий түшкөн. Ачык билдиришчү эмес, бирок башкарма шайлоодо көз көрүнөө колдобой коюшту. Ошентип Танабай айыл активинин катарынан шыпырылып кала берди. Баары бир Танабай өзүн ак көрдү. Анткени ошол көпчүлүк жактаган кулактардын бирерлери колхоз мүлкүн өрттөп, киши өлтүрүп, кыянаттык кылып жатышты. Колхоздун иши болсо жылдан жылга илгерилей берди. Турмуш мүлдө өзгөрдү. Демек Танабайдын аракети талаага кетпегени ошол...

Танабай ошол өткөн күндөрдү ийне-жибине чейин эстеди. Кырчын өмүр курч кези ошол колхоз деген күрөштө калгандай сезилет азыр. Ал кайрадан «Кызыл жоолукчан» деген ырды, колхоздун тунгуч машинесин, машинеде колуна кызыл туу алып, ырдап жүргөн чагын кайра бир эскерип чыкты.

Бакырдын түнүндө тыным албай короо ичин тинтип, жанга баткан ишин иштеп да жүрдү, жанга баткан ойлорун ойлоп да жүрдү. «Ошенткен чарба эми эмнеликтен дал-далынан ыдырап барат? Же жаңылып башка жолго, бурулуш жолго түшүп кеттикпи? Жок, андай болуш мүмкүн эмес! Жолубуз айкын жол болчу. Анда эмне болду? Адашып кеттикпи? Жолдон чыгып, жолсузга кеттикпи? Бу башаламандык качан, кантип башталды? Мына, жарышты эле алчы. Милдеттенмени жазып алышат. Ошону менен аллоакбар, ахыбалың кандай, ишиң кандай, өзүң кандай деп бирөө да сурап койбойт. Мурда кызыл такта, кара такта деген болор эле. Ким кайсы тактага эмне үчүн жазылды деп, элдин күндө сөз кылганы ошол болор эле. Ошонун өзү элге, ар бир кишиге мааниси канча эле. Эми анын баарын эскилик деп таштап салдык. Анда жаңысы кана? Ооз көптүргөн жел сөз менен куру убадаларбы? Иш жүзүндө жаны күйгөн бирөө жок. Эмне үчүн мындай болуп кеттик? Ушунун баарына ким күнөөлү?..»

Танабай ойлой-ойлой ой түбүнө жете албай чарчайт. Баарынан көңүлү калгансып, акырындап муздак кайдыгерлик бүт оюн-дилини каптап чыгат. Ишке да көңүлү чаппайт. Башы зыңылдап ооруйт. Кирпиги салмактанып, уйку жетелейт. Тиги сакманчы келин да карайлап дубалга сүйөнүп турат. Канталаган көздөрү кайта-кайта жумулса, ачайын дейт байкуш, бирок тырп этер алы калбаган неме акырын дубалдын жылбышып түбүнө отурду да, чекесин тизесине коюп уктап кетти. Танабай аны көрүп турду, бирок ойготкон жок. Өзү да дубалга желөнүп, чымыраган тизелери бүгүлүп, акырын чөгүп баратты.

Зилдей кара таш болуп ыйыгынан баскан уйкуга туруштук бере албады...

Алда неме күрс кулап, бирөө чыныргандай болду. Танабай ойгонуп кетти. Үркөн койлор аны каптап кете жаздады. Эмне болуп кеткенин түшүнө албай ордунан атып турду. Таң сүрүп калган экен.

– Танабай, Танабай... кокуй... – деп онтоп жатат аялы.

Сакманчылар жүгүрүп жетти, артынан Танабай да жетти. Көрсө, бастырманын бир устуну кулап, басып калыптыр. Устундун бир учу эзилген дубалдан тайып, үстүндөгү чирикти көтөрө албай кулап түшкөн тура. Танабайдын уйкусу чайыттай ачылды.

– Жайдар! – деп бир бакырып алды да, устун астына ийинин тосо коюп, жулка көтөрдү.

174 Жайдарды сүйөп чыгышты. Ал онтолоп, калган аялдар кокуйлап, тегеректеп алышкан. Танабай аларды түртүп кирип келди да, аялынын купайкесинин астына колун салып, тинте сыйпалады.

– Эмне болду? Каерин?

– Белим. Ой, белим.

– Катуу тийдиби? Кана! – Ал плащын чечип жая салды, Жайдарды жаткырып, көтөрүп кетишти.

Чатырга алпарып, сөөк-саагын дагы сыйпалап көрдү. Сыртынан сынык билинбейт. Бирок катуу мертинип калды окшойт, козголо албайт.

Жайдар ыйлап жиберди.

– Эми кантесинер? Ушундай кыйын кезде жатып каламбы? Эми канттинер?

«О, кудай! – деди ичинен Танабай. – Тирүү калганыңа сүйүнсөңчү. Муну кара! Жумушу ку-

русунчу!.. Өзүн аман-соо болсоң болду, байкушум...»

Жайдардын чекесин сылады.

– Бул эмне дегениң. Ыйлаба, Жайдар. Сен туруп кетсең болгону. Калган тириликти койчу, эптеп бүтөр...

Аялдар эми эстерин жыйып, баары жабыла Жайдарды жубата баштады. Жакшы сөз – жарым ырыс, Жайдардын да ооруган жери басылгансыды. Жаш аралаш күлүмсүрөмүш болду байкуш.

– Кантейин. Кырсык да. Кырсыгыбыз болсо ушуну менен чыгып кеткей эле. Көп жатпасмын, бир-эки күндөн кийин туруп кетермин.

Аялдар Жайдарга төшөк салып жаткырып, от жакты. Танабай болсо бир жамандыктан аман калышканына даале ишене албай кайтадан короого басты.

Жердин бетин жумшак каптаган кыламык карга шоолаланып таң атты. Танабай кашардан алиги устун басып калган койду көрдү. Жана шашкалактап жүрүп байкаган эмес экен. Өлүп калган энесинин желинин түрткүлөп козусу турат. Көргөнүнө Танабайдын аза бою дүр этти. Аялынын тирүү калганына кайра кубанып, кырсыктын жандап өткөнүн эми сизди. Жетим калган козуну колтугуна кысып, телип алар кой издеп жүрдү. Аны тапкандан кийин кулаган устундун астына тирөөч коюп, кыйшайган дубалга таяныч коюп жүрүп, аялы эсинен чыкпады. Кайра барып көрүп келгиче көңүлү чыдабады.

Сыртка чыгып, тетигинде кар бетинде агылып келаткан бир короо койду көрдү. Бирөө түз эле аны көздөй айдап келаткансыйт. Бу ким болуп кетти? Кайдагы кой? Бери келатканы

кандай? Эки короо аралашып кетсе жакшы болубу? Танга маал кангып айдап жүргөн кандай койчу? – деп Танабай алдын торой басты. Жакын барса, Бектай.

– Ой, Бектай, сенсинби?

Бектай унчукпайт. Туш келген койду таяктап, үндөбөстөн айдап келатат. «Бооз койду токмоктогон бу кандай неме?» – деп Танабай ичиркенди.

– Ой, кайдан келатасың? Деги жайчылыкпы? Амансынбы, саламга келсең боло!

– Саламдан жутаган эч ким жок. Кайдан келатканым сураба. Каякка келатканым өзүн көрүп турасың. – Бектай белин жип менен бууп алыптыр, кол кабын плащынын көкүрөк койнуна тыгып койгон.

176 ❦ Чалдарча таягын белине туура кармап, жакын келди, учурашпады. Кыжырлана түкүрүп таштап, түкүрүгүн карга уйпалай тепсеп, ныгыра басып койду. Анан башын чулгуп алды. Өңү түнөрө карайыптыр, өсүп кеткен сакалы желимдеп койгонсуп сулуу жүзүнө жарашыксыз. Аябай жүдөгөнү көрүнүп турат. Мышык көздөрү акшыя тиктеп, сүзөнөк букача матап турду. Анан ызырына дагы түкүрүп, жанындагы койду таяк менен салып калды.

– Ал, санап аласыңбы, санабай аласыңбы, өзүң бил, үч жүз сексен беш баш.

– Бул эмне дегениң?

– Кеттим.

– Кеттим дегениң кандай? Каякка?

– Баш оогон жакка.

– Кетсең кантейин?

– Мени шефке алгансың, эми малды ал.

– Эмне дейт? Токто, токто, сен кайда кет-мекчисин? – Бектайдын пейилин Танабай эми гана түшүндү. Каны дүргүп башка чыгып, ысып кетти. – Ушундай да болчу беле?

– Болот. Тойдум ушу жашооно! Жетишет!

– Ой, балам, дени-кардың сообу? Бүгүн-эртен койлорун тууганы турса, таштап кетип калчу белең? Ушундай да болчу беле?

– Болот! Бизди иттен кем саноого болсо, эмне үчүн биз ушинтип басып кетишке болбосун. Кош! – деди да таягын башынан айландыра алыс ыргытты. Өзү кылчайбастан кете берди.

Танабай тили байланып туруп калды.

– Бектай, эсине кел! – деп артынан жүгүрдү. – Балалык кылба, өзүң ойлочу, ушунун жакшыбы? Тил алгын.

– Кармаба кишини! – деп Бектай жалт бурулду. – Ойлонсоң сен ойлон. Мен кишидей болуп жашагым келет. Башкалардан эмнем кем? Шаарга барып иштеп, өз убагында айлык жеген менин колуман да келет. Эмне үчүн кой артында жүрүп өлүшүм керек? Жем-чөбү жок, короосу жок. Кармаба мени! Бар, өзүң чыла кечип, жан-талаша бер! Кебетеңи карачы, кимге окшойсуң. Адам сыягынан чыгып калыпсың. Бир күнү арам өлөсүң. Чала болот сага. Ураан чакырасың ээ. Башкаларга үлгү болосүң ээ. Атаңдын как башы! Тойдум мен! – деп жерди ныктай басып жөнөй берди эле, изине суу толо калып, карая түшүп жатты.

– Бектай, сөз укчу! – деп Танабай аны дагы кууп жетти. – Коё турчу, түшүндүрүп берейин.

– Бар, келесоого түшүндүр. Мен акмак эмесмин.

– Токточу, сүйлөшөлү.

Бектай уккусу келбей кете берди.

– Ой, бала, сотко кетесин!

– Ушинтип жүргөнчө сотко кеткен жакшы, – деп Бектай ызырына бир каап алды да, кайра кылчайбады.

– Качкынсың сен! Дезертир! Бектай кете берди.

– Токто дейм! – Танабай дагы кууп жетип, женинен булкту.

Бектай колун жулуп алып, кете берди.

– Жок, мен сени кетирбейм, акын жок! – Танабай аны ыйыгынан апчый берди эле... андан ары бозомук дөбөлөр каалгый түштү да, караңгылыкка эрип кеткенсиди. Ээгине тийген муштумдан кантип жыгылып түшкөнүн билбей калды.

178 Көзүн ачып, зыңылдаган башын көтөрсө, Бектай дөбөнүн далдасынан көрүнбөй кеткен экен.

– Куруду го, байкуш бала, куруду го, – деп Танабай эки колдоп жер таянып, ыңгырана турду. Кар аралаш баткак жабышкан алакандарын да байкабады.

Кичине эс алып турду. Анан Бектайдын оторун жыйнап, шылкыя басып, короосун көздөй айдап жөнөдү.

XVII

Эки салт атчан айылдан чыгып, тоого бет алды. Биринин мингени кула сары, экинчисиники – тору. Аттарынын куйруктарын түйүп алганга караганда жаздын алашалбырт күнүндө барар жолу узак өндүү. Туяк тийген жердин бал-

чыгы былчылдап, кар аралаш баткак артта чачырап калып жатат.

Тизгини кыска Гүлсары арылдата жүрүш салып келет. Кожоюну ооруп жаткандан бери байлоодо тура берип бууругуп калган көрүнөт. Бирок бүгүн үстүндө кожоюн эмес, башка бирөө баратат. Кийгени булгаары пальто, анын үстүнөн кийген брезент плащы топчуланбаган, эки өңүрү далбактап келет. Бу кишинин кийиминен боёк менен резинка жыттанат. Катарында келаткан Чоро башка ат минген. Райондон келген кишини сыйлап, жоргону мингизген тура. Ким минсе, ал минсин, Гүлсарыга баары бир. Үйүрүнөн, алгачкы кожоюнунан ажыраткандан бери аны көп киши минди. Жакшынын да, жамандын да такымы тийди. Ээрде тын отурганы да, отура албай шөлпөктөгүнү да болду. Ала өпкөлөрдүн да колуна түштү. Ал акмактар атка минсе эле экиленип кетет эмеспи. Куюндатып чаап баратып, ууртун жыра тизгин тартып, аба чапчытып секиртет, анан кайра чаап, кайра тартат. Жорго мингеними эл көрсүң деген көйрөндүгү да, Гүлсары баарына башы бышты. Тек ат сарайда байланып, турбаса болгону. Анын жүрүш салгыч кумары деле бастабаган, аба жарып арылдап жүрүп турса кумары жазылат. Үстүндө келаткан ким болсун, баары бир. Бирок үстүндөгү адамга баары бир эмес. Гүлсарыны мингизген экен, демек бу киши сыйлуу адам экен го деп көргөн киши коркуп турат. Гүлсарынын жорго-су күчөп турган кези, анан калса көркөмүн кантесин кургурдун. Минишке жайлуу, жырғап каласың.

Бу жолу Гүлсарыны колхозго өкүл болуп келген райондун прокурору минип баратты. Ага

жанаша бастырган колхоздун парторгу. Парторг прокурорго жоргосун түшүп бергени – сыйлаганы, корккону. Ал азыр унчукпай баратат. Малды жут алып, туут жаман, ошондон коркуп баратса керек. Унчукпаса унчукпасын. Корксо корксун дейт ичинен прокурор. Көшөкөрлөнүп куру сөз менен кулактын кужурун ала бербей, кызматы төмөн киши кызматы бийик кишинин алдында бүжүрөп турганы ийги. Антпесе тартип болобу. Кээ бирөөлөр кишичилик кылам деп, карамагындагыларды тең ата кылып алып, кийин кайра ошолордон кордук көрөт. Мансап деген бийик жана жооптуу даража, көрүнгөн адам көтөрө бербейт.

Сегизбаев прокурор өзүнчө ушундай ойлоп, жоргонун жүрүшүнө ырахаттана термелип келатты. Малчылардын ишин текшерүүгө чыккан өкүл андагы абалдын начар экенин билет. Кыш менен жаздын кармашынан жут чыгып, эки ортодо төл кырылып, элдин айласы кетип турган чак. Жылда ушу көй. Аны баары билет. Бирок ополдомочун кылып атайы жиберген соң бул өкүл бирөө-жарымды жоопко тартышы керек да. Райондун малы көбүрөөк кырылса, ага ошончолук жакшы болору да тымызын ой болуп көкүрөгүнүн тереңинде тымпыйып жатты. Акыры түбү мал чарбачылыкка жооп берчү киши ал эмес. Ал бар болгону райондук прокурор жана райондук партия комитетинин бюро мүчөсү. Жооп бере турган киши биринчи секретарь. Бул районго жаңы келди, эми азабын тартсын. Сегизбаев прокурор болсо четтен карап, табасы канып турар. Секретарды сырттан жиберип жаңылышпады бекен, – жогору жактагылар да көрсүн. Секретарь дайындаарда

жогору жактагылар аны байкабай коюшканына Сегизбаевдин ичи күйүп калган. Прокурор болуп отурганына көп жыл болду, бул арада колунан кандай иш келерин таанытты. Бирок бул жолу байкабай коюшту. Мейли, эчтеке эмес, аякта да дос-тууган бар, оңтою келгенде колдоп жиберешер. Партиялык кызматка көчөр мезгил деле жетти, болбосо прокурорлукта узак отуруп калды... А, жараган жорго экен, алашалбырт баткакта толкун минген немедей гана термеп келатат. Мобу парторгдун мингени кара терге түшүп калды, жорго болсо жаңыдан гана кулак түбү нымшыды...

Чоро өз оюна чөккөн. Ирени керсары тартып, көзү чүңүрөйгөн. Жүрөк оорусунан азап чеккени көп жыл болду, жыл өткөн сайын ого бетер күчөп баратат. Убайым да бир жактан сүлүк курттай сорот. Танабайдын айтканы туура болуп чыкты. Башкарма курулай бакыргандан башка жумуш бүтүрбөгөн киши экен. Районго деп күндө кетет, аны эле күтүп отурушкансып. Маселесин партиялык жыйналышка салайын десе, райондогулар коё тур деп коюшту. Коё турганда эмне? Алданов өзү кетем деп суранып жүргөн имиш, ошондон улам токтотуп жатышабы? Кетсе кетсе экен. Чоронун да кете турган убактысы жетти. Эми андан эмне пайда? Кеселден баш көтөрө албайт. Жумушундан бошосончу деп, Самансур да каникулга келгенде айтып кетти. Бошонуш кыйын эмес го, бирок уятынан кантип бошонот? Самансур эстүү жигит болду, чарба маселелерин да атасынан артык билбесе, кем билбейт. Келген сайын айтканы ошол. Азыр аларды терең илимге сугарып, жакшы окутуп жатса керек. Ким билет, кези келгенде чарба да

илим боюнча жүргүзүлүп, жаңыча өсөр. Кеселман Чоро ал күндү көрөбү, жокпу, кудай билет. Эгер иштен кетем десе эл эмне дейт? Жакшы күнгө үмүттөндүрүп убаданы аябай бере берип, акырында колхозду карызга белчесинен батырып, анан эс алышка чыгып кетти дебейби. Жок, Чорого эс алыш жок. Күн бүткүчө иш үстүндө калды го. Колхоз ушинтип эле очорулуп отура бермек беле. Жардам келер, оңолор. Бирок жардамы келсе тезирээк келсе экен. Тек мобу прокурор сыяктуулар эмес, чыныгы жардамчылар келсе экен. Чарбаны бүлдүргөнүнөр үчүн жоопко тартабыз дейт. Ии, тарт! Өкүм менен ишти оңдой албассың. Жалгыз ушул өзү гана колхоз үчүн жаны күйүп, тиги тоо арасында жалаң гана кылмышкерлер жүргөнсүп, кабагын түйүп баратканын карабайсыңбы... Сес көрсөткөнү гана болбосо, «өлбөсөң доңуз коп» дечүнүн өзү го. Бирок аны бетине айта албайсың да.

XVIII

Аскар тоолордун башын булут чалган. Күндүн көзүн көрбөгөнгө ыза болгон алптардай бир силкинип алгысы келет да, тоолор кайра сабыр күтөт. Жаз оңоло албай, боз мунарык, ызгаар суук.

Жаман короосунда Танабайдын шору кайнай берди. Баягы эле ызгаар, баягы эле чыла. Бешондон кой бир тууп, козуларын каерге катарын билбей айласы куруйт. Чачыны жулмалап, бакырып-өкүргүн келет, бирок ошондо эле оноло калабы. Кой-козулар тегиз маарап, азан-казан. Ач немелер жаактары карышып, көздөрү тостоёт, четинен чымындай кырылып жатат. Ка-

каганга-муштаган болуп, ушундай күндөрдө аялы да жатып калды. Бүгүн турайын деп, белин түзөй албады. Э, эмне болсо ошо болсунчу! Мындан ары чыдашка ал калбады.

Жатса-турса оюнан Бектай чыкпайт. Ага деген ачуусу кайра өзүн муунтат. Кетип калды деп ачууланган жери жок, — кетмектен ары жоголуп кетсин. Куюн мага таштап кетти деп ачууланбайт, бүгүн болбосо эртең бирөөнү жиберип, ошого өткөрүп берер. Танабайдын жанына батканы — Бектайга жөндөп жооп айта албаганы. Бетинен түгү чыккандай кылып айтса болбойт беле. Төбөсүн түшүрө айтса болбойт беле. Жанынан түнүлтө айтса болбойт беле. Акмак, бозбаш! Бокмурун! Бүт өмүрүн колхоз ишине сайып койгон карт коммунист Танабай ал балага жөндөп жооп айта албады. Ал бокмурун таягын ыргытты да, басып кете берди. Ушундай иш болот деп үч уктаса Танабайдын түшүнө кирди беле? Өмүргө тете ыйык максатын бир кезде бирөө шылдың кылат деп оюна келди беле!

«Болдучу», — деп жабалактаган оюнан башын чулгуйт да, аздан соң кайра эле бушайман боло берет.

Мына, дагы бир кой эгиз тууду. Эми буларды кайда? Энесинин желини бош, кайдан сүт болсун. Бу козулар да тороёт экен го. Тигине, өлүмгө туулгандар, дагы боо түшүп калыптыр.

Танабай өлгөн козуларды терип, сыртка алып чыкканы бараткан. Энтигип кызы жүгүрүп кирди.

— Ата, биздикин көздөй чоңдор келатат.

— Келе берсин, — деп күнк этти Танабай. — Бар, апаны кара.

Короодон чыгып, Танабай эки атчанды көрдү. «О, Гүлсары го!» — деп кубанып кетти. Көкүрөктөгү эски кумар оту жылт этти. — «Сени көрбөгөнүмө көп болду го, жаныбарым. Карачы, кадиксиз жүрүшүнөн танбаган экен». Бирөө Чоро. А тиги жорго минип келаткан булгаары пальточонун тааный албады. Райондон келген бирөө чыгар.

«Келгиле, келгиле. Силер да келет экенси-нер го, — деп ичинен ызырынды Танабай. Мындай учурда мун-зарын айтып, көздүн жашын көл кылып, арызданып калчу эмес беле малчылар. Жок, Танабай анте албайт. Мобу келаткандар өздөрү кызарсын, эгер уяты болсо. Болбосо ушундай да шумдук болорбу? Өлсөң-тирилсең өзүң бил деп, азапка таштап коюшат да, эми түштөн кийин минтип чирене бастырып келаткандарын...

Танабай келаткандарды тосуп чыкпады, ко-роону айланып барып, өлгөн козуларды өлүктөр-дүн үймөгүнө ыргытты да, кайра келди.

Меймандар короого жакын келип калган экен. Катуу жүргөн окшойт, аттары энтигет. Чоронун түрү аянычтуу, досунун алдында чоң күнөөсү бар экенин сезгендей тик карабайт. Жорго минген киши болсо келбей жатып негедир кабагын бүркөйт. Амандашкан да жок. Атүгүл аттан түшпөй жатып опурула кетти:

— Бейзобразие! Кайда барсаң ушул! Караңыз, бул эмне деген маскарачылык! — деп оңуранда-ды Чорого. Анан Танабайга бурулду. — Мунун кандай, жолдош? — деп ал өлгөн козулар тарап-ка башын жаңсады. — Өзүң коммунист чабан болсоң, козуларың өлүп жатат.

– Козулар менин коммунист экенимди билбейт окшобойбу! – деп какшык узатты Танабай. Анан көңүлүнүн бир кылы чорт үзүлүп кеткенсиди, көкүрөгүнө жел ойноп, иренжилик толуп чыкты, баарынан жадагандай, баарына кайдыгер боло түштү.

– Кандайча? – деп Сегизбаев чыйкандай кызарды, сөз таппай калды, аздан соң гана тилге келди. – Социалисттик милдеттенме алдың беле?

– Алгамын.

– Анда эмне деп айтылган.

– Эсимде жок.

– Ошол үчүн козуларын, тигинтип өлүп жатат! – Сегизбаев бүктөй кармаган камчысын үймөк өлүк тарапка нускады да, мобу адепсиз койчуну бир жемелеп, насаат айтып алууга ыңгайы келе түшкөнүнө шыктанып, үзөңгүгө тура калды. Оболу Чорону чүнчүттү: – Силер эмне иш бүтүрүп жүрөсүңөр? Кишилерин өз милдеттенмесин билбейт. Планды аткарбай, малды кырып жатышат! Ушубу силердин иштеген ишинеңер? Өз коммунисттеринеңерди ушинтип тарбиялайсыңарбы? Мобу кандай коммунист? Мен сизден сурап атам! – Чоро башын шылкыйтып, унчуга албады. Тизгинди укалай берди.

– Кандай болсом ошондоймун, – деди ал үчүн Танабай токтоо гана.

– Мына-мына, ошондойсуң. Эй, сен зыянкечсиң! Колхоздун малын курутуп жатасың! Сен эл душманысың! Сенин ордуң партияда эмес, түрмөдө! Социалисттик жарышты шылдың кылып атасың.

– Ооба, менин ордум түрмөдө, – деп дагы токтоо коштоду Танабай. Тула боюн калчылдатып келген ачуу менен ызага чыдамы түгөнүп, ич-

тен кайнап чыккан жинин токтото албай, эриндери диртилдей күлдү. — Кана? — деди диртилдеген эриндерин баса албай Сегизбаевди акшыя карап. — Дагы эмне айтмаксың?

— Бул эмне деп сүйлөшкөнүң, Танабай, — деп Чоро ортого түшө калды. — Кой. Ишинди жөнжай түшүндүрүп бер.

— Жөн-жайбы? Сага да түшүндүрүп берсем кандай болот? Сен буерге эмне келдиң? Ыя, эмне келдиң дейм? Козуларын кырылып жатат деп мага айтыш үчүн келдиңби? Өзүм да билем! Белчемен бок-жинге батып жатканымы айтыш үчүн келдиңби? Аны да өзүм билем! Мен өмүр бою акмак болуп, колхоз деп кара жанымды карч уруп келатканымы айтыш үчүн келдиңби? Аны да өзүм билем!

— Танабай! Танабай! Эсинди жый, Танабай!, — деп купкуу болгон Чоро аттан ыргып түштү.

— Кет! — деп Танабай аны итерип жиберди. — Милдеттенмеми да, сая кеткен өмүрүмдү да урдум! Жогол! Менин ордум түрмөдө! Мобу булгаары тончон жаңы манапты эмне ээрчитип келдиң буерге? Мени шылдындатыш үчүнбү? Мени түрмөгө отургузсун деп апкелдиңби? Кана, иттин баласы, кама мени түрмөнө! — Танабай колуна илингидей бирдеме издеп жанжагын кайсалады да, дубалга сүйөнүп турган айрыны ала коюп, Сегизбаевди качырды. — Жогол бул жерден, иттин баласы! Жогол! — деп ачууга алдырган Танабай айрыны шилтей берди.

Жаны чыккан Сегизбаев жоргонун башын ары-бери жулккулай тартты, Танабай шилтеген айры ага жетпей, көзү чанагынан чыккан Гүлсарынын башына тийип атты, зың эте кайра ыр-

гып жатты. Эмне үчүн Гүлсарынын оозу араандай ачылып, башы калтаңдап, көздөрү акшыңдап жатканын Танабай түшүнбөдү.

– Кет, Гүлсары, жогол! Коё бер мага алдагы булгаарычан манапты! Тур мындай! – деп Танабай өкүрүп-бакырып, жазыксыз атты башка-көзгө сала берди.

Сакманчы келин жүгүрүп келип, колуна асылды эле, ал тыякка учуп түштү.

Ангыча атына мине калган Чоро кыйкырды:

– Кач! Качалы! Өлтүрөт! – деп Танабай менен Сегизбаевдин ортосуна түшө калды.

Танабай айры менен дагы умтулганда тигил экөө аттарын теминип, кача жөнөдү. Ит арсылдап үрүп, аттардын куйругун тиштегилеп, үзөңгүгө жармашты, бир топ жерге кубалап барды.

Танабай баткакта тайтарактай чуркап, жерден балчык ала артынан ыргытып, өкүрүп-бакырып баратты:

– Менин ордум түрмөдө! Түрмөдө! Жогол көзүмө көрүнбөй! Менин ордум түрмөдө! Түрмөдө!

Акыры кыстыга дем алып, өзүнчө сүйлөнүп кайра келди: «Менин ордум түрмөдө! Түрмөдө!» Бир чоң иш бүтүргөнсүп, жанында дөбөтү килеңдей ээрчип алган. Ээси анын эрдигин баалайбы деп күттү, бирок ээси аны элес алган жок. Өң-далеттен кетип, таягына оордугун сала кыйрандаган Жайдар алдынан чыкты.

– Бул эмне кылганың, ботом? Бул эмне кылганың?

– Бекер кылдым.

– Эмне бекер? Арийне бекер!

– Жоргону бекер урдум да.

– Ой, эсиң ордундабы? Эмне кылганыңы билесинби?

– Билемин. Мен зыянкечмин. Мен эл душманымын, – деп булдурады Танабай энтигип. Анан эки колдоп башын мыкчыды да, буркурап ыйлап жиберди. Танабайдын ыйлаганын Жайдар өмүрүндө биринчи көргөнү ушул эле.

XIX

Ушу бир бөтөнчө окуядан үч күндөн кийин райондук партия комитетинин бюросу болду.

Танабай Бакасов чакыруу күтүп, оозгу бөлмөдө отурду. Ичтегилер анын тагдырын чечип жатты. Бул күндөрү Танабай өзүнүн күнөөлүү экенин же ак экенин биле албай он ойлонуп, жүз толгонду. Өкмөттүн өкүлүнө кол көтөрүп, оор кылмыш кылганына акылы жетти. Бирок кептин баары ушу кылмышта гана болсо, анда жөн башка эле. Өзүнүн адепсиздик айыбы үчүн кандай жаза болсо да мойну менен тартууга ал даяр. Бирок ачууга алдырып, колхоз үчүн жаны ачыган кайгысын, күн тынымын алган машакатын, түн уйкусун бөлгөн ойлорун, көкөйүнө түйүлгөн убайым-ызасын желге бүркүп салбадыбы. Эми Танабайга ким ишенет? Ким түшүнөт? Балким түшүнүшөр, – деп кайра үмүт оту жылт этет көкүрөгүндө. – Баарын айтам. Быйылкы катаал кышты айтам, короо-жайдын жоктугун, өзүм отурган үйдүн үрөйүн, жем-чөптүн жоктугун айтам, жаным кейиген ойлорумду да, Бектайдын жоругун да айтам... Териштиришсин. Ушинтип да чарба башкарууга болобу?» Анан кайра ойлоп, кылган ишине өкүнгүсү келбейт, тобокел дейт. «Мейли, мени жазалашса жазаласын. Ошону менен башкаларга жеңилдик болсо мен өкүнбөйм. Мындан кийин, мүмкүн, малчылардын тиричилигине көңүл

буруп, ал-ахыбалына көз сала жүрүшөр, мун-зарыбызды угушар». Анан кайра эле өткөндөгү шой-конун эстеп, жини кайнап келет, муштумун түйүп, эки тизесин ныкыйт. «Жок, менин эч кандай күнөөм жок!» – деп тиштенет. Артынан кайра түпөйлөдөнүп, ою онго бөлүнөт...

Эмнегедир Ыбрайым да ушерде отуруптур. «Буга эмне керек? Тарп көргөн кузгундай болуп жетип келген тура». – Танабай тескери бурулуп кетти.

Ыбрайым аны карап коюп, өз алдынча үшкүрүнөт, унчукпайт.

«Мынча эмне созушат? – Танабай орундукта ойдолоду. – Акыры согор болгон соң создуктурбай согуп салышпайбы. «Кабинетке келчүлөрдүн баары чогулду окшойт. Арты болуп азыр эле Чоро кирди. Танабай башын көтөргөн жок. Чорону өтүгүнүн кончуна жабышкан Гүлсарынын саргыч кылдарынан тааныды. «Жоргонун тердегени ушунча болсо, аябай эле шашып келген экенсиң», – деп ойлоду Танабай, бирок башын көтөрбөдү. Саргыч кылдар жабышкан, ат тери сиңген өтүк Танабайдын кашында кирбиндеп саал турду да, ичкери кирип кетти.

Чыдамын чыйпылдатып көп убакыт өттү. Акыры кабинеттен катчы келин башпакты:

– Жолдош Бакасов, кириңиз.

Танабай селт этти, жүрөгү түрсүл кага ордунан турду. Жүрөгүнүн түрсүлү кулагын тундура ургулаган боюнча кабинетке кирди. Көзү мунарыктай түштү. Оболу отургандарды ажырата тааный албады.

– Отуруңуз. – Райкомдун биринчи секретары Кашкатаев узун столдун аяк жагынан орун көрсөттү.

Танабай салмактанган колдорун тизесине таяй отура кетти. Көзүнүн мунары таркабады. Столду жакалатып карап чыкты. Биринчи секретардын оң жагында кербезденип Сегизбаев отуруптур. Аны көрүп, жаалы козголгон Танабайдын көзүн тумандаткан мунарык заматта тарады. Столду тегерете отургандардын баарынын бешенеси дааналана көрүндү. Отургандардын ичинен кара көк болуп түнөргөнү Сегизбаев экен да, өңалеттен кетип кумсарганы Чоро экен. Ал столдун этек жагында, Танабайга жакын отурган болчу. Арбайган арык колдору жашыл нооту жабылган столдун үстүндө күзгү жалбырактарды дирилдейт. Чоронун бет маңдайында колхоз башкармасы Алданов жан жагын сүзө карап, мурдун кайта-кайта шырылдата тартып коёт. Ал Танабайды жактабасын жашырган жок. Башкалары сөздүн жүйөсүнө жараша көрөрбүз дегендей. Бир маалда биринчи секретарь кагаздан башын көтөрдү.

– Азыркы маселе коммунист Бакасовдун керт башынын иши тууралуу, – деди ал ар бир сөзүн такаттап.

– Ушуну да коммунист деп... – деди бирөө мыскылдап.

«Ачуулу го баары, – деди ичинен Танабай. – Булардан жакшылык болор эмес. Жакшылык күтүп не кылам? Мен эмне, кылмышкер белем?»

Анын маселеси чечилерде алдыртан эрегишкен эки жаат тымызын кагышарын Танабай билбеди. Бир болгон кокус окуяны эки жааттын ар кимиси өз пайдасына жумшаар аракет жасамак. Сегизбаев менен анын жамаатташтары жаңы секретардын чаркын байкамак, өз жагына тартышка болобу-жокпу, ошону сына-

мак. Кашкатаев болсо ордун Сегизбаев көздөп жүргөнүн билет. Андыктан өз беделин түшүрбөскө, анан дагы Сегизбаевге окшогон опурталдуу кишилер менен мамилени чиелеништирбеске далалат урмак.

Райкомдун секретары Кашкатаев Сегизбаевдин баяндоо катын окуп берди. Баяндоо катта «Ак-Таш» колхозунун чабаны Танабай Бакасовдун ары сөз менен, ары кыймыл менен иштеген иштери ийне-жибине чейин жазылыптыр. Жазылгандын аша чапканы, же кемитип койгону жок, баары ырас. Бирок сөз жүйөсү, келиштирген ой кыябы суук экен. Аны сезип, Танабай жандан түнүлдү. Тиги жыландын тилиндей кагаздын алдында аргасы куруп, каяша кылар чамасы жок экенине жаны кашайды, мандайынан муздак тер исиркектенди. Бу кагаз Сегизбаевдин өзүнөн алдаганча коркунучтуу экен. Кагазга каршы айры ала чуркайсынбы. Танабай өзүн актоого белендеп келген сөздөрүнүн баары заматта батыраган сымаптай алакандан секирип качып, мааниси жоголуп, малчынын эчтемеге арзыбаган кадимки арыз-арманы болду да калды. Эс акылым ордундабы? – деп да шектенип алды Танабай. Тиги каардуу кагаздын алдында анын актанар ойлору эмнеге татымак? Ким менен кармашканы жүрөт, келесоо?

– Жолдош Бакасов, бюро мүчөсү жолдош Сегизбаевдин катында жазылган фактылардын ырастыгын мойнуңузга аласызбы? – деди Кашкатаев катты окуп бүтүп.

– Ооба, – деди Танабай түнөрүп.

Баары унчукпай калды. Баары тиги кагаздан коркуп отурган сыяктуу. Мына, көрдүнөрбү мен кандай кишилер менен алпурушуп жүрөм

дегенсип, Алданов жан жагын жагалдана карап алды.

– Жолдош бюро мүчөлөрү, эгер каршы болбо-
соңуздар, мен кичине түшүнүк берип кетейин, –
деп Сегизбаев чечкиндүү сүйлөдү. – Кай бир жол-
доштор коммунист Бакасовдун жоругун жөн бир
бейбаштык катары баалап жүрбөсүн деп эскер-
тип кетким келет. Эгерде иштин түп мааниси
тек бейбаштык гана болсо, анда мен маселени
райкомдун бюросуна коймок эмесмин. Бейбаш-
тыкка каршы күрөшө турган башка чаралар бар.
Кеп Бакасовдун мени кордогонунда да эмес. Мен
райкомдун бюросунун өкүлү, кала берсе бүткүл
партиянын өкүлү болуп барганмын, андыктан
бирөөлөр мени кордоо менен бүткүл партиянын
беделин кордошуна жол бербеймин. Ушунун
баары биздин коммунисттер менен партияда жок-
тордун арасында саясы-тарбия иштеринин на-
чар экенин, райкомдун идеология иштеринде ор-
койгон кемчиликтер бар экенин айгинелеп оту-
рат. Маселенин түбү ушунда. Биз баарыбыз али
Бакасов сыяктуу катардагы коммунисттердин
ой-пикир кыябына жооп беребиз. Биз али мын-
дай ойдогу адам бирөө элеби, же дагы пикир-
лештери барбы, ошону аныктообуз керек. «Бул-
гаары пальточон жаңы манап» – деген сөзүн көр-
бөйсүздөрбү. Макул, пальтону жөн эле коёлу.
Бакасовдун айтуусу боюнча мына мен, совет
адамы, партиянын өкүлү элдин канын соргон
жаңы манап экемин да! Ушундай болуп жатпай-
бы, жолдоштор! Мунун эмне экенин, бул сөздүн
нары жагында эмне жатканын ойлоңуздарчы.
Баарын чечмелеп отуруу артык баш го дейм...
Анда маселенин экинчи жагына келели. «Ак-
Таштагы» мал чарбасынын абалы өтө начар эке-

нин көрүп, капа болгон мен ачуу үстүндө Бакасовдун «социалисттик милдеттемени унутуп калдым» деген шылдыңына жооп иретинде аны зыянкеч эл душманы, сенин ордун партияда эмес, түрмөдө депмин. Бакасовду кордоп айтканым ырас эле, ал күнөөмү ошерде эле моюнга алып, кечирим сурамакмын. Азыр болсо айтканымдын чындыгына көзүм жетип отурат. Ошондуктан сөзүмдү кайра албаймын, тескерисинче Бакасов коркунучтуу, кас пикирлүү, жат элемент деп баса көрсөтөм...

Танабайдын башынан эмнелер гана өтпөдү. Согуштун биринчи күнүнөн бүтөр бүткүчө кан менен от кечип жүрдү, бирок адам баласынын жүрөгү жандалбастап туйлап, чыркырап ыйлап, чыңырып үн чыгарарын билген эмес. Азыр болсо көөдөнүндөгү муштумдай жүрөгү кулагын тундура чынырып, биресе үзүлүп төмөн кулап, биресе тырмышып жогору чыгып, бир кулап, бир көтөрүлүп, далбас уруп жатты, бирок атылган ок ага болбой дал тийип, тешип өтүп жатты. «Э кудай, бүткүл өмүр-жашоомун маңызы, иш-аракетимин мааниси, бүгүнкү тирегим, эртеңки максатым деп жүргөн дил дымагым кайда кеткен? Жүрүп-жүрүп акыры эл душманы аталдымбы? Мен байкуш чыркырап кайдагы бир кой короонун, чычкак козулардын, ээнбаш Бектайдын азабын тартып жүрбөймбү. Анын баары кимге керек?..» — деген ой чыккыйын зыңылдата ургулап жатты.

— Баяндоо катымын корутундусун дагы бир жолу эсиниздерге сала кетейин, — деп Сегизбаев ар бир сөзүн чеге каккандай бекемдеп айтып жатты. — Бакасов биздин өкмөтүбүздү жек көрөт, колхозду жек көрөт, социалисттик жарышты

жек көрөт. Ушунун баарын ал колхоз парторгу жолдош Саяковдун көзүнчө ачыктан ачык айтты. Мындан башка да Бакасовдун мойнунда керт башынын кылмышы бар – ал кызматын аткарып жүргөн өкмөт өкүлүнүн өмүрүнө кастык иштеди. Мени туура түшүнүздөр. Бакасовду сот жообуна тартууга санкция берүүнүздөрдү суранам, ушу бюродон чыгары менен камоого алынгандай болсун. Мунун кылмышы элүү сегизинчи статьяга туура келет. Ал эми Бакасовду партиянын катарында калтыруу жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес!..

Сегизбаев аша чапканын билди, бирок арамза оюнда: бюро Бакасовду сот жообуна тарттырбаса да, партиядан чыгарылышына каршы боло албайт, – деди. Ат сурасаң тай берет дегендей. Бул талапты Кашкатаев колдобой коё албайт. Демек Сегизбаевдин сөзү өтүмдүү болуп, бедели бекемдей түшөт.

– Жолдош Бакасов, өз күнөөңүз тууралуу эмне дейсиз? – деп Кашкатаев тынчсыздана баштады.

– Эчтенке. Баары айтылды, – деди Танабай. – Мен зыянкеч, эл душманы турбайымбы. Анда менин пикирими угуп эмне кыласыңар. Жоопко тартсаңар эрк өзүңөрдө...

– Сиз өзүңүздү адал коммунистмин деп айта аласызбы?

– Азыр аны далилдей албай калдым.

– Сиз өз күнөөңүздү мойнуңузга аласызбы?

– Жок.

– Эмне, сиз өзүңүздү башкалардан акылдуу-мун деп эсептейсизби?

– Жок, тескерисинче, элдин акмагымын деп эсептеймин.

– Уруксат болсо, мен эки ооз пикир айтайын. – Көкүрөгүндө комсомол значогу бар жаш жигит ордунан турду. Ал ушерде отургандардын баарынан жашы экен, арыкчырай, чап жаак кебетеси али бала бойдон.

Танабай ага азыр гана серп салды. «Сок, балам, аяба, – деди ичинен. – Бир кезде мен да сен сыяктуу болчумун, аячу эмесмин...»

Ошондо алыстагы булуттан жарк эткен чагылган сымал, бир кезде Кулубай тепсеп, жулуп, тытмалап кеткен буудайдын бучкагы Танабайдын көз алдына келе түштү. Кулубай долуланып, аргасы куруганда жиндеп жатканы кадимкисиндей көзүнө көрүндү да, көргөнүнө тула бою дүркүрөп, көөдөндөгү муштумдай жүрөгү чыңырып-чыңырып алды. Ал элести Кашка-таевдин үнү бузуп жиберди.

– Айтыңыз, Керимбеков...

– Мен жолдош Бакасовдун тартибин колдобоймун. Тийиштүү партиялык жаза алуу керек деп ойлоймун. Бирок мен жолдош Сегизбаев менен да келише албаймың. – Керимбеков толкундап, үнү дирилдей сүйлөп жатты. – Ал гана эмес, мен жолдош Сегизбаевдин өзүн да талкуулаш керек деп ойлоймун...

– Баракелде! – деп бирөө сөзүн бөлүп кетти. – Эмне, силердин комсомолунарда тартип ушундайбы?

– Тартип баардык жерде бирдей, – деди Керимбеков мурдагысынан бетер толкундап, туталана кызарып-татарып. Ошол кысынып мукактана түшүп, анан жаны кашайганда ачууркана сүйлөдү: – Колхозчу чабан, карыя коммунисти кордоого сиздин кандай акыңыз бар эле? Мына мени эл душманы деп көрүңүзчү, кана?.. Сиз

муну колхоздун мал чарбачылыгынын начар абалын көрүп, жаным кейигенинен айтып жибердим дейсиз. Чабандын жаны ошол абалга сиздикинен аз кейийт бекен? Сиз бу кишинин отуруна барганда кандай турасыңар, ал-ахыбалыңар кандай деп бир ооз сурадыңызбы? Эмне үчүн төл кырылып жатат деп сурадыңызбы? Жок, жазган баяндамаңызга караганда сиз ооз ачкан жерден коркутуп киргенсиз. Колхоздордо туут кампаниясы өтө начар шартта өтүп жатканы эч кимге жашыруун эмес. Мен жер жерде көп болмун, иш жүзүндө чыныгы жардам көрсөтпөй талап коё бергенибиз үчүн комсомол чабандардын алдында кызарууга туура келет. Колхоздордогу кой короолорду көрүнүздөрчү, үрөй учкудай. Жем-чөп дегенден дарек жок. Мен өзүм чабандын баласымын. Мал багуу эмне экенин, козунун эмнеден кырыларын жакшы билем. Биз институтта окуганыбыз бир башка да, иш жүзүндө баары эски бойдон калган. Аны көрүп туруп чынында жаның кейийт!..

– Жолдош Керимбеков, – деп Сегизбаев сөздү бөлдү. – Биздин аяныч сезимибизди козгобой эле коюңуз. Сезим деген ой-кыры жок жумалак түшүнүк. Сезим эмес, фактылар керек, фактылар.

– Кечиресиз бул жерден кылмышкерди жазалоо соту жүрүп жаткан жок, партиялаш жолдошубузду ишин караган бюро жүрүп жатат, – деп улантты Керимбеков. – Биз коммунисттин тагдырын чечип отурабыз. Жолдош Бакасов алигидей бейбаштыкка кантип жетти? – ошону ойлонуп көрөлүчү. Бакасовдун бейбаштыгын, албетте, айыптоо керек, жазалоо керек, бирок колхоздун алдынкы чабандарынын бири болгон

Бакасов мындай абалга кантип жетти, бу күнгө кантип дуушар болду?..

– Отурунуз,– деди Кашкатаев кыжырланып. – Сиз негизги маселеден бизди буруп кетип жатасыз, жолдош Керимбеков. Коммунист Бакасов өтө оор кылмыш жасаган, анысы айкын болуп турбайбы, менимче. Бул не деген шумдук? Мындайды ким көрүптүр? Биз эч кимге өкүлүбүздү айры менен сабаганга жол бербейбиз, эч кимге кызматкерлерибиздин беделин түшүрүүгө жол бербейбиз. Сиз, жолдош Керимбеков, жүрөк менен сезим тууралуу дайынсыз талаш чыгаргандан көрө комсомол жумушун жолго коюуну ойлонсоңуз дурус болор эле. Сезим деген сезим, иш деген иш. Бакасовдун жоругу баарыбызды ойлонтуу керек. Албетте, мындайларга партияда орун жок. Жолдош Саяков, сиз колхоздун парторгу катары ушул айтылган окуянын болгонун ырастайсызбы?

– Ооба, ырастаймын,– деди кумсарган Чоро ордунан жай тура. – Бирок мен түшүндүрөйүн дедим эле...

– Биринчиден мен Бакасовдун маселесин өзүбүздүн баштапкы партиялык уюмда кароого уруксат этүүнүздөрдү өтүнөм.

– Анын кажаты жок. Райкомдун бюросунун чечимин кийин партия уюмунун мүчөлөрүнө кабарлап коёсуз. Дагы эмне?

– Мен түшүндүрөйүн деп...

– Эмнени, жолдош Саяков? Бакасовдун антипартиялык жоругу айкындалды. Түшүндүрүүсүз эле түшүнүктүү болбодубу. Бул иште сиз да жооптуусуз. Коммунисттерди тарбиялоо жумушун таштап салганыңыз үчүн сизди да жазалайбыз. Бул маселени бюрога койбоо жөнүндө

эмне үчүн Сегизбаевди үгүттөйсүз? Кылмышты жашырып калгыңыз келдиби? Бейзобразие! Отурунуз!

Талаш башталды. МТСтин директору менен райондук гезиттин редактору Керимбековду колдоп чыгышты. Алар чогулуп, Танабайды актап кетчүдөй да көрүндү. Көңүлү уйгу-туйгу болуп басынып отурган Танабай алардын сөзүн тыңдаган жок. Ал тек өзүнөн өзү сурай берди: «Өмүр азыгым деген дымагым кайда кеткени? Бул отургандардын эч кимисинин тыяктагы отордо эмне болуп жатканы менен иши жок сыяктуу го? Акмак болгондо мен болупмун да! Колхоз деп, колхоздун кой-козусу деп өмүрүмдү зарп кылып жибербедимби. Анын баары буларга бир тыйын турбайбы. Кайра мен коркунучтуу элемент болуп чыктым. Сая кеткен өмүр деген ушубу? Урдум силерди! Эми мага баары бир, соккула, жанчкыла, тепсегиле, — эгер ошондон өркүнүнөр өсүп кетсе, мен кайылмын. Кана, кууп чыккыла мени! Акыры көрөр күн ушу болсо, аябагыла!..»

Колхоздун башкармасы Алданов сүйлөп жатыптыр. Өң-кебетесине, кол сермешине караганда бирөөнү аябай согуп жаткан окшойт, бирок кимди айтып жатканын Танабай оболу түшүнө албады. «Кишен... Гүлсары жорго...» деген сөздөр кулагына шак эткенде гана өзүн айтып жатканын билди.

— ...Ошону менен эмне болду дейсиздер? — деп алкынып алыптыр Алданов. — Биз атты кишендөөгө мажбур болгонубуз үчүн бул менин башымды жанчам деп ачыктан ачык коркутпалдыбы. Жолдош Кашкатаев, мени коркутканына

күбө өтчүлөр буерде, каалганын нары жагында отурат. Ошолорду чакырууга уруксат этиңиз?

– Жок, кереги жок, – деп Кашкатаев жийиркене кабак чытыды. – Ушу да жетиштүү. Отуруңуз.

Анан колго салды.

– Бакасов партиянын мүчөлүгүнөн чыгарылсын деген бир гана сунуш түштү. Бул сунушка ким добуш берет, колунарды көтөргүлө.

– Бир мүнөткө, жолдош Кашкатаев, – деп Керимбеков дагы ордуна атып турду. – Жолдош бюро мүчөлөрү, биз азыр оор ката жиберип отурган жокпузбу? Башка да сунуш бар. Бакасовго катуу сөгүш жарыяланып, эсеп катына жазылсын. Аны менен бирге жолдош Бакасовдун партиялык жана кишилик касиетин кордогону үчүн райкомдун өкүлү болуп барып, жараксыз метод колдонгону үчүн бюро мүчөсү жолдош Сегизбаевге сөгүш жарыялансын.

– Болбогон сөз! – деп бакырып алды Сегизбаев.

– Тынчтаныңыздар, жолдоштор! – деди Кашкатаев. – Сиздер үйүнөрдө отурган жоксуздар, райкомдун бюросунда отурасыздар, тартип сактоонорду суранам.

Эми тагдыр райкомдун биринчи секретарынын колунда калды. Мына ошондо секретарь дал Сегизбаев ойлогон жерден чыга келди.

– Бакасовдун ишин сотко берүүнүн кажети жок деп эсептеймин. Бирок, ага партияда орун жок, ал тууралуу жолдош Сегизбаев туура айтты. Колго салам. Бакасов партиядан чыгарылсын деген жолдоштор кол көтөрсүн.

Бюро мүчөсү жетөө эле. Үчөө «чыгарылсынга» кол көтөрдү да, үчөө ага каршы болду. Каш-

катаевдин өзү калды. Ал бир аз создуктуруп отуруп, «чыгарылсынга» кол көтөрдү. Танабай мунун баарын көргөн жок. Кашкатаев катчы келинге карап:

– Протоколго жазыңыз, райкомдун бюросунун чечими боюнча жолдош Бакасов Танабай партия мүчөлүгүнөн чыгарылды,– дегенде гана Танабай тагдырынын кандай чечилгенин укту.

«Бүттү!» – деди ал тула бою муздап.

– Мен Сегизбаевге сөгүш жарыялоону талап кылам,– деп көшөрдү Керимбеков.

Бул сунушту колго салбай кайтарып койсо да болмок, бирок Кашкатаев колго салууну туура көрдү. Мунун да купуя эсеби бар эле.

– Жолдош Керимбековдун сунушун ким колдойт? Кол көтөрүңүздөр.

200 Бу жолу да үч-үч болуп калды. Бу жолу да Кашкатаев төртүнчү болуп кол көтөрдү. Ал Сегизбаевди сөгүштөн аман алып калды. «Бул жакшылыгымды түшүнөр бекен... баалар бекен? Ким билсин... айлакер арамза».

Кишилер тармак болуп орундарынан козголо баштады. Ушуну менен иш бүткөн экен деп ойлоп, Танабай эч кимди карабай эшикти беттей басты.

– Бакасов, кайда барасыз? – деп токтотту Кашкатаев. – Партиялык билетинизди калтырыңыз.

– Калтырамбы? – Бир шумдуктун болгонуна эми гана түшүнгөндөй Танабай энгиреп туруп калды.

– Ооба. Столго коюңуз. Сиз эми партиянын мүчөсү эмессиз, андыктан партбилет алып жүрүүгө акыңыз жок.

Танабай партбилетин алып чыкмак болуп, койнуна кол салды. Өлүк чыгаргандай тунжураган жымжырттыкта ал коюнун көпкө тинтти. Партбилет болсо Жайдар тигип берген булгаары калтага салынып, купайкенин астында, андан ары бешманттын астында, андан ары жектенин астында катылуу жаткан. Боо тагылган калтаны Танабай ичинен асынып, дамаамат жыланаң колтугуна катып жүрөр эле. Айтоор бир топто барып алиги булгаары калтаны алып чыкты. Колтугунун жүрөк тушун жылыткан, жан тери синген партбилетти алып чыгып, жыпжылуу боюнча Кашкатаевдин муздак жылтыр столуна койду. Столдун жылтыр муздагына колу тийгенде эриксизден өзү да ичиркенип алды. Ошо бойдон эч кимге карабай булгаары калтаны коюнуна тыгып, кетмекке бурула берди.

– Жолдош Бакасов, – деп жан ачыган үн угулду артынан. Ал Керимбековдун үнү экен. – Сиз өзүңүз эмне айта аласыз? Эчтеме айтпадыңыз го? Балким кыйналган чыгарсыз? Эшик сизге жабык болбос, эртеби, кечпи, партиянын катарына кайтып келерсиз деген оюбуз бар. Айтыңызчы, азыр кандай ойдо турасыз?

Батман жүк болуп башына түшкөн оор кайгыны аз да болсо жеңилдетүүгө далалат кылып жаткан бу бейтааныш жигиттин алдында коомайланып, жаны сыздап турган Танабай олдоксон бурулду.

– Эмне дейин, чырагым? – деди мунайып. – Буерде баарын айтып түгөтө албасмын. Жалгыз гана айтарым: мен күнөөлүү эмесмин. Бирөөгө кол көтөрүп, тил тийгизсем да мен күнөөлүү эмесмин. Бирок аны түшүндүрүп жеткизе албайм. Ушундай, чырагым.

Секретардын кабинетин жан кыйнаган тун-журоо басып турду.

– Хм. Демек партияга таарындым денизчи? – деди Кашкатаев кыжырлана. – Түшүнбөйт экенсин, жолдош. Партия сага оң жол көрсөтүп, соттон сактап калып отурат. Сен ага ыраазы болбой, кайра таарынасын. Демек сен партиянын мүчөсү деген атка чынында да татыктуу эмес экенсин. Андай болгон соң сага партиянын эшиги кайра ачыла койбос!

Сыртты көздөй Танабай райкомдон сабырлуу чыкты. Аябай эле сабырлуу чыкты. Мына ошону суу кыйын болду. Сыртта күн ырайы ачык, жылуу эле, маал кечтеп калыптыр. Ары-бери өз тирилиги менен өтүп жаткан эл. Клубдун алдындагы аянтта чурулдап балдар ойноп жүрөт. Бирок Танабайга бу көрүнүш жек көрүнүп, өзүн да жек көрүп чыкты. Тезирээк тоого житип кетпесе болор эмес. Дагы бир шойкоң чыгара элегинде кетип калганын эп көрдү.

Мамыда өзү минип келген аттын жанында Гүлсары байланып туруптур. Эшик-төрдөй чубалган жаныбар, көркөмү келишкен кайран жорго Танабай жакын келгенде аяктарын алметелме которуштуруп, жатыркабай, коймолжуган кара көздөрүн жалжылдата карады. Танабай айры менен башка-көзгө урганын унутуп койгон көрүнөт. Ат деген ошо да...

– Таарынба, Гүлсары, унут, – деп күбүрөдү Танабай. – Менин жайымы сураба, кайгым оор. Айласыз оор... – деп жоргонун мойнун кучактай каңырыгы түтөп кетти. Бирок карманды. Өткөн-кеткендерден уялып, эптеп карманды.

Анан өз атына минди да, тоону карай жөнөп кетти.

Чоро аны Кара-Суунун өрдөшүнөн чыккан жерден кууп жетти. Арт жагынан жоргонун тааныш дүбүртү угулганда Танабай умсунган балача эрдин тиштеп, ичинен сыздап ийди. Кылчайып караган жок. Өпкөсү кара казандай, ичке толгон ызасы жүрөгүн ачыштырып, көзүн тумандатып барат. Бу келаткан Чоро да мурдагы Чородон таптакыр башка окшоду. Жаначы, Кашкатаев үнүн бек чыгарып, жекирип койду эле, тартипке конгон окуучудан бетер бүжүрөп отуруп калды. Минтип каерге барат? Эл ага ишенет, ал болсо чындыкты айтуудан коркот. Керт башынын камын ойлоп, андап басып, абайлап сүйлөйт. Муну кайдан үйрөндү? Макул, Танабай турмуштан артта калган, чарбанын жай адамы. Чорочу билимдүү, өмүр бою эл башкарып келатат. Сегизбаев менен Кашкатаевге окшогондордун айткандары бир башка, чындык бир башка экенин ушу Чоро кантип көрүп-билбесин! Жанагылардын сөздөрү сыртынан кооз, ичи чирик, маңызы жок бош экенин көрбөй туру дейсиңби? Бу Чоро анда кимди алдамакчы, эмне үчүн алдамакчы?

Чоро кууп жетип, эти кызыган жоргонун башын тартып, катар бастырганда да Танабай бурулуп карабады.

– Ыя, Танабай, экөөбүз бир кайтабыз го десем, карабай кетип калыпсың, – деди Чоро энтигип. – Чыга калсам эле жоксун...

– Сага эмне? – деп күнк этти Танабай бурулбастан. – Жүрө бер өз жолуң менен.

– Кел сүйлөшөлүкчү. Нары карабай, бери кара, Танабай. Досторчо, коммунисттерче бир сүйлөшөлү, – деп баштап келген Чоро Танабайдын кесе сүйлөгөн сөзүнөн какап калды.

– Мен сага дос эмесмин, коммунист да болбой калдым. Сен болсоң алдагачан эле коммунист болбой калгансың. Тек ошондой көрүнүп жүрөсүң...

– Бул эмнен, чыныңбы? – деди Чоро ындыны өчүп.

– Арийне, чыным. Абайлап сүйлөгөндү али үйрөнө элекмин. Каерде кандай сүйлөп, кандай коюшту да билбеймин. Кош эмесе. Сен түз кетесиң, менин жолум бурулуш. – Танабай атынын башын буруп, жолдон чыкты да, кылчайбастан, досунун жүзүн бир жолу карап койбостон тоо таянып кете берди.

Чоро өнү купкуу болуп, бирдеме айтмакка колун созсо үнү буулуп, жүрөк тушун мыкчий бүк түшүп, оозун ачып аба жалмап, жоргонун жалына кулады. Танабай аны көргөн жок.

204 – Ой, жаным, – деп эриндери араң кыбырап, бүрүшүп баратты. – Ой, жаным-ай! Кыйналдың го, кургур! – деди кырылдап таноосу тартылып, көгөрүп баратты. – Тезирээк үйгө Гүлсары, тезирээк!

Түн баскан ээн талаа менен жорго аны айылга алып учту. Эсинин үнү башкача угулуп, илебинен чыккан суук сезим аттын дене-боюна өткөндөй үрөйүн учурду. Гүлсары кошкурунуп алып, кулак жапыра зуулдап баратты. Үстүндөгү адам жаналакетке түшүп кыйналып, жал чайнап, өбөктөгөн бойдон барат. Бош калган тизгин моюнунан салаңдап, жорго жүрүшүн салды.

XX

Тоого бет алып, Танабай түндөп жолдо бараткан чакта бир атчан иттердин баарын чуулдагып айыл аралай чаап, эл чогултуп жүрдү.

– Эй, ким бар үйдө? Чык бери! Партиянын жыйналышына жүргүлө, кенсеге!

– Эмне болуп кетти? Түн жарымда кандай шашылыш маселе экен?

– Билбейм, – дейт чабарман. – Чоро чакырып жатыры. Тез келсин деди.

Чоро кенседе отурду. Столго өбөктөй бүрүшүп, дагы эле оозун ача аба жутат, колун коюнуна салып, жыланач көкүрөгүн мыкчыгылайт. Жаны кыйналганда онтоп жиберип, эрдин кесе тиштейт. Өңү көгөрүп, муздак тер исиркектеп, көзү чүнүрөйүп ичине кирип кеткен. Кээде эсенгирей түшөт да, карангы жолдо жорго минип келаткандай көрүнөт. Танабайга кыйкырайын дейт, үнү чыкпай аба чапчыйт. Танабай болсо, коштошорунда досунун жүрөгүнө ийнедей сайылып, чоктой куйкалаган сөздөрдү айтып салып, артына бир кылчайып койбостон кетти. Танабайдын сөздөрү жүрөгүн өрттөп, жанын чыркыратып сызгырып барат.

Чоро жанараак ат сарайга жетип жыгылган. Аерде чөптүн үстүндө жатып бир аз эс алган соң атчылар колтуктап буерге апкелди. Үйүнө жеткирип коёлу дешсе, өзү болбой койду. Коммунисттерди чакырып келгиле деп киши чаптырып, эми өзү аларды чыдамсыздана алкынып күтүп отурат.

Кишилерди күтүп Чоро отуру, убакыт деген чиркин бир тамчылап кетип жатыры. Анын энчисине берилген өлчөлүү өмүр ар бир секунд

сайын ачуу, оор тамчы болуп, тырс-тырс таамп, түгөнүп барат. Анын кадырын Чоро эми билип, эми баалайын дегиче өмүр суусу түгөнүп баратканын кара. Өлчөмүнөн көп бербес табият! Тыным албай иш деп жүрө берип, бүт өмүрү байкоосуздан өтүп кетиптир. Ой-максаты көп эле, баары ишке ашпады, бирине жетти, бирине жетпеди. Алпурушту, адал болууга тырышты, бирок кээде таманынан өтпөсүн деп, таштуу жерлерди айланып өтмөкчү болуп, жолунан буйтаган, кетенчиктеген учурлары да болду. Буйтап кетем деген бөгөттү буйтай албады. Бетме-бет чыгуудан жалтанып жүргөн арам күч аны бир күнү жарга такады. Чегинерге жери жок, жарып өтүшкө чамасы жок курудду. Аттин дүйнө, мындай болорун мурдатан билсе эмне, элдин көзүнө тик карап, бетине тик сүйлөөгө мурдатан умтулса эмне...

Убакыт чиркин ачуу, оор тамчы болуп тырстырс таамп, түгөнүп барат. Кишилер эмне кечикти, ушунча да күттүрөбү!

«Айтып үлгүрсөм экен, – деди Чоро өзүнөн чочулап. – Айтып эле үлгүрсөм! – Үнсүз чыңырып, кыймылсыз тырмышып, өчүп бараткан өмүрдү жанталаша токтотуп турду. Кайраттанды, акыркы жолу бир атып өлгөн аскердей, чымырканды. – Жашырбай баарын айтам. Иштин кандай болгонун, бюронун кандай өткөнүн, Танабайды партиядан кантип чыгарышканын, баарын айтам. Танабайды партиядан чыгарганга мен макул эмесмин, ошону айтам. Алданов тууралуу оюмду да айтам. Мейли, анын маселесин менден кийин талкуулашсын. Коммунисттер өздөрү чечсин. Өзүм тууралуу да жашырбай

айтам... Тек үлгүрсөм экен, тезирээк келсе экен, журт, тезирээк...»

Биринчи болуп аялы жүгүрүп келди. Колунда белен дарысы бар. Үрөйү учуп, үн чыгара ыйлап жүрөт.

– Кудай-ай, акыл-эсин ордундабы? Дагы эле жыйналышка тоё элексинби? Жүр үйгө. Карачы кебетени. Э, кудай жок дегенде өзүңдү аясан боло!

Аны угар Чоро жок. Колун силкип коюп, дарысын ичти. Тиши стаканга тийип шакылдап, суу көкүрөгүнө төгүлдү.

– Эчтеме болбойт, онолуп калдым эми, – деди антиккенин басууга тырышып. – Сен эшик алдында күтө тур, жыйналыш бүткөн соң мени үйгө алып кеткидей бол. Коркпо, бара кой.

Сырттан келаткандардын кобур-собуру угулду. Чоро боюн түзөп, оорунун азабын тумчуктуруп ичине басты. Акыркы милдетим деген ишин аткарууга белсенди.

– Эмне болуп кетти? Деги жайчылыкпы? – деп сурап атты келгендер.

– Эчтеке болгон жок. Баары жыйналсын, азыр айтам, – деди Чоро.

Убакыт чиркин ачуу, оор тамчы болуп, тырстырс таамп, түгөнүп баратты.

Коммунисттер жыйналып болгон соң парторг Чоро Саяков ордуна турду да, баш кийимин алып коюп, партиянын жыйналышын ачык деп жарыялады...

XXI

Танабай үйүнө түн бир оокумда жетти. Жайдар сыртка фонарь ала чыкты. Бүгүн кечке ал жол карай берип, көзү тешилген.

Эрине катуу сокку тийгенин Жайдар бир эле карап билди. Танабай унчукпастан аттын ооздугун чыгарып, ээр-токумун шыпырды. Жайдар жарык кылып турду. Танабай дагы эле лам дебеди. «Байкушум ай, жадегенде райондон арак ичип алса мынчалык кыйналбас беле», — деди ичинен Жайдар. Танабай дагы эле дулду юп аркасын салат, ал анткен сайын Жайдардын эси чыга берди. Эрине жаңылык айтып кубантайын деп турган ал: аз болсо да жемчөп, саман, сулунун унун жеткизишти, күн да жылымдап, отуккан козулар көк кубалап оттоп калды демек.

— Бектайдын коюн айдап кетишти. Жаңы чабан жибериптир, — деди Жайдар.

— Ошо Бектайынын да, коюңун да, чабанынын да энесин!..

— Чарчадынбы?

— Чарчадынбы деп коёт. Партиядан кууп чыгышты!

— Акырын, сакманчылар угат.

— Эмнесин жашырам? Иттин көткү шыйрагындай кылып кууп чыгышты. Чала мага! Сага да чала. Экөөбүзгө тең чала болот. Эмне жалдырайсын?

— Жүр, эс алчы.

— Өзүм билем.

Танабай кашарга кирип кетти. Койлорду аралап көрдү. Андан чыгып, ачык короону кыдырды. Аерде жүрүп-жүрүп, кайтадан кашарга кирди. Жанын коёр жай таппады. Тамакка да карабады, сөзгө да келбеди. Бастырманын бурчундагы саманга боюн таштады да, тырп эптестен жатып калды. Жашоо турмушу, кубаныч-азабы, тирилик убайымдары, эртеңге деген тилек-

тери – баары сокур тыйынчалык болбой калды. Жансерек денесинде жүрөгү гана тил албай катат, болбосо жашоодон, ойлоодон кечкен чала өлүк жатты.

Ооналактайт, түйшөлөт, уктайын десе уйку келбейт, кайра эле жабалактаган ойлор жан-жагынан камалап, кысмактап келе берди. Тигине, боз кыламык кар бетинде карайган из калтырып, Бектай кете берди. Бир кылчайып, сөз угуп койбоду. Тигине жорго минген Сегизбаев жекирип-сөгүп, түрмөгө камайм деп алкынып турат. Мына, зыянкеч ким? – Танабай, эл душманы ким? – Танабай болуп, ал райкомдун бюросунда отурат...

Бүттү, бар өмүрү ушул экен, бүттү. Мындан нары жагы караңгы тунгуюк. Тунгуюкка камалган Танабай айрыны колго алып, мобу түн баскан дүйнөгө айкай салып сөгүнүп, айры шилтеп жүргүсү келди, караңгыда жардан учуп, арка-мойну алдында калганча айры шилтеп, бүт дүйнөнү боктоп-тилдеп буркан-шаркан түшкүсү келди.

Болбосо эмне, башка эчтөмө калган жок, өлүм гана калды. Ырас, ушинтип жашаганча, өлүп тынганы жакшы... деп ойлоду көзү илинип баратып.

Ойгонсо, жанчып салгансып башы зилдей. Көпкө эсин жыя албай, эмне болгонун, каерде жатканын биле албай жатты. Жанынан койлор бышкырып, козулар маарады. А, короодо жаткан тура. Сырт шоолаланып, таң сүрүп калыптыр. Эмне үчүн ойгонду? Эмнеге? Ушундан көрө биротоло ойгонбой калсачы.

Өлүүдөн башка айла калган жок, өлгөнү жакшы... Анан арыктагы суудан кочуштап ичти.

Жакасы калдыркан муздуу тиш сындырар шыр-галан суу салааларынан шорголоп агып кеткиче аптыга жутат. Алаканында калганы менен ысык чекесин чайт да, кайра сузат. Ошентип жатып ичи да, сырты муздады, башы ооруганы басылды. Анан ойлоп отурса, өлөм дегени, өзүнө кол көтөрмөк болгону акмакчылык көрүндү. Адам баласына бир жолу гана берилген өмүрдү дити барып кантип кыя алат? Сегизбаевге окшогондорго өчөшүп, өмүрдөн аша кечкен болобу? Жок, Танабай дагы жашайт, тоону томкоруп, дагы нечен жумуштарды бүтүрөт.

210 Үйүнө келип, мылтыгы менен окчонтоюн эч кимге билдирбестен көздөн далдага бекитип салды да, күнү бою тынбай иштеди. Аялына, кызына, сакманчыларга жылуу-жумшак сүйлөп, жадырап жүрүүгө тырышты, бирок алар бирдемеден шекшинеби деп, кайра тартынды. Алар да эчтеме болбогондой, эчтеме билбегендей иштеп жүрүштү. Танабай ичинен ыраазы болуп, баш көтөрбөдү, унчукпады. Жайытка барып, койду айдашып да келди.

Кечке жуук күн бузулду. Жамгырыбы, карыбы, айтоор эмнеси болсо да, түнөрүп келди. Тоо этегин туман каптап, асманды салмактанган кара булут басып алган. Жаны төлдү сууктан сакташтын сары санаа, убаракерчилиги кайрадан жүрөктү мыкчыды. Короону тазалап, астын кургактап саман төшөбөсө, тополоң дагы тиер бейм. Танабай да түнөрдү, бирок кечеги окуяны эстебеске тырышып, өжөрлөнө сергек кыймылдап жүрдү.

Каш карайган маалда бир атчан келди. Аны Жайдар тосуп чыгып, экөө сыртта сүйлөштү. Танабай короонун ичин тазалап жүргөн.

– Бери чыкчы, киши келди, – деди аялы ооздон баш багып.

Танабай аялынын бул чакырганын алда бир жаман кабардын жышааны сыяктуу туюп, дени кичине үркүп койду. Сыртка чыгып, келген киши менен амандашты. Ал коншу кашардагы чабан экен.

– Ой, Айтбайсынбы? Аттан түш. Кайдан жүрөсүн?

– Айылдан. Бир жумуш менен барып калдым эле. Сага айтып кой дешти, Чоронун оорусу катуу экен. Сени келсин деп калды.

«Чоро болбой курусун...» – деп кара кандай болгон өпкөсү кайрадан калдайды. Аны көрөйүн деген көзү жок эле.

– Мен эмне, доктур белем? Оорусу баягы эле кеселидир. Ансыз да ишим чачтан көп болуп жатыры. Күндүн түрү болсо бу.

– Өзүн бил, Танаке. Барсаң-койсон өз эркин, мен милдетимен кутулдум. Кайыр кош. Мен кетейин, түн кирип келатат.

Айтбай темине берип, кайра токтоду.

– Деген менен ойлон, Танаке. Оорусу катуу экен. Окуудагы баласын чакыртыптыр. Станчадан тосуп алууга киши кетти.

– Кабарлап койгонуна ыракмат. Бирок мен бара албаймын.

– Барат, барат, – деди уялганынан Жайдар. Танабай унчуккан жок да, Айтбай узап кеткенде аялына алая карады:

– Сен мен үчүн жооп бергенинди кой. Өзүм билем. Барбаймын дедим – барбаймын.

– Эмне деп атасың, ойлочу.

– Ойлой турган эчтемеси жок. Жетет! Көп ойлойм деп жүрүп, акыры партиядан да куулуп

калдым. Менин эч кимим жок. Жазатайып төшөктөн турбай калсам, эч ким келбей эле койсун. Жалгыз жатып өлөмүн! – деп колун силкип таштап, короого кирип кетти.

Бирок көңүлү кургур тынч алалбады. Тууган койдун козусун алып, бурчка алпарып жайгаштырып, какшап маараган койлорго кошо бакырып, аларды түрткүлөй аралап жүрүп, өз алдынча күңкүлдөп коёт:

– Ушу жумушун баягыда эле таштаса го, минтип жаны кыйналбайт эле. Башчы имиш. Өмүр бою ооруп, жүрөгүн мыкчып жүрсө да аттан түшпөдү, шордуу. Сени эле мен көрөйүн деп тургандырмын. Таарынсаң таарын, мен да таарынычтуумун. Мага эч кимдин жаны ачыган жери жок.

Түн орноп турду. Кыйырчык кар себелей баштады. Айлана кулак тунгандай жымжырт, кар таруусу тырс-тырс түшкөнү да угулгудай.

Танабай аялы менен сүйлөшүүдөн тайсалдап, үйүнө кирбей койду. Аялы да келбеди. «Келбесең келбе, – деди Танабай. – Мени зордоп жибере албайсың. Мага эми баары бир. Чоро экөөбүз бири-бирибизге жат адамбыз. Анын жолу бир башка, менин жолум бир башка. Бир кезде дос элек, эми бүттү. Дос экени чын болсо мурда кайда калды эле? Жок, мага эми баары бир...»

Акыры Жайдар өзү келди. Танабайдын плащын, жаны өтүгүн, курун, колгабын, сыйга киер тебетейин ала келди.

– Кийин, – деди Жайдар.

– Бекер убара болбо, баары бир барбаймын.

– Бол, кечиктирбе, кийин өмүр бою башыңы муштагылап жүрбөгүн.

– Эмнеге муштайм?.. Чорону кудай албайт, коркпой эле кой. Бир аз күн жатып, кайра туруп кетет. Баягы эле оорусу да...

– Ай, Танабай, мен сенден эч убакта эчтеме сураган эмесмин. Бир сураганым ушу болсун. Ачууну мага бер, башыңа түшкөн кайгыңды да мага бер. Барып кел. Кишичиликти унутпа. Эл бар, журт бар...

– Жок, – деп Танабай көшөрө башын чайкады. – Барбаймын. Мага эми баары бир. Сен адамгерчиликти, парзды ойлойсун. Эл эмне дейт дейсин. Эмне десе ошо десин. Мага баары бир.

– Кой, эсине кел, Танабай. Мен үйгө барып отту карайын, кийизге чок түшпөсүн.

Танабайдын кийимин калтырып, Жайдар үйгө кетти. Бирок Танабай ордунан козголор эмес. Бурчта отуруп, өзүн зордоп тургуза албады, Чорого айткан сөздөрүн унута албады. Эми барып: «Амансынбы, ден соолугуң кандай, ал-жайыңы сурайын деп келип калдым. Эмне жардам керек?» – деп кашында отурабы? Жок, анте албайт, антип көргөн эмес.

Жайдар кайра келди.

– Али кийине элексиңби?

– Мазамы албачы. Айттым го барбаймын деп...

– Тур өөдө! – деп ачуу кыйкырды Жайдар. Анын буйругуна моюн сунуп, аскерден бетер ордунан атып турганын Танабай өзү да байкабай калды. Жайдар жуук келди. Фонардын мунарык жарыгында ачуу-ыза аралаш от чачкан көздөрү жалтылдап турду. – Ырас сен эркек эмес, адам эмес, күңкүл-күйпүл катын болсоң, анда сенин ордуна мен барайын. Сен отур ушер-

де мурдундун суусун агызып! Мен азыр жөнөйм. Тез барып, атты току!

Танабай айтканына көнүп, ат токууга кетти. Кыйырчык кар себелеп турат. Чоң суунун көк ириминдей болуп, тегеректе карангы түн уучуусуз тегеренип тургансыйт. Карангыда тоолор да көрүнбөйт. «Кудай урганда муну карачы, ушу карангыда эми кайда барат? – деп ойлоду Танабай атты токуп жатып. – Бу долуну эми көндүрө албайсың. Жок, көнбөйт. Өлтүрсөң да көнбөйт бир көгөрсө. Бу түндө адашып кетсе эмне болот? Мейли, өз убалы өзүнө...»

Атты токуп жатып ушинтип ойлоп, анан кайра өзүнөн уялды Танабай: «Мен да бир айбан экемин. Таарынычтан макоо боло жаздагамбы. Эл-журтка бечара болуп көрүнүп, менин азап тартканымы карагылачы дегенсип, аягыла дегенсип... эки ортодо аялымды кыйнап... А байкуштун жазыгы кайсы? Адам сыягым калбай калганбы? Айбан болуп кеткемби?..»

Ушинтип эки анжы болуп турду Танабай. Жанараак айткан сөздөрүнөн кайтуудан да арданды. Сүзөнөк букача көзүнүн төбөсү менен тиктеп, аялына барды.

– Токудунбу? – деди Жайдар.

– Ии.

– Анда кийин. – Жайдар плащты сунду.

Танабай үн-сөзү жок кийине баштады. Аялы озунуп жумшарганына кубанды. Ошондо да кара күчкө кыйыктанымыш болду.

– Эртең эле барсам кантет?

– Жок, азыр аттан. Кечигип каласың. Тоонун түнү түпсүз иримдей тунгуюк. Жана кыйырчыктаган кар эми зампарлап келди. Экинчи жүз көрүшпөс болуп ажырашкан досунун чакыруу-

су менен жападан жалгыз түн катып Танабай баратат. Лапылдата жааган кар үстү-башына, сакалына жабышты. Аны силкип коёр Танабай жок, өз оюна термелип, ат үстүндө кыймылсыз. Өткөн-кеткен күндөрдү ойлойт. Боз бала чак. Чоро да жаш, айылдын агартуучусу, журттун сабатын ачкан жигит. Чоро экөө бирге комсомолго, андан кийин бирге партияга өтүштү. Чүй каналынын курулушуна барып, аерде экөө бир иштеди. Танабайдын сүрөтү басылган, эпкиндүү иши тууралуу жазылган гезитти биринчи болуп Чоро апкелип, биринчи болуп колун кысып куттуктаган. Анын баары эсинде.

Чорого деп муздаган пейили кайтадан жиби баштады. Жүрөгү кургур чыдабай: «Кандай күндө болду экен, байкуш? Чын эле кыйналып жаткандыр. Болбосо окуудагы баласын чакыртмакпы. Же бир кенеше турган кеби барбы? Акылдашайын дегендир балким...»

Таң атты. Кар деле уюлгуп жаап турду. Танабай атын теминип, желе-жорто жүрдү. Эми тигил дөбөдөн түшсө эле, этеки чоң тектирде айыл. Чоро кантип калды экен? Тезирээк жетпесе болбос.

Аңгыча айыл тараптан үзүл-кесил үн угулгандай болду. Чың этип көккө атып чыккан үн кайта тып басылды, угулбай калды. Танабай тизгин тартып, кулак төшөдү. Жок, эчтеме угулбайт. Жөн эле угулгансыды окшойт.

Дөбөгө чыга келди Танабай. Төмөндө кар жамынган чарбактардын арасында айыл жатат көшүлүп. Бейубак бу маалда айыл ичи ээн, көчөлөрдөн кыбыр эткен жан көрүнбөйт. Тек бир үйдүн алдында гана опур-топур кишилердин карааны, байлоодогу аттардын карааны калдаят.

Ал Чоронун үйү... Мынча эл чогулганы соо эмес го?.. Чыны менен?..

Үзөнгүгө тура калып, көзү көргөндү үнүлө тиктеп, Танабай кар аралаш муздак абадан аптыга жутту да, дөбөдөн кулаган таштай төмөн чапты. «Кантип эле?.. Кантип?.. Жок, кантип?..» Чородон жаман ат угулса, ага өзү күнөөлүүдөй Танабайдын ою уйгу-туйгу болуп кетти. Жалгыз досу Чоро түбөлүк ажырашар алдында келсин деп чакыртса моюн толгоп барбайм деп, өпкөсү кагынып, өтү жарылып отуруп албадыбы. Мына, карабет болсо кантип? Жайдар бетине түкүрсө болмок экен! Бу кандай итчилиги! Өлүм алдында жаткан адамдын акыркы каалоосунан ашкан парз болобу, ошону аткарбаган Танабай ким өзү?!

216 Райондон кайтканда жорго минген Чоро артынан жете келгенин эстеди. Ошондо Чорого айткан сөздөрүчү! Аны эми өзү эч качан кечире албас!

Жөөлүгөнсүп өзүн өзү сөгүнүп, кар баскан көчөдө күйүп-жанып бараткан Танабай Чоронун үйүн көздөй нарытан бастырып келаткан топ атчанды көрдү. Унчукпай жоон карайткы болуп келаткан атчандар жакындай бергенде жабыла өкүрүк салып, чаба жөнөдү:

– Ойбай, баурым-ай! Ойба-ай баурым!

«Казактар келген экен», – деди ичинен Танабай. Шумдуктун болгонуна күдүктөнгөн көңүлү ошондо ишенди: Чоро өлгөн тура! Күркүрөө суунун өйүзүндөгү казактар Чорону өз тууганындай көрүп, жалпы аймакка кадырлуу киши экенин урматтап, казасына кайгырып, суу кечип, эртелей жетип келген тура.

«Ракмат силерге, казак туугандар, — деди ичинен Танабай. — Ата-бабабыздан бери кайгырса кайгыбыз орток, кубансак кубанчыбыз орток, маараке-тойдо байге-жарыш, көкбөрүбүз орток. Ыйлагыла, туугандар, Чородон айрылган биз менен бирге ыйлагыла!»

Ошентти да Танабай таңга маалкы айыл ичин жаңыртып, боздоп өкүрүк салды:

— Эсил кайран бир боорум-оой! Эми кайдан көрө-йүн! Боорум-оой! Оо-о-ой!..

Ат үстүндө тенселип, дүйнөдөн көзү өтүп кеткен жан досун жоктоп, Танабайдын бели бүгүлүп, кабыргасы сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлдү.

Мына короо-жайы, мына эл. Тигине байлануу турган Гүлсары. Кара жабуу жаап коюптур. Карага кар жаап, эрип кетип жатыры. Ээсиз калган эсил жорго. Кара жамынган кайран жорго, эми ушинтип тул турмак!..

Танабай атынын жалына кулап, кайра түзөлүп, кайра кулап, мууну катуу бошоду. Көз алды туман, адамдар жамгырлуу айнектеги элестердей, туш-тарап өкүрүк.

— Танабайды аттан алгыла! Чоронун уулуна жакын алпаргыла — деди бирөөнүн үнү.

Бир топ жигит аттан сүйөп алып, колтуктаган бойдон калың элди аралатып алып кетти.

— Эсил кайран бир боорум-оой, эми кайдан көрөйүн!.. Кечир, боорум, кечир мени!.. — деп өкүрдү Танабай.

Босогодо дубалга чекесин сүйөп өкүрүп, Чоронун студент уулу Самансур туруптур. Көз жашы көл болуп бери бурулду да, Танабай экөө кучакташып калды.

— Сен атадан айрылдың, балам! Мен досуман айрылдым! Жетпей калдым, эсил кайран жан досум, кечир мени! — деп боздоду Танабай.

Кишилер келип, экөөн ажыратты. Ошондо Танабай аялдардын арасынан Бүбүжанды көрдү. Ал Танабайды карап, көзүнүн жашы мөлт-мөлт төгүлүп турган экен. Танабай мурдагыдан бетер мууну бошоду.

Танабай Чорону жоктоп ыйлап, ага кошо көп нерсени жоктоп жатты. Көзү тирүүсүндө жете келип, көрүшө албай калган досун жоктоп, досуна бетке чапкандай катуу айткан сөздөрүн кайра алалбай калганын жоктоп ыйлады. Кашында турган Бүбүжандын бөтөн кишидей турганына жаны кейип, арманда кеткен асыл сүйүүсүн жоктоп, ошол бир алай-дүлөй түндө жоктоп, эми тигинтип Бүбүжан жалгыз картайып, жар кызыгын көрө албай кеткен анын жаштыгын жоктоп ыйлады. Кара жабуу жабылып, тул турган Гүлсарыга жаны ачып, өз башына түшкөн ыза менен кордукка жаны ачып.., ушу күнгө чейин ый болуп чыкпай, ичте бук болуп келген бар азаптозокторуна жаны ачып ыйлады Танабай.

– Эсил кайран жан досум, кечир мени! – дей берди Танабай эки сөзүнүн биринде. Ал азыр жалгыз Чородон эмес, кечиримди тиги Бүбүжандан да, бу Гүлсарыдан да сурап турду.

Бошогон көңүл ичинен: Бүбүжан келип сооротсо, көзүмдүн жашын арчыса деген тымызын сезим өттү. Бирок Бүбүжан басып келбеди, ал өзүнчө ыйлап турду.

Танабайды башкалар сооротту.

– Сабыр кыл, Танабай! Эми ыйлап Чорону тирилте албайбыз! Сабыр кыл!

Бул айткан кайрат сөз Танабайды ого бетер бошотту.

XXII

Түш оогондо Чорону жерге беришти. Боз чаңгыл булуттардын арасынан күндүн көзү өлүмсүк тартып суз көрүнөт. Абада үлпүлдөк кар сээлдей каалгып, бирок дале токтобой жаап турат. Чорону акыркы сапарына узатып чыккан азалуу эл убай-чубай желе тартып жүрүп, кыламык ак кар баскан талаа бетине жаңыдан нук салып аккан куйругу кыска из түшүрүп баратат. Алдыда кыр тактайларын түшүрүп койгон ачык машиненин үстүндө аруу жууп, ак кийизге оролгон Чоронун сөөгү жатат. Жанында аялы, балдары, жакын туугандары отуруп барат. Ээрчиген эл атчан. Эки киши гана машиненин артында баштарын жерге салып, жөө келет. Бири — Чоронун уулу Самансур, экинчиси — Танабай. Кара жабуу жабылган, бош ээр-токумдуу Гүлсары жорго Танабайдын жетегинде.

Айылдан чыккан жол бетине из түшпөгөн. Азалуу узун топ өткөн артта ат туягы эзмелеген кара жол калып жатты. Тирүүлөр көзү өткөн адамдын акыркы жолунун белгисин салып бараткандай. Жол барып дөбөдөгү көрүстөнгө кирди. Чоронун жолу кайрылбас болуп, мына ушерден түгөндү.

Кара жабуу Гүлсарыны жетелеп, жолду катар Танабай ичинен арманын айта жүрдү: «Мына, Гүлсары, экөөбүз Чородон айрылдык. Эми Чоро жок... Кечээги райондон келаткан жолдо сен эмне мага үн салып токтотподун экен? Кудай сага тил бүтүрбөгөн. Мен болсом тилдүү-ооздуу боло туруп, тилсиз айбан сенден жаман иш кылдым. Досумду жолго таштап, кайрылбастан, карабастан кете бердим. Чорону мен

өлтүрдүм, ырайымсыз ачуу тилим менен өлтүрдүм...»

Көрүстөнгө жеткенче Танабай Чородон кечирим сурап барды. Мүрзөгө Самансур экөө түшүп, Чорону түбөлүктүү мекен-жайына жаткызып болуп да Танабай кайта-кайта:

– Кечир мени, Чоро. Кош! Угар болсоң, кечир мени!.. – деп сыздады.

Оболу ар ким уучтап салган топурак башына жаздык болуп төшөлдү. Анан казанактын оозу бүтөлдү да, чуңкуруна күрөктөп топурак түшө баштады. Акыры дүмпүйгөн жаны дөбө пайда болду.

Кош, Чоро!.. Кечир, Чоро!..

Кара ашы бүтүп, эл тарап жатканда Самансур Танабайды четке чакырып алды.

– Танаке, сизде сөзүм бар.

Экөө түтүн булаган самоорлордун жанынан, жер кемегелердин тушунан, казганактап турган элдин арасынан өттү да, короодон чыгып, чарбакты аралап, бакка киришти, кол арыкты бойлоп басып, огороддон чыгышты да, сулап жаткан талга отурушту. Тапатандан сөз башталбай ар кимиси өз оюна малынды. «Турмуш дегенин, ушул экен го, – деди Танабай ичинен. – Мына Самансур кечээ күнү ойноп жүргөн бала эле, эми эр жетти. Башына түшкөн кайгыдан ого бетер эсейе түшүптүр. Эми Чоронун ордун басар ушул. Эми экөөбүз тең кишидей сүйлөшөбүз. Тагдырдын жөнү ушундай. Атанын ордун уулу басат. Уулдар тукум улайт, аталардын ишин илгерилетет. Атасын тартсын, ылайым. Бизден да акылдуу, бизден да билимдүү болуп, бизден бийик көтөрүлүп, өздөрүн да, өзгөнү да бактылуу кылсын бу балдар. Биз ошол үчүн атабыз, бала-

ны бизден мыкты, бизден өөдө болсун деп тилегенбиз. Турмуштун манызы ушунда».

– Самансур, сен эми үйдүн ээси болуп калдың, – деди Танабай сакалын сылай берип. – Чоронун ордуна эми сен Чоро болдун. Чоронун сөзүн уккандай угайын. Сүйлө!

– Мен сизге атамдын аманатын айтмакмын, Танаке, – деди Самансур.

Танабай Чоронун үнүн уккандай болуп, селт этип алды. Баамдаса баласы атасын айныбай тартыптыр, айрыкча азыркы үн ыргагы жаш Чоронун үнүндөй. Чоронун жаш кезин баласы көрбөсө да, Танабай көргөн. Атаң, өлсө өлсүн, атаны көргөн өлбөсүн деген ушундан белем.

– Кулагым сенде, балам.

– Атамдын көзү жумула электе жетип калдым. Кечээ кечинде мен келгенден бир сааттан кийин үзүлдү атам. Актык деми токтогончо акылынан танбай жатты. Сизди, Танаке, аябай күттү. «Танабай кайда? Келе элекпи?» – деп улам сурап жатты. Жолдо келаткандыр, азыр келип калар, – деп биз көңүлүн жубатып отурдук. Кыялы сизге айтар сөзү бар окшоду. Айта албай кетти.

– Ырас, Самансур, ырас. Ал экөөбүз көрүшүп калганда болмок. Эмнесин айтасың. Өзүмдү өзүм кечирбесмин. Мен күнөөлүүмүн. Көзү барында жетип келе албаган күнөө менден.

– Ошондо айтып кой, кечирим сурайм андан, мага таарынбасын, райкомго менин партбилетими өзү алпарып тапшырсын деди дегин. Унутпай айт, менин партбилетимди Танабай өз колу менен тапшырсын... Ушуну айтты да, тили байланды. Кыйналып жатты. Өлүп баратып да көзү менен бирөөнү издегенсий берди. Эриндери

кыбырап, бирдеме деп жатты, көзүнө жаш алды. Биз түшүнбөдүк...

Танабай унчукпады. Сакалын салаалап тарап, бышактап ыйлап отурду. Дүйнөдөн Чоро өтгү ушинтип, өткөндө да Танабайдын жартысын ала кетти.

– Айткан аманатына ыраазымын, Самансур. Атана ыраазымын, – деди Танабай ыйлаганын токтотуп. – Мени кыйнаган бир нерсе бар. Мени партиядан чыгарып салышканын билерсин?

– Билем.

– Партиядан чыгып калган мен кантип Чоронун партбилетин райкомго тапшыра алам? Укугуман ажырап отурбайымбы.

– Билбейм, Танаке. Өзүңүз чечиниз. Мен атамдын акырет кетер алдындагы аманатын айттым. Атамдын аманатын аткарып коюңузду сурайм сизден.

– Сөзүнөн садага болоюн, Самансур. Бирок алигидей балээге учурап отурбайымбы. Өзүң алпарып тапшырсаң кантет?

– Жок, болбойт. Атам да аманатын кимге тапшырарын билип айткандыр. Атам сизге ишенген соң мен ишенбей коёмбу. Райкомдогуларга айтыңыз, коммунист Чоро Саяковдун өлүм алдындагы аманаты ушундай болду дениз.

Таң караңгысында Танабай айылдан аттанып чыкты. Жакшылыкта да, жамандыкта да эр адамдын жан жолдошу, талыбас канаты болгон эсил жорго Гүлсары каткалаң жолдон даңкан аттырып, салып-уруп жөнөдү. Бу жолу ал каза тапкан досу коммунист Чоро Саяковдун бөтөнчө тапшырмасы менен аттанган Танабайды алып-учуп баратты.

Бет алдыда көзгө илинбес жер кыйырынан таң кылайып атып келатты. Ак шоокумдун коюнунан жаны күндүн жарыгы туулуп жатты. Ак шоокумдун коюнунан алтын нур кирпичин ачып, буурул мунарыкка шоола чачып келатты.

Гүлсары кулан ээк таңды көздөй, балбылдап турган чолпон жылдызды көздөй зуулдап барат. Ээн жаткан каткалан жол айтылуу жоргонун таптап түшкөн туягынан кол баштаган добулбастай дүпүлдөйт. Танабай жоргону минбегенине көп болгон. Гүлсары баягы эле күүсүндө экен. Каршы соккон жел жоргонун жалын сапырып, Танабайдын бетин аймалайт. Турасы¹ жоюлбас Гүлсары али күч-кубаты кайтпаган, аргымак табында экен, жаныбар.

Жолду катар Танабай ойлой-ойлой башы каткан бир нерсе: Чоронун атайы ага аманат тапшырганы болду. Партиядан чыгып калган кишиге кандай ой менен тапшырып кетти? Сынаганыбы? Же Танабайды партиядан чыгарганга макул эместигин билдиргениби?.. Эми аныктоо кыйын, кайра сурап алуу жок. Эми эч качан Чоро кайра сүйлөбөйт. Ушундай да ырайымсыз сөз болорбу: «Эми эч качан...» Амал жок.

Жан-жактан түркүн ойлор камалап, унутайын, таптакыр эстен чыгарып салайын деген арманын кайра козгоду. Ушу менен бүттү деген нерселер али бүтпөптүр го. Али Танабайдын айтар сөзү бар экен, коюнуна катып Чоронун керээзин, акыркы аманатын алпаратат. Азыр райкомго барып, ал Чоронун жайын айтат, ким болгонун, ким экенин, элге кадыры өткөн, эмге-

¹ т у р а с ы – сымбаты, турпаты.

ги синген, жан жолдошун кыйбас киши болгонун айтат. Өзү тууралуу да айтат. Айтпаса болбос, Чоро экөө бир колдун эки манжасы сыяктуу адамдар болгон.

Жаштык чагын, жаш кезде Чоро экөө кандай кыйын-кыстоо күндөрдү баштан кечирип, кандай жумуш бүтүргөнүн да айтат. Райкомдогулар билсин. Балким түшүнөр. Танабайды Чородон тирүүсүндө да, өлгөндө да ажыратуу болбосун түшүнөр. Тек айткан арманды аягына жеткире угушса экен, кунт коёр кулак болсо экен.

224 ☞ Танабай секретардын кабинетине кантип кирип, алдына Чоронун партбилетин кантип коюп, кантип сүйлөп берерин элестетип баратты. Өз айыбын моюнга алып, кечирим сурайт. Иши кылып партияга кайра алышса болду, антпесе партияда жок жашоосу маанисиз болуп калды.

А эгер: сен партиядан чыгарылган адамсың, партиялык документти апкелүүгө кандай акын бар? – десечи? Сен коммунисттин билетине кол тийгизбешиң керек болчу, райкомго апкелип тапшырууга сенден башка киши табылмак, – десечи?.. «Жок, бул иш Чоронун өлөр алдындагы каалоосу! Өлүп баратып, журт алдында айткан керээзи!» – «Анын эмнеси бар экен. Өлүп бараткан адам сандырактап эмне айтпайт», – десечи? Анда Танабай эмне дейт?..

Ал ушинтип ойдун кысмагынан кутулганча Гүлсары каткалаң кара жолдун танабын кыскартып, кең жайыктан сымаптай зыргып өтүп, Кара-Суунун кырына жетти да, эңкейиш ылдыйга куюлуп түштү. Кайран жорго Танабайды райборборго көз ачып-жумганча алып жетти.

Кантип келип калганын Танабай өзү да байкабай калды.

Танабай көчө аралап бастырып баратканда мекемелердин эшиктери жаңыдан ачыла баштаган маал эле. Эч жерге бурулбастан Танабай ак көбүктөгөн армандуу жоргону туура райкомдун алдына жетип бир токтотту. Атты мамыга байлап, үстү-башын кагынып, жүрөгүнүн түрсүлүн токтото албай, Танабай кенсеге бет алды. Эмне дешээр экен? Кандайча каршы алар экен?.. Узун далис ангырап ээн турат. Жер-жерден келчүлөр али жолдо окшойт. Танабай тике Кашкатаевдин кабинетине кирип барды.

– Амансызбы? – деди катчы келинге.

– Саламатсыз.

– Жолдош Кашкатаев ордунда бекен?

– Өзүндө.

– Мен ага келдим. Мен «Ак-Таш» колхозунун чабаны болом. Атамын аты Бакасов.

– Сизди тааныйм, – деп келин бырс этип койду.

– Таанысаңыз, тиги кишиге айтыңыз, биздин парторгубуз жолдош Саяков Чоро кайтыш болду. Өлөр алдында партбилетимди райкомго жеткир деп мага тапшырган. Мен ошол иш менен келдим.

– Жарайт. Бир мүнөткө күтө турунуз.

Катчы келин көп күттүргөн жок, бирок ошо мүнөт ичинде Танабай ордун таппай чыдамы кетти.

– Жолдош Кашкатаев бош эмес, – деди келин кабинеттин эшигин ныктай жаап. – Саяковдун билетин эсеп секторуна тапшырсын деди. Далис менен барып онго бурулсаңыз, табасыз.

«Эсеп сектору... далис менен барып, оңго... Бу кандай?» – деп Танабай эсенгирей түштү. Анан акырындап иштин маани-жайын түшүндү да, көңүлү чөктү. – Кантип? Ушинтип эле опонойбу?.. Мен дагы...»

– Жолдош Кашкатаевге айтар сөзүм бар. Көптөн көп суранам сизден. Өтө маанилүү сөзүм бар.

Катчы келин кайсактай туруп кабинетке кирди да, кайта эле чыкты.

– Колу тийбейт. Өтө зарыл жумушу бар. – Анан Танабайга жан тарткандай шыбырады. – Сиз менен сөзү бүтпөдү беле. Сизди кабыл албайт. Кайта бергениниз оң.

Танабай далисти бойлой жүрүп барып, оңго бурулду. «Эсеп сектору» деген жазууну көрдү. Эшиктен тешик жасап коюптур. Тык-тык кагып дабыш берди. Тешиктин капкагы ачылды.

– Сизге эмне керек?

– Билет өткөзөйүн дедим эле. Биздин парторг Чоро Саяков өлдү. «Ак-Таш!» колхозунан.

Танабай койнуна колун салып, боолуу булгаары калтадан Чоронун билетин алып чыкканча сектор башчысы чыдап күтүп турду. Кечээ күнгө чейин өз партбилетин салып жүргөн булгаары калта, эми Чоронун билетин салып келген калта. Танабай билетти тешиктен сунду.

«Кош бол, Чоро!»

Сектор башкарган аял партбилеттин номерин, Чоронун аты-жөнүн, партияга өткөн жылын жазды. Чоро тууралуу акыркы эскерме жазылгандай болду. Анан Танабайга кол койдурду.

– Бүттүбү? – деди Танабай.

– Бүттү.

– Кайыр кош.

– Кайыр кош. – Тешиктин капкагы тарс жабылды.

Танабай денгиреп сыртка чыкты. Жоргонун чылбырын чечти.

– Бүттү, Гүлсары, — деди жоргого. – Бүттү деген ушу.

Арыбаган аргымак эми аны айылды көздөй алып жөнөдү. Кол чакырып дабыш салган добулбастын үнүндөй дабыраган дүбүрт астында жазгы талаа каршы жүгүрүп, сыдырым жел аймалайт. Жоргонун жүрүшүнөн Танабайдын жан азабы бастагандай болду.

Ошол күнү кечинде Танабай тоодогу үйүнө кайтып келди. Аялы үндөбөстөн тосуп, атын жылоодон алды.

Эрин колтуктап түшүрдү.

Танабай аялына бурулуп, кучактап көрүштү. Аялы да ыйлап, экөө Чорону жоктоду.

– Чородон айрылдык! Эми Чоро жок, Жайдар. Эми менин досум Чоро жок, — деп Танабай көз жашын көлдөттү.

Анан мөгдөп барып, үй артындагы корум ташка отурду. Ак найза чокулардын артынан кумсарып чыгып келаткан айды карап, жалгыз отургусу келди. Үйдө аялы балдарын жаткызып жатты. Очоктогу оттун чатырап күйгөнү, туурдуктун жыртыктарынан жылтылдаганы көрүнөт. Бир маалда жүрөктү мыжыгып, ооз комуздун зарлаган үнү чыкты. Ызылдап ышкырып шамал соккондой, ай талаада бир адам муңкана ырдап, зар какшап ыйлап жүргөндөй туюлду. Дүйнө демин ичине тартып тунжурап, алиги зарлаган адам гана теңирге үнү жеткидей какшап, дүйнөнун суук койнунан алда кимди издеп жүргөндөй туюлду. Карып киши кайгы-

мунун кимге барып айтаарын билбей чарк айланып, чыркырап ыйлап жүрөт, бирок анын зарын угар жан жоктой. Дүйнө тунжурап жымжырт. Карып киши зарын айтаар жан таппайт, башын катар жер таппайт, тек өз үнүн өзү угуп, боздоп жүрөт.

Танабай да тунжурап угуп отурду. Жайдар атайылап ал үчүн «Карагул ботомду» кагып жатканын түшүнүп отурду.

...Илгери-илгери бир заманда бир абышканын ашкан мерген, көй баатыр жалгыз уулу болгон экен. Баланы жаштайынан мергенчиликке атасы үйрөтүптүр. Бала атасынан ашып өтүптүр. Көздөгөнүн куткарбай мээлегенин качырбай атчы экен. Жүгүргөн аң, учкан куш анын огуна жем экен. Тоодогуну тоодон, ойдогуну ойдон атыптыр. Эчки менен телкини боозуна карабай, улак менен чаарчыгын жаштыгына карабай кыра бериптир.

Ошентип бала мерген Кайберенден тукум койбой, Сур Эчкинин үйүрүн кошо кырып жибериптир. Аягында Сур Эчки Алабаш текеси экөө гана калат. Ошондо Сур Эчки мергенге жалынып-жалбарып: кайберен тукуму курут болуп кетпесин, Алабаш текеме тийбесең экен, — деп зарлайт. Бирок мерген жигит Сур Эчкинин зарына кулак салбай, Алабашты сулатат. Алабаш теке аскадан учуп түшөт. Ошондо Сур Эчки жаны кашайып, мергенге капталын салып туруп айтат: «Эми менин жүрөгүмдү далдап ат, козголбой туруп берейин. Бирок тийгизе албайсың. Бу сенин өзүнө аткан огуң болот», — дейт. Жаш мерген алжыган Эчкинин сандырак сөзүнө күлүп, мээлеп туруп басып калат. Сур Эчки кулабайт.

Караса аткан огу алдыңкы бир туягын гана чырпып өтүптүр. Жаштайынан жаза атпаган мерген сестене түшөт. «Көрдүнбү, – дейт анда Сур Эчки, – эми аксаган мени кууп кармап ал!» – «Качып көр эмесе. Өз убалың өзүнө. Кармаган жерден соёмун!» – деп күлөт да, мерген кууп жөнөйт.

Сур Эчки качып берет, Аска-зоону аралап, мерген жигит аны нечен күн, нечен түн кубалайт, такыр жете албайт. Мылтыгын алдагачан таштаган, кийим-кечеси тытылган. Сур Эчкиге жетем менен жүрө берип, акырында бир караса аскага камалып калыптыр. Же жогору чыгып, же төмөн түшүп кетер жолу жок, же онго, же солго бурула албайт, жалама көк асканын боорунда турат тырмышып. Ошондо Сур Эчки айтат: «Бул камактан сен эми кутулуп кете албайсың, эч ким куткарып алалбайт. Кайберендин умай энеси мени кандай зарлатсаң, аска таштын арасында сенин атаң да ушинтип зарлап калсын! Каргышым атсын сени, Карагул, каргышым атсын!» – деп каргап, өзү зар какшап ыйлап, Карагул кырган тукумун жоктоп кеткен экен Сур Эчки.

Ошентип не жогору, не төмөн, не онго, не солго бурула албай, кылт этсе учкудай болуп, Карагул мерген жалама зоонун боорунда жарганаттай жабышып кала берсин.

Ал учурда атасы ар жерден издеп жүрөт. Тоо коюнун тинтип жүрөт. Бир жерден мылтыгын таап, бир балээ болгонун туят. Аска-зоонун арасын, капчыгайдын ичин койбой тинтип: «Карагул ботом, кайдасың?» деп издеп келет. Аска-зоо гана жаңырып: «Карагул ботом, кайдасың?» – деп жооп кайтарат.

Бир маалда: «Ата, мен мындамын!» – деген дабыш чыгат кайдандыр бийиктен. Селт караса, көк тиреген зоонун боорунда жарганаттай жабышып уулу турат.

Жүзүн буруп карай албайт, кылт этсе сөөгү сөпөт болгудай.

– О, байкуш, балам, ал жерге кайдан барып калгансың? – дейт үрөйү учкан атасы.

– Сураба, ата, шумдукту, – дейт уулу теске-ри карап турган боюнча. – Мени буерге каргыш камады. Сур Эчки ушинтип камап салып, кутулгус кылып каргап кетти. Турганыма көп күн болду, же күндү, же көктү, же жерди көрө албаймын. Сенин жүзүңдү да көрө албай турам. Мени аясаң атып ал. Бул азаптан куткар мени, ата. Атып ал да, сөөгүмү терип көөмп кой.

230 ☞ Ата шордуу не кылсын? Зар какшап ары жүгүрдү, бери жүгүрдү, куткарып алар айла таппады. Баласы болсо асканын боорунан: «Аясаң ата мени, ата, азап тартпасын десен атып ал!» – деп жалынат. Ата шордуунун сай сөөгү сыздап, аргасы куруйт. Кечке чейин колу барбай, акыйып отурат. Күн батар алдында гана көзүн жуумп туруп ок чыгарат. Мылтыгын ташка чаап, кулап түшкөн баласынын башын кучактап, ошондо минтип ыйлаган экен:

Тагдырым мени, каргады, ботом,
 Тагдырым сени жайлады ботом
 Кайберен кырып – кыйраттың ботом.
 Как баш кылып мени куураттың, ботом,
 Аска-зоо, тоону жаңыртып ботом,
 Зар какшап минтип ыйлаттың ботом.

Танабай үй сыртында үңкүйүп, элдин эзелки зарын угуп отурду. Карайган тоо башынан каал-

гып чыккан ай мөңгүлүү аскалардын учуна жетип илинип турганын карап отурду. Кайрадан мууну бошоп, өлгөн досунан кайрадан кечирим сурап отурду.

Жайдар болсо үйдө «Карагул ботомду» какшата кагып жатты.

Тагдырым мени каргады, ботом,
Тагдырым сени жайлады ботом...

XXIII

Таң атары жакын. Өлүп бараткан аттын башында, өчүп бараткан оттун кашында отуруп, Танабай өмүрүнүн андан кийинки окуяларын эстеди.

Ошол күндөрдүн биринде Танабай областтын борборуна барып келгенин эч ким билген жок. Акыркы аракетин болчу ал. Былтыр райондо өткөн кеңешмеде сүйлөгөн обком секретарына бир жолугуп көрөйүн, мун-зарымы айтайын деп чыккан. Бешенеси жылуу көрүндү эле, жардам берсе ошонун колунан келер деди. Аны маркум Чоро да, башкалар да мактап жүрө турган. Бирок ал кишини башка областка которуп жибергенин Танабай обкомго барганда билди.

– Мурда уккан жок белениз?

– Жок.

– Жумушуңуз анчалык зарыл болсо, жаны секретарга айтайын, кабыл алар, деди катчы аял.

– Жок, рахмат, – деди Танабай. – Мен керт башымын жумушу менен келдим эле, мурунку секретарды билчү элем, ал да мени таанычу, башкаларды убара кылганым болбос. Айып көрбөнүз, жакшы калыңыз. – Обкомдон чыгып баратып

өзү мурунку секретарды тааный турганына, ал киши да өзүн тааныганына шек келтирбеди. Обкомдун секретары колхоздун чабаны Танабай Бакасовду тааныса, анын эмнеси таң калыштуу? Андай эки адам бирин бири таанып, сыйлаша жүрсө, анын эмнеси бар экен? Алиги катчыга ошол үчүн айтты.

Танабай көчө менен автостанцияга келаткан. Пивокананын тушунан өтө бергенде машинеге бош бочкелерди жүктөп жаткан эки жумушчуга көзү түштү. Бири машиненин үстүндө туруп, экинчиси жерден бош бочкени жогору томолотуп чыгарып жатыптыр. Ошол жигит жалт карап, Танабайды көрдү да, өнү өзгөрүп кетти. Ал Бектай экен. Бочкени тиреп туруп, Танабай эмне айтар экен дегенсип, жаман көзү менен тиктеп калды.

232

– Ой, уктап калдыңбы? – деп шаштырды машиненин үстүндөгү шериги.

Таяп турган бош бочке төмөн тоголонуп, аны Бектай чирене түртүп туруп, Танабайдан көзүн албады. Бирок Танабай саламдашкан жок. «Сен буерде экенсиң го. Тапкан жерин. Жетишиптирсиң. Ичкилик жагына ооган турбайсыңбы... – деп ойлоп Танабай кете берди. Кайран жигит кор болосун го! – деди да жайыраак басты. – Мыкты эле адам болмок эле... Же кайрылып сүйлөшсөмбү?» Бектайды аяп, кайрылмакчы болду да, эгер түшүнүп турган жолго түшсө, өткөн-кеткенди кечирүүгө ниеттенди. Бирок кайрылбады. Эгер Бектай партиядан чыкканын уккан болсо, экөө жөндөп деле сүйлөшө албайт. Заар тилдүү чоогоол немеге Танабай өз тагдырын табалаткысы келбеди, партиядан чыгарылганына карабастан кармап калган адал дилин кордоткусу

келбеди. Ошентип кайрылбастан кете берди.

Жолдо бир машинеге түшүп келатып, ойлогону Бектай болду. Төмөн сыдырылган бочкени эки бүктөлө тиреп туруп, жаман көзүн айырбай тиктегени элесинен кетпеди.

Кийин Бектай соттолду. Сотто Танабай Бектайдын оторду таштап кетип калганын гана айтты, башка эчтенке деген жок. Бектай өз каталыгын түшүнүп, күнөөсүн мойнуна алса деп каалады. Бирок Бектай кылган күнөөсүнө өкүнөр ою жоктой.

– Түрмөдөн бошонуп чыкканында мага кел, тиричилик жагын акылдашалы, – деди ал Бектайга.

Бектай жооп бербеди, башын да көтөрбөдү. Танабай эмне демек эле, кете берди. Партиядан чыгарылгандан бери ал өзүнө өзү ишене бербей, кишилердин алдында күнөөсү бардай, корунчаак болуп кеткен. Мындай күндө калары түшүнө кирбес эле башта. Эч ким аны көзгө чукуп, көкүрөктөн итерип жатпаса да, элден четтеп, сөздөн качып, аз сүйлөп, көрүнбөсө унчукпай жазгана берчү болду.

XXIV

От боюнда сулап, кыймылсыз жатты Гүлсары. Тула боюнан тирүүлүк акырындап кетип барат. Кадимкидей кыркыроо кирип, чанагынан чыккан көздөрүнүн өлүмсүк нуру өчүп, төрт аягы тырайып жата берди.

Танабай болсо жорго менен коштошуп, ыраазылык сурап, өз ыраазылыгын айтып отурду: «Жаныбарым, буудан туума ат элең. Мага канат болдуң Гүлсарым, жолдош болдуң, Гүлсарым.

Менин гүлгүн өмүрүм, жаркын жылдарым сени менен кетти. Өмүр бою эстей жүрөрмүн. Мына эми колумда өлүп баратасың, ал ансайын мен өткөндү өксүй эстеп отурам, бууданым. Күлүк күнүң кетти, тулпар тушун өттү, Гүлсарым. Кези келсе о дүйнөдөн жолугарбыз. Бирок ал жайда дүбүртүндү уга албасмын, дүйнөнүн дүңгүрөтүп жорго салар жолу жок, туякка такат кылар жери жок, анткени ал жайда жашоо жок. Бирок бу дүйнөдө көзүм тирүү кезимде сен өлбөйсүң, дайым менин эсимде жүрөсүң. Сенин дүбүртүң бу дүйнөдө менин өмүрлүк ырым болуп кошо жүрөр...»

234

Ушинтип ойлойт да, жоргонун жүрүшүндөй зуу этип өтүп кеткен өмүрүнө кейийт Танабай. Жоргосу экөө бат картайып кеткенине кейийт Танабай. Бирок чалмын деп мөгдөп калышка али эртедир. Адамдын картаюу-картайбоосу жашка байланыштуу эмес, көңүлгө байланыштуу. Доорум өтүп кетти, калган жашты улагада жатып тим жашайын деп моюн сунса, анда адамдын чындап картайганы...

Мына азыр, өлүп бараткан жоргосунун кашында отуруп, Танабай бүт өмүрүн көңүлдүн элегинен кайра бир өткөзүп чыкты да, карылыкка мынча тез моюн сунганына өкүндү. Баягы райкомдун бир кишиси аны унутпаганын, атүгүл издеп келгенин, камкордук көргөнүн ойлоп, ошондо анын тилин албай койгонуна өкүндү.

Ал окуя партиядан чыгарылгандан жети жыл кийин болгон. Танабай анда Сарыгоодо колхоздун чөп чабыгына корукчу. Кароолчунун үйүн ээлеп, кемпири Жайдар экөө гана турат. Кыздары окууга кетип, ошо бойдон турмушка чы-

гышты. Уулу техникумун бүтүргөн соң райондо калып, ал да турмуш курду.

Жайдын бир жадыранкы күнүндө Танабай суу боюнда чөп чаап жүргөн. Тамылжиткан керимселдүү күн, шар аккан суунун шапатаасы. Чегирткелер чырылдап, чөп чабыктын гана маалы. Танабай чалдарча ак жекте, ак дамбалчан, кериле шилтесе чалгысы зыңылдап, чапкан чөбү жалданып, узатасынан түшүп барат. Өзү да кызыгына кирип калган эле, жакындай келип токтогон Газик машинени, андан эки киши түшкөнүн байкас албады.

– Саломалейкум, Танаке! Иш илгери болсун! – деген дабыш чыкканда башын көтөрсө, мандайында Ыбрайым турат. Кадимкисиндей жапакечтенип, эки бети былтыйып, курсагы чыккан. – Мына, сизди таап алдык, Танаке, – деди жалжая күлүп. Райкомдун секретары өзү издеп келди сизди.

«Ой, куу түлкү, ээй! – деп танданды Танабай. – Кайсы заман болсо да жугундусун таап жейт. Жойпуланганын карачы. Мындан ашкан мээримдүү адам жоктой. Чонго күлөганыч, кичинеден алаганыч».

– Амансынарбы, балдар? – деп Танабай алардын колун алды.

– Тааныбадыңызбы, абаке? – деп сурады чоочун жигит. Танабайдын колун кысып туруп.

Танабай бүшүркөй берди. «Кайдан көрдүм эле?» – деп эстей албады. Мандайында тааныш адам турган сыяктуу, бирок аябай өзгөрүп кеткен тааныш сыяктуу. Тепсе темир үзгүдөй жаш жигит, жүзү күнгө тотуккан, көз карашы ишенимдүү, өңү жылуу, үстүндө сур кенен костюм,

башында чий калпак. «Ким болсо да шаардан го...» – деди ичинен Танабай.

– Бу киши жолдош... – деп Ыбрайым кыпчыла калды эле;

– Токто, токто, өзүм айтайын, – деп Танабай аны тыйды, анан кылт эткен ойдон ичи жылый түштү. – Тааныдым, балам. Сени кантип тааныбай калайын! Аман-эсен жүрөсүңбү, чырагым?

Бул Керимбеков эле, Танабайды партиядан чыгарып жаткан бюродо тайманбастан жактап сүйлөп, катуу айтышкан комсомолдун секретары ушул болчу.

– Таанысаңыз, анда сиз менен бир аз сүйлөшөр сөз бар. Суу жээктеп басалы. Сиз болсо, чалгыны алып, чөп чаба туруңуз, – деди Керимбеков Ыбрайымга.

236 Ыбрайым карбаластап кемселин чечкиче шашты.

– Куп болот, жолдош Керимбеков, – деп жалпандады. Танабай менен Керимбеков чабыкты четтей басып барып, жээкке отурду.

– Мен кандай жумуш менен келгеними ичинизден сезип отургандырсыз, Танаке, – деп баштады Керимбеков. – Сыртыңыздан карасам, алытын экенсиз, жаш жигиттей чалгы шилтегинизди көрүп, кубанып калдым.

– Сени көрүп, мен да кубандым. Кулагым сенде, балам.

– Анда эмесе, сөздүн ток этер жерин айтайын. Өзүңүз билесиз, азыр көп нерсе өзгөрүп, заман түзөлүп баратат.

– Көрүп жүрөм. Айтканында калет жок, чырагым. Биздин колхозду эле карап туруп, көкүрөгү жетик түшүнбөйбү. Жагдай жакшырып келатканы көз кубантат. Кээде ишене ал-

бай кетесин. Баягы жылдары койчу болуп жүргөн Беш-Теректи жакында барып көрүп, ичим күйдү. Жаны кашар салыныптыр, үстү шифер менен жабылган, жарты миң кой баткыдай. Чабанга өзүнчө үй, жанында ат сарайы дагы турат. Өнүмдө эмес, түшкө кирбеген иш болуптур. Башка оторлордо да ошондой экен. Айыл ичинде да күндө жаңылык. Бара калсаң жаны үйлөр туруп калганын көрөсүн. Иши кылып элдин эртени да ушундай болсо болгону.

– Биздин да аракет, максатыбыз ошол. Азыр да жетишпей жаткан жаштар көп. Көч жүрө-жүрө түзөлөр деген эмеспи. Ал эми менин сизге келген жумушум мындай. Партияга кайра өтүнүз. Ишинизди кайта карайлы. Бюродо сиз тууралуу сөз болду. Жакшылык иштин кечи жок деген эмеспи.

Танабай унчуга албай калды. Кысынып отурду. Кубанып да отурду. Эски күйүттүн орду сыздап, жүрөгү мыкчылып да отурду. Көкүрөгүнө кара кан болуп каткан ызалык өйүп чыкты. Бирок эски жаратты тырмагысы келбеди.

– Ыкыласыңа ыракмат, балам. Мен сыяктуу чалды унутпаганыңарга ыракмат, – деп бир аз отурду да, чын пейилин айтты: – Картайып калдым, балам. Эми менден партияга не пайда? Ага мен кандай кызмат көрсөтө алам? Жарамдан чыгып калган чагым. Менин доорум өтүп кеткен. Көнүлүнө алба, балам. Мен ойлонуп көрөйүн.

Танабай райкомго барууга чыгынбай күндө эртен менен жүрө берди, убакыт өтө берди. Мурдагыдай чапчандыгы жоголуп, ыкшоо тартып калган чагы эле.

Ошентип жүрүп бир күнү аттанып районго бет алды да, жарым жолдон кайра келди. Ал эмне-

си? Кайтканы натууралык экенин өзү да түшүнүп келди. «Алжып баратамбы, бул эмне кылганым?» – деп өзүнө өзү кейип келди. Бирок кайра аттанып барбады.

Ошол орто жолдо эки анжыланып турганда көз учунан Гүлсарынын чанын көрдү. Чанынан улам Гүлсары экенин жазбай тааныды. Кийинки кезде жоргону сейрек көрчү болгон. Жайдын кенен, ысык талаа бетинде Гүлсары бөжүп өтсө, артынан чубалжыган боз шалы чаң калып барат. Танабай алыстан карап туруп, жаны кейиди. Мурда артта калган чаңы жоргону кууп жетчү эмес. Гүлсары куйруктуу сары жылдыз болуп шыркырап учуп өткөндө чаңы караанына илешпей чубалжып кала берчү. Азыр карап турса, уюлгуган чаң бирде жоргону кууп жетип, тумчулап баса калат, бирде жетпей чубала түшөт. Гүлсары улам чаңынан суурулуп чыгат, ага болбой чаңы кайра жете коюп барат. Жаныбар, эми чаңынан кутула албай калган чагы экен. Демек карылыкка алдырып чаалыга баштаган тура. «Ушу күнгө жеттиңби?» – деп Танабай өзүнчө туруп кейиди.

Чаңынан кутула албай Гүлсары тозоң жутуп, чымыркана жүрөөрүн, ага болбой үстүндөгү киши жан ачытып камчы салып баратканын элестетип, Танабай чыдай албай, тигил атчан алыста баратса да: «Ой, атты чаппа!» – деп кыйкырып, туурадан теминип калды. Бирок жетмек кайда, бара түшүп, тизгин тартты. Анын оюн тиги киши түшүнсө дурус го, а эгер: «Ишиң эмне? Кайдан чыккан кожоюнсуң? Чабам коём – өзүм билем. Былжырабай жолуна түш!» десечи? Анда Танабай эмне демек?..

Ал ортодо Гүлсары биресе чанга көмүлүп, биресе суурулуп чыгып, алка-шалка тер менен кара-буурулданып кетип баратты. Танабай көпкө карап турду. Анан аттын башын буруп, айылды көздөй кайра тартты.

«Дооронубуз өткөн экен, Гүлсары, — деп келатты күбүрөп. — Картайыппыз. Эми биздин керегибиз кимге. Мен да чуркагандан чаалыктым. Төрүбүздөн көрүбүз жакын калган тура, Гүлсары...»

Бир жыл өткөндөн кийин Танабай Гүлсарыны дагы бир көрдү. Жорго арабага чегилип калган экен. Көңүлү дагы бузулду. Карылыгы жетип, иштен чыккан жоргонун мойнуна чириген камыт салынып, чалдыбары чыккан жаман арабага чегилип калганын көрүп Танабай капа болду да, карагысы келбей терс бурулду.

Кийинчерээк Гүлсарыны дагы көрдү. Көтөнүндө турсиси, ийининде айрык майкеси бар жети жашар бала минип баратыптыр. Атка мингенине маашырланып, жалаң согончогу менен теминип коюп, көйрөндөнүп бараткан экен. Ат мингени ушул болсо керек, жоош деп, чобур болгон жоргого мингизишкен окшойт.

— Ата, карачы! — деп мактанды бала. — Мен Чапаевмин! Азыр суудан өтөйүнбү?

— Кана, азамат, көрөйүнчү! — деп Танабай да мактап койду.

Тизгинди кагып, бала атты сууга салды. Гүлсары өйүзгү бийик жээкке тырмышып чыга бергенде бала шыпырылып сууга шалп түштү.

— Апа-аа! — деп коркконунан бакырып жиберди.

Танабай аны суудан алды да, жетелеп атка алпарды. Гүлсары улам бут оодарып коюп, жалгыз аяк жолдо турган. «Тураң жоюлган экен

ээ, шордуум!» — деди Танабай. Картаң жоргонун жонуна баланы көтөрүп мингизип койду.

— Бастыр, эми жыгылба. Гүлсары илкий басып кете берди. Тагдыр айдап, Гүлсары акыр сонунда кайрадан Танабайдын колуна тийди. Танабай аны багып-кагып, мал катарына кошкондой болду эле, мына эми Кара-Суунун өрдөшүнөн акыркы жолу араң чыгып, орто жолдо өлүм оозунда жатат.

Танабай райондогу баласына кубанычка барган болчу. Экинчи небереси төрөлгөн. Бир кой союп, бир кап картөшкө алып, Жайдарга боорсок-нан бышыртып ала келген. Мааним жок деп Жайдар келбей калган, анын себебин Танабай кийин түшүндү. Жайдар жан баласына ооз ачып айтпаса да, келинин жактыра берчү эмес. Ансыз да ылдый баш, жоош уулу бар эле, ага минтип бейжай, тажаал колукту туш келгенин кантесин.

240 Айтор өзгөнүн көңүлүнө карабас, өз өктөмдүгүн гана жүргүзгөн, бирөөнү кордоп, тепсендиге салбаса башы ооруй турган жандар болот эмеспи. Танабайдын келини да ошондой чыккан.

Бу жолу да Танабай чырдын үстүнөн чыгыптыр. Көрсө, баласы кызматтан көтөрүлмөкчү экен, бирок анын ордуна башканы көтөрүп коюшуптур. Ошого туталанып отурган келин кайнатасын беттен алды:

— Жылкычылык менен койчулуктан башынар көтөрүлбөс болгон соң башында эле партияга өтүп силерге суутуп койду беле. Акырында партиядан кууп салды, мына силердин кесепетинерден балаңар өсө албай отурат. Ушул кызматында бирөөнүн көзүн карап, бу шордуу эми өмүр бою отурат эмеспи. Силердин эмнеңер кетип жатты эле, бир чал-кемпир жатыры жайлоодо, силер үчүн быякта биз шорломой болдук.

Ал анан тили ышкырып жөнөлдү дейсин...

Танабай бекер келген экемин деп, эрдин тиштеп отурду. Келиндин көңүлүн жубатышка бир маалда:

– Андай болсо мен партияга кайра кирүү жагын караштырайын, – деп айтып салса болобу.

– Ак эткенден так этип, партия силерди эле күтүп отурат дейт. Чалдыбары чыккан чалсыз партиянын иши жүрбөй калыптыр дейт! – деп келини заарлана бырс этти.

Маңдайында какшап отурган өз келини эмес, өзгө бирөө болсо Танабай ушинтип сүйлөттүрө коймокпу? Өз колунду өзүн кантип кесесин? Жаманбы, жакшыбы, чыдайсын да... Үндөгөн жок, айтышпады. Күйөөң өзү болумсуз, ошол үчүн өстүрбөй жатат да, анысы аздык кылгансып, адал адам жакын жолобос сага окшогон ажаан катынга жолукса, ушу жаман кантип өссүн... деп айтуудан тартынды. «Жакшы катын жаман эрди зор кылат, жаман катын жакшы эрди кор кылат» деп эл бекер айткан эместир. Муну да айтпады. Тек: – «Жаман болсо да уулумду катынынын көзүнчө кордобоюнчу, а көрө мен айыптуу боюнча калайын», – деп унчукпады.

Танабайдын ашыгып беймаал жолго чыкканы да ошол.

«Албарсты акмак! – деп тилдеп отурду азыр Танабай жол боюнда, от кашында, өлгөн аттын башында. – Сендей албарстылар кайдан чыгар экен? Же өзүндө уят-абийир жок, же адамга ызаат-ыйбаасы жок. Өзүм гана деп, башканы да өзүндөй көрүп... Бирок сенин каалаганын боло койбос. Эл бар, журт бар. Мен да керектен биротоло чыгып калган жерим жок...»

XXV

Агарып таң атты. Жерден суурулуп чыккандай аскар тоолор көрүндү, танабы узарып, талаанын этеги жайылды. Жар башында жаккан оттун быкшыган кору калды. Кор башында тонун желбегей жамынып, ак сакал абышка турду. Эми жоргого тон жабуунун кереги жок эле. Ал башка дүйнөгө кетти, теңирдин жылкысына барып кошулду... Танабай өлгөн атты карап туруп, таң калды: жаныбардын арыганын! Гүлсары далбас уруп жатып жан берген калыбында моюну кежейип, башы артка карай чабылган. Жаагында кара так болуп жүгөндүн изи калган. Төрт аягы төрт жакка тырайган боюнча катып калды. Чарт-чарт жарылган туяктарында жешилип бүткөн такалары калды кыймылсыз. Болду! Эми кайта бу кайран туяктар жер баспайт, дүбүрт төгүп даң салбайт. Болду... Бүттү... Кетиш керек. Танабай эңкейип жоргосунун муздаган кабагын укалап, көзүн жапты, көкүлүнөн бир тал кесип алып, коюнуна катты, анан жүгөндү алды да, жолуна түштү.

Талаа кезип, тоо таянып, жүрүп отурду. Түгөнбөгөн ойлорун ойлоп жүрүп отурду. Карылыгын, ичер суусу, көрөр күнү байып баратканын ойлоду. Ошондо да желе тарткан тобунан адашып калган куштай болуп жалгыз өлгүсү келбеди. Не болсо да канат кагып бара жатып, көк бетинде үзүлсөм, ошондо бир уядан учуп чыккан сапарлаштарым үстүмөн үч айланып учуп, азалуу үн салып өтсө деп ойлоду.

«Самансурга кат жазайын, — деп көкүрөккө түйдү Танабай. — Гүлсарыны жазайын. Эсиндеби баягы айтылуу жорго? Сенин атаңын парт-

билетин мен районго ошол жоргону минип жеткирбедим беле. Сен өзүн узатпадың беле. Кечээ райондон келаткан жолдо ошол жоргом өлдү. Узун түндө көз ирмебей өлгөн аттын башында отурдум, мүлдө өмүрүм чууруп көз алдыман өттү. Жаман айтпай – жакшы жок. Гүлсары жоргодой болуп мен да бир күнү ач бел, куу жондо үзүлөрмүн. Самансур балам, мен партияга кайра өтөйүн, ошого жардамдаш. Эчкинин жашындай жашым калды. Өмүрүмдүн башында кандай болсом, акырында да ошондой болуп өтсөм дейм. Эми ойлосоң, атаң Чоро партбилетин райкомго жеткирүүнү бекеринен мага тапшырган эмес экен. Ошол Чоронун уулу сен да Танабай Бакасов деген карыяны жакшы билесин...»

Жүгөндү ийинине арта салып, Танабай тоону беттеп баратты. Көзүнөн аккан жаш бетин жууп, сакалын суулады. Танабай аарчынбады. Бу көз жаш тулпар туума Гүлсарынын азасына аккан жаш эле. Көзү жаштуу, көкүрөгү дарттуу Танабай агарып келаткан танды, тоо бөксөлөй учуп келаткан жалгыз казды карап баратты. Жалгыз каз тобун издеп, кууп баратты.

– Уч, жаныбар, уча бер! – деди Танабай. – Канатың тала электе катарыңды кууп жет! – Анан үшкүрүнүп алып, артына бир кылчайды:

– Кош, жаныбарым Гүлсары!

Басып барат, кулагына илгерки ыр угулат.

...Күндөп издейт боз иңген ак ботосун, түндөп издейт боз иңген ак ботосун, зарлап издейт боз иңген. Кайдасың, каракөз ботоюм? Эмчегим сыздап, сүт агат, аягым ылдый сарыгат, ботоюм. Кайдасың? Үн катчы! Ийиген эмчегинен сүт агат. Ак ботосун издеген ал эненин ак сүтү...

ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР

(Уулум Аскарга)

Аксай менен Көксайым
Жер соорусу турбайбы...

(Кыргыз эл ыры)

Иовго келип чабарман кабар салды:
«Тукумунду кылычтап кырып салды...»

(«Иовдун» китеби)

Кошчулар удаа-удаа жер антарып.
Дыйкандар удаа-удаа үрөн септи.
Көк Тенир үстү-үстүнө жамгыр төктү...
Адамдар үмүт менен жер оодарат,
Адамдар үмүт менен үрөн себет,
Адамдар үмүт менен деңиз чалат...

(«Тхерагатха. 527–536.

Байыркы Индостан адабиятынан).

I

Ирик түймө жүн жоолугун ороно салынса да болбой үшүгөн Иңкамал-апай өзүнөн бетер көк тумшук болуп отурган балдарга география сабагында Цейлон аралы жөнүндө узун сабак кызык жомок айтып жатыры. Дубалдагы картадан карасаң, Цейлон деген уй желининен тамган тамчы сүттөй болуп, Индостандан чоң оке-

анга үзүлүп түшүп турат. Инкамал-апайдын сөзүн уксаң бир укмуш: маймылы бакта ойногон, пилдери токой жойлогон; банан деген мөмөсү шактан ийилип, оозго түшүп турат дейт, дүр-дүнүйө жайнаган, жерден кылтайган өсүмдүгү мөмө-чөмө байлаган жер дейт. Дагынкысы дагы бар: жыл маалы кыш түшпөй, жалаң гана жай болуп турат экен, өтүгүм жок эле, тумагым жок эле, жыланаң элем деп санаа тартпайт экенсин. Андай болсо да отун-суу деген кыжаалаттыгың да жок. Талаадан куурай оруп, чоң көтөрүм отунду арчындынып үйгө жеткиче өлүп-талбайт экенсин. Ана, жашоо деп ошону айт! Эки колду чөнтөккө салып, чыйт түкүрүп коюп жүрө берет экенсин. Эриксең күнөстө, зериксең көлөкөлө. Жай артынан жай келип, күнү менен түнү бирдей жыргал. Ысыласаң керээли кечке сууга кирин. Суудан жадасаң төө куш кубалап ойно. Цейлондо төө куштар болуш керек, аерде болбогондо каерде болмок. Тартаңдаган бечаралар, төө сынары макоо жан окшобойбу. Бирок Цейлондо тил билген эстүү куштар да бар. Алиги тотукушчу. Кармап алып, ырдаганды, күлгөндү, ал аз келсе бийлегенди да үйрөтүп, мына ошондо кызыкка батасың. Тотукуш ошондой куш, ар өнөр келет колунан. Айтып жүрүшпөйбү, окумал тотукуштар да бар имиш. Айылдан ким-бирөө Жамбылдын базарынан тотукуш көрүптүр. Тумшугуна гезит кармасаң тим эле шатыратып окуйт дейт...

Эмнесин айтасың, ажайып-укмуштун баары Цейлондо. Кардың ток, кайгын жок, жүрө бер көчөнү как жарып. Бирок, плантатор деген байдын көзүнө чалынба. Колунда дайым узун шапалак дейт, Цейлондуктарды кулдай жумшап,

кулакка чаап иштетет экен. Эзүүчү ит да! Тайманбай барып, чыккыйга бир берсен, көзүнөн от чагылгандай кылып. Шапалагын тартып алып, өзүн сабап иштетсен. Эзүүчү болобу, капиталисти болобу, көзүнө карабай, ак эмгегин менен нан таап же десен! Болбосо фашист ошо иштебей кутурган арам тамактардан чыгып отурбайбы... Согуштун болгону да ошолордун кесепети... Карачы, бир айылдан эле канча киши фронтто апат болду. Апасынын көзүнөн аккан жашы он-талаа, сүйлөбөйт, атаңардан ажырап калсак кантебиз дейт. Абысын-ажынга айтыптыр: анда мен чиедей төрт балам менен көргөн күнүм не болот деп, ыйлаптыр...

246 Ω Ушүп отурган балдардын ичинен бирөө ыкшып жөтөлсө сөзүн токтото калып, өзү далысын күүшөп коюп, суук класста Инкамал-апай Цейлон жөнүндөгү, көк деңиз, ысык жерлер жөнүндөгү сабагын өтүп жатыры. Кулагы уккан укмуштарга биресе ишенсе, биресе ишене албай Султанмурат отуру. Цейлондо туулбай калганына ичи күйөт. «Ана турмуш, ана жашоо!» – деп санаасы алыста жүрсө, көз кыйыгы менен терезеде. Мугалимди тиктеп отургансып, бирок байкатпай терезеге көз кыйыгын салып, сыртты карап отура берчү. Азыр сыртта кар учкундап жаап, айнекке тийген кымкары кашектин бурч-бурчуна үйүлүп жатыры. Айнек түнөрүнкү тартып, чет кырындагы жылчыгынан суу сарыгып, сыя төгүлгөн түбүнө тонуп калган. «Цейлондо терезенин деле кереги жок го, – дейт анда Султанмураттын чабыттаган ою. – Кереги эмне? Атүгүл тамдын кереги эмне? Эки талдын башын ийип, чоң алачык куруп ал да, жашай бер...»

Терезеден үйлөгөн суукка Султанмураттын оң капталы муздагандан муздап баратат. Кашекке тийген шамалдын ышкырыгы кулак түбүнөн ызылдайт. Бирок чыдабаска чара жок, Инкамал-апай аны атайы отургузган. «Балдардын арасында тирикарагы сен эмессинби, чыдаарсың», — деген. Суук түшө электе бул орунда Мырзагүл отурчу, аны Султанмураттын ордуна которгон. Аерге мынчалык суук жетпейт. «Мырзагүлдү деле жаныма калтырып койбойбу, терезе жакка мен эле отурбайт белем, — деп Султанмурат ичинде сызып калган. Бир партада жанаша отура беришмек. Эми танаписте жанына жолосо манаттай кызарат. Башкалар менен аралашып ойноп жүргөнү, а Султанмурат барса эле кызарып, качып кетет. Артынан кубаламак беле. Анда балдар ого бетер күлбөйбү. Баарынан да береги чунак кыздар саал эле болсо: «Султанмурат + Мырзагүл эки ашык» деп кагаз жазып, партидан партага таратат. Башынан Мырзагүл тартынбай жүргөндө отура беришмек, минтип сөз да чыкмак эмес...

Сыртта кар уюлгуп жаап жатыры. Күн ачыкта карасаң, тоолор даана көрүнүп турар эле. Мектеп айылдан жогору, бийик дөңсөөдө. Айыл этекте. Мектептен карасаң, туш-тарап далай жерлерге чейин алакандын отундай көрүнөт. Тоонун алыскы ак карлуу кыркалары да сүрөттөгүдөй болуп шаңкайып турат. Азыр мобу кар уюлгуган боз мунарыкта береги Улуу-Тоонун карааны араң байкалат.

Бут какшады, кол көк муштум болду. Жон муздап тонуп баратат. Класстын суугу ай! Согуштан мурда класстагы мешке көң жакчу эле. Көмүрдөй ысытчу кой көңү. Эми саман жагып

калды. Саман да отунбу, дуу этип бат күйөт да, жалп өчөт. Бир көтөрүп келген саман эки жагымга аран жетет, анан топонун бырыксытып-быкшытып түтөтүп отурмай.

Кап десен, Таластын аба ырайы деле тиги ысык жактагыдай болсо кана. Аба ырай жакшы, жашоо-турмуш да башкача болмок. Адырадырда пилдер жүрмөк оттоп. Бирин өгүздөй чүлүктөп минип алсаң. Минсе эмнеси бар экен. Султанмурат алды менен минмек. Китептеги сүрөттөй болуп дал көк желкесине, эки калдыркан кулактын түбүнө конуп алып, айылды аралата бастырмак. Эл жарданып: «Карасанар эй, Султанмурат го тиги, Бекбайдын уулучу, пил минип келатат, ой!» – дешип чуулдап ээрчип жүрсө. Ошондо Мырзагүл да көрүп, ичи күймөк ээ. Чала болмок, сулуу деп койсо, тим эле жанына жолотпой ыргыштап калыптыр... Анда Султанмураттын маймылы да болмок. Гезит окуган тотукушу да болмок. Аларды учкаштыра келмек. Пилдин жонуна бир класс баланы мингизсен да батпайбы. Башкасын билбесе да Султанмурат аны жакшы билет, анткени, пилди өз көзү менен көргөн. Кадимки пилди, маймылды, дагы бир түркүн жан-жаныбарларды Султанмурат көрүп келгенин элдин баары билет. Аны өзү да далайларга далай жолу айтып берген. Э, эми андай болмок кайда...

Султанмураттын эси-көөнүнөн чыкпай калган бул окуя согуш чыгар алдында, согуштан мурдагы жайда болгон. Чөп чабык кез эле. Атасы Бекбай жергиликтүү МТСке¹ Жамбылдан жер май ташыйт. Ар бир колхоз унаа бөлүп берүүгө

¹ МТС – машина, трактордук станция.

милдеттүү. Ошол үчүн Бекбай да тамашага чалып барктана кетээр эле: мен деген көрүнгөн арабакечтин бири эмесмин, мен деген алтынга бергис, күмүшкө көргүс арабакечмин, ойлочу, арабам, кош атым, менин керт башым үчүн колхоз казынадан каржы алып жатыры. Банкенин акчасын колхоздун чөнтөгүнө оодарып төгүп берип жаткан киши менмин, билсенер. Ошол үчүн колхоздун бухгалтери мени көргөн жерде аттан түшө калып салам берет...

Бекбайдын арабасы да атайы жер май ташыганга ылайыкталып жасалган. Тактасы жок, узун катар эки устун, экөөнүн ортосундагы чункур жүлгөгө темир бочкеден экөө батат. Эң алдындагы «көчүк басар» эки кишилик орун бар. Болгон-турганы ушул. Бекбайдын кошкону тандалма аттар боло турган. Эки ат тең кынык алган, катар желсе жаңылып бут таштабаган аттар. Бири – Чабдар, экинчиси – Чоңтору. Ат жабдыгы да келишкен. Моюнчак менен жан кайышы казыналык. Танке тартсаң да үзүлбөйт. Алыс жолдо антпесе болобу. Бекбай ар бир иште тыкан, камбыл киши эле. Аттары дайым табында. Чабдар менен Чоңтору жалын көккө серпип, кызый жүрүп бергенде соорулары бирдей чайпалып, жанаша жорткон эки жолборстой көрүнөр эле. Дөңгөлөктөрдүн калдыртын алыстан уккан адам: ии, Бекбай Жамбылды карай жөнөдү дээр эле жазбай таанып. Бир күнү барып, эртеси келип калчу. Жүз чакырым жерден келатканы сезилбей Бекбайдын аттары тын кайтар эле. Көргөндөр таң калып: «Бекбайдын арабасы темир жол менен келаткандай жүрөт», – деп шыпшынып калат. Таңыркаштын да жөнү бар. Жаман ат тарткан арабанын жүрүшү

дөңгөлөктөрдүн кыйчылдагынан билинет. Тушунан өтүп кеткиче кулак-мээни жеп кетет. Бекбайдын аттары качан көрсөң тың. Жооптуу иштердин дайым Бекбайга тапшырылганы да ошондон улам.

Ошентип мурдагы жылы окуу аяктап, жаныдан каникул башталган, бир күнү атасы айтып калды:

– Шаарга алпарып келейинби, ыя?

Султанмурат кубанганынан дабдаарый түштү. Ананчы! Шаарды көрсөм дегенде эки көзү төрт болуп жүргөнүн атасы кайдан биле койду. Жаша!

– Бирок сен көп дардандаба, – деди атасы мыйыгынан жылмайып, – ини-карындаштарын туюп калса, экөөбүздү карыш жылдырбай коюшат...

250 ☞ Мунусу да туура. Үч жаш кичүү Ажымураттын көктүгүн айтпа, жак дегенин бербейт. Атасы үйдө жүргөндө ээрчигени Ажымурат гана. Бекбайдын андан башка баласы жоктой. Кийинки эки карындашы али жерден боорун көтөрө элек бөбөктөр, бирок алар да ыйлап атып атасына бир асылып калышаар эле. Бирок Ажымураттыкы айрыкча, ал атасын мынчалык жакшы көрүп, ач кенедей жабышып аларына коңшулар да таң. Аруукан деген коңшу кемпирден элдин баары сестенип турушчу, мүнөзү катуу, өзү каржайган сөөктүү, чаңырып сүйлөгөн киши эле. Кээде Ажымуратты тарбайган колу менен кулактан аткып, жекирип калчу:

– Ой, какмаар, бала да үшүнтчү беле, мунун жакшылыктын жышааны эмес! Бир балээ болордо бала үшүнтүп атасына эзилип калчу эле. Тирүү басып жүргөн атасын ойноок бала ушунчалык сагынат деген эмне шумдук, кокуй! Му-

нунар бала эмей эле балаа! Деги койдурсаңар болбойбу, бул жакшылыктын жышааны эмес, жоругуң жолдо калгыр!

«Өз башына көрүнсүн, какбаш!» деп, апасы кемпирдин артынан жерге үч түкүрүп, анан атасына ашкере элжиреп кеткен Ажымуратты көк желкеге бир муштап, үйгө кубалап кирип кетер эле. Бирок Аруукан энеге бет келип каяша айтуу жок.

Эми ойлосом, Аруукан эненин айтканы тегин сөз эмес экен. Ошондой эле болбодубу акыры. Ажымуратка гана боору ооруйт. Ал азыр эс тартып калды, үчүнчү класста окуйт, айрыкча апасынын көзүнчө аяптоор токтоо, бирок акыйып жол карап атасын сагынып жүрөт. Уктаар алдында да келме келтиргенден бетер «Жаттым тынч, жаздыгым – кенч, дилим ак, тилегеним атам эртең келсе экен», – деп шыбырап жатат. Күндө ошол. Апасы үйрөткөн келмени ал ушинтип өзгөртүп алган. Уктап ойгонсо эле баары өзгөрүп калчудай ойлойт.

Иши кылып тилегине жетсе болду, атасы согуштан аман келсе Ажымураттыкы эле болсун, ушу баласын эле колунан түшүрбөй, мойнуна мингизип жүрсүн. Деги келсе болду. Атасын аман-эсен көрсө, Султанмурат ошол бактысына ыраазы.

Султанмураттын тилегени – баягы жылы атасы Чүй каналынан кайткандагыдай окуя үйүндө дагы бир жолу болсо дейт. Чоң каналдын курулушуна атасы мурдагы жылы жайында арабакеч болуп кеткен. Ошо барган бойдон жайды жайлата, күздү күздөй топурак ташып, жакшы иштегенине стахановчу болуптур.

Үйгө кеч курун келди. Үйдө отурушат эле, көчөдөн дөңгөлөктөр калдырттап, аттардын бышкырганы угулду. «Ата!» – деп чур этишип, сыртка атып чыгышты. Караса, атасы арыктап, күнгө биротоло капкара болуп тотуккан, куду ынды каранын өзү. Үстүндөгү кийими да мусалпырдан бетер самтыраптыр деп, кийин апасы айтып жүрдү. Өтүгү гана жаңы кырым өтүк экен. Биринчи жетип мойнуна асылган Ажымурат болду. Ошо бойдон жабышып түшпөй койду. А өзү ыйлап жүрөт:

– Ата... атаке... ата... атаке... – дегенден башка сөз айта албай шолоктоп ыйлап жүрөт.

252 Ата менен баланын учурашканын карап алып, алар жашыды. Апасы болсо жетине албай делбиреп, алдына бир чыгып, артына бир чыгып, Ажымуратты атасынан бөлө албай күйкөлөктөйт:

– Коё бер эми атанды! Болду. Жалгыз сен эмессиң го. Башкалар да учурашсын. Олда эси жоғум ай. Карачы, атаң менен учурашайын деп эл келди...

Ажымурат атасынан ажыраар ою жок...

Ушуларды эстеп жүрүп, Султанмурат жүрөгүнөн бирдеме козголуп, ачуу ысык тоголок таманына келип тыгылганын сизди. Каңырыгы түтөдү. Оозунун ичи туз даамдана түштү. Эч качан ыйлабайм деп, эрдемсинип жүрбөдү беле. Аны ойлоп, тиштене баш чулгуп алды.

Сабак дале жүрүп жатыры. Инкамал-апай эми Ява, Борнео, Австралияны айтып турган экен. Дагы уксаң, дагы укмуш жерлер, суугу жок – түбөлүк жай. Крокодили, маймылы көп, пальма

өскөн кулак укпаган ажайып нерселер. Кенгурусун айтсаң – укмуштун укмушу го. Күчүгүн боор баштыгына салып алып, чаап жүрө берет дейт. Ойлоп тапканын карасаң, жок, ошол өзү ойлоптурбу, табияттын жаратканы да...

Султанмурат кенгуруну көргөн эмес. Көрбөгөн нерсени көрдүм демекпи. Бирок көрбөгөнүнө ичи күйөт. А жанагы пилди, маймылды, дагы бир топ жан-жаныбарларды жакын жерден, өз көзү менен көргөнү ырас. Колун сунса жеткидей эле жерден көргөн.

Эртең шаарга алпарам деп атасы айткандан баштап, Султанмурат жанын коёр жер таппады. Эртеңи качан болот деп, шаарга качан жетем деп, өпкөсү көптү, бирок мактанып бирөөгө айтуудан тартынат. Ажымурат билип калды дегиче, эмнеге Султанмурат барат, мен барбайм, атам эмне үчүн аны алпарат да, мени алпарбайт деп өнгүрөп ыйлап, чоң чатакты баштады дей бер. Анда кантмек? Ошол үчүн Султанмурат эртенки сапарга күтүнүп, кымылдап да жүрдү. Инисинин алдында күнөөлүүдөй кичине коомайлашып да жүрдү. Бир учурда ини-карындаштарына айтып алгысы келип, айтып коё жаздап араң карманды. Бирок атасы, айрыкча апасы катуу тыйып койбоду беле. Алар билсе да силер жолго чыккандан кийин билсиң, болбосо жибербей коёт деген. Ошол үчүн сыр жашырып күн кечкиртишкыйыңга турду, жарылып кете жаздады. Бирок, ал күнү Султанмурат өтө дилгир, өтө боорукер болуп кетти. Үй-тиричиликтин баарын өзү бүтүрдү. Торпокторун жылдырып аркандай коюп, анан огороддо картөшкөнү түптөп жиберди. Кир жууп жаткан апасына суу апкеле коюп, кенже карындашы Алматай баткакка жыгылып кал-

са, айттырбай жууп жиберди. Дагы бир топ иштерди бүтүрүп койгонсуду. Кыскасы а күнкү элпектигине, ылдамдыгына апасы да бырс күлүп, жетине албай отурду.

– Атаа кудай жалгагыр ай, бүгүн деги эле карамдуусун го? – деди апасы күлкүсүн жашырып. – Дайыма ушундай болсоң кана. Бирөөнүн суук көзү чалбагай эле. Же шаарга барбай эле койсоңчу, мага жардамың керек болор?..

Бирок мунусу тим эле сөз болчу. Жол азыкты бая эле камдап, нан бышырып, шишеге май эритип куюп койгон. Дагы бирдемелерди даярдап жүргөн апасы.

Кечкисин самоорду маңдайга коюп, эшикте алманын түбүндө чогуу баары ысык нан, бал каймак менен чай ичишти. Атасы кенже балдарынын ортосунда отурду, бир колтугунда Ажымурат, бир колтугунда эки кызы. Апасы чай куюп, Султанмурат пиала сунууда. А оюнда ал эртен жол жүрүп, шаарга бараарын элестетип, көңүлү өрөпкүйт. Атасы да бир-эки жолу ага көз кысып койду. Анан Ажымуратты тамашага чалды:

– Кандай, Ажымтай, карагеринди үйрөттүңбү? – деди чай ууртап отуруп.

– Жок, ата, – деп Ажымурат нааразылана кетти. – Жаман экен эмне. Иттей болуп артыман калбай ээрчип алат да, минейин десем мингизбейт. Откозом, сугарам, бир жолу десен бар эмеспи, мени издеп мектепке жетип барыптыр. Биз танаписке чыкканча терезинин түбүндө күтүп турду, чын, ата, балдардын баары көрдү. Ошентет да, анан минейин десем эле мөңкүп жыгып кетет...

– Үйрөтүп берер кишин жокпу? – деди атасы кантээр экен дегенсип.

– Мен үйрөтүп берем, Ажыке, – деди Султанмурат токтолбостон. – Сөзсүз үйрөтүп берем...

– Жаша-а! – деп ордуна ыргып турду бала. – Жүр, азыр!

– Кантет, отур ордуна! – деп апасы кагып койду. – Тынч отуруп эл катары чайынды ич, анан деле күн бар.

Сөз болуп аткан карагер Ажымураттын кунан чыкма кодиги. Аны балдар минип жүрсүн деп жазында Нургазы таякеси берген. Андан бери аяптоор бели катып калды. Эми үйрөтө берсе да болмок, кол арага жарап турмак. Тегирменге эгин жеткиргенгеби, же отун-суу апкелгенгеби, үй-тиричилик майда иштерге, айыл ичинде эшек табылбаган унаа эмеспи. Эшек болсо да кол бала кылып үйрөтүп алгыла деп берген таякеси. Кодикти баккан Ажымурат. Башкаларга ишенбейт, чөп салган да, аркандап отко коюп, кеч убак сугарып келип, байлаган да өзү. Кодигиме тийбегиле деп турат. Агасы экөө бир жолу ушу кодиктин айынан урушуп да кетишкен. Агасы инисин төпөштөп, кайра апасынан жаза тарткан. Ошондон кийин Султанмурат эр болсоң өзүң үйрөтүп ал деп карабай койгон. Болбосо өзү тендүү балдардын ичинен Султанмурат торпок-тана, кунан-тай үйрөткөнгө ыкчыл. Бала экен деп санабай, кээде айылдыктар суранып калышат: «Султан, мобу менин жаман баламын тайын үйрөтүп берчи...» Же болбосо: «Султан, айланайын, мобу бакырчак эшекти бир жөнгө келтирчи. Жонуна чымын кондурбас болду. Сенин колуңан эле келбесе...» – деп турушат.

Ушундай данкка жеткен Султанмурат өз инисине жардам бербей койгон, кайра тиги эки-үч жолу кодигинен жыгылып, боз-ала болуп, чекесин томуйтуп келгенде табалап күлгөн, шылдындаган.

– Шашпа, артынан иттей ээрчиген бу неме-ден көргүлүктү далай көрөрсүн!.. – деген.

Эми ойлосо чекилик экен, өз үкөсүн көрө албагандай табалап жүргөнү кантип жарашсын. Башта эмнеге ойлободу? Эми эртең шаарга жол жүргөнү турганда, анан калса үкөсүнөн жашырынып кетип жаткандан Султанмураттын бети чымырады, кечирим сурашка даяр болуп, үкөсүнүн бар каалоосун бүт аткармакчы болуп турду.

256 ☞ Чай ичилген соң атасы үчөө огороддун этегиндеги майнап суу түшкөн көк майсанга барышты да, оболу майда таштарды терип таштап, анан «карагерди» жүгөндөштү. Ажымурат мартабалап Карагер деп атаган кодиктин эки шалпаң кулагынан атасы кармап турду, Султанмурат жүгөн катты. Анан чоң намыска белсенген немедей белин бек курчанып, эки алаканына түкүрүндү. Тамаша мына ошондо башталды. Жонуна киши баласы минбей, Ажымуратты ээрчип, эркин өскөн тоңкучак макоо эсирип калган экен, эки-үч ирет Султанмуратты таштап кетти. Бирок Султанмурат ыкчам эле, жеңил жыгылып, тез ыргып туруп, кайра минип, кодикти жүдөтүп жиберди.

«Аттан жыгылсаң жалын төшөйт, төөдөн жыгылсаң чуудасын төшөйт, эшектен жыгылсаң туягын төшөйт» – деген элде сөз бар эмеспи. Бирок жыгылгандын да эби бар, оодарган каптай куласаң, же кара жанына мүдүрүлсөн деле

онбой каларсын. Султанмурат болсо азоо үйрөтүп, мындайдын далайын көргөн. Карап тургандар кыйкырык-сүрөөнгө алып, айрыкча атасы боору эзилгенче ичин тырмап күлдү. Тегеректеги балдар да чуркап келишти. Бирөөн ээрчий келген күчүк кодикти кубалап алды. Ал үргөн сайын кодик ого бетер тонкучак атты. Бирок ык ала түшкөн Султанмурат осоавиахимчыларча «ат оюн» көрсөтө баштады: чаап баратып карагерден ыргып түшөт да, кайра ыргып минет, же үстүнөн аша секирип, бир нары жагына, бир бери жагына каргыйт.

Согуштун алдында осоавиахимчы атчандар ушинтип машыгышар эле. Сельсоветтин жанындагы чоңмайданга жумуштан кайткан айыл азаматтары чогулуп алып, ат ойнотуп, тизиле сайылган чыбыктарга кылыч чаап, ат жалында ойноп, тегеректеп турган майда балдардын көзүн кызартышчу. Анан мыктыларына алтын чынжырлуу кооз значок тагылчу. Эми ошол жигиттер кайда жүрөт болду экен? Ат ойнотуп чаап жүрүшөбү же окопто тонуп жатышабы? Атчан аскер бул согушка кирбей калды дешет го...

Султанмурат терезеден сыртты карап отуруп, мындай суукта ат байкуш деле үшүйт го деп ойлоду. Танка болсо бир жөн, суук сезбейт. Бирок баары бир аттан артыгы жок!

...Ошентип Ажымураттын карагерин үйрөткөндө бир кызык болгон. Акыры кодиктин үйрөнбөскө аргасы калбады: бастырсаң басат, желдирсең желет, кайрыган жагына жүрөт.

– Кел эми мин, – деди Султанмурат инисине, – чү де!

Таноолору дердендеп, эки бети тамылжып чыккан Ажымурат карагерин теминип, ары бас-

тырды, бери бастырды, оозун ачкан балдарга көрдүнөрбү менин агам кандай кыйын дегенсип, мактанып жүрдү.

Кеч али жарык эле, кара күүгүм кире элек. Үйгө чарчап, бирок көңүлү ток кайтышты. Ажымурат болсо апасына бир көрүнүш үчүн, карагерин эшиктин алдына чейин минип келди.

Анан эчтемеден кабары жок Ажымурат бат эле уктап калды. Султанмурат өрөпкүп көпкө уктай албай жатты. Эртең шаарга барарын, аерден эмнелерди көрөрүн ойлоп, жүрөгү дүкүлдөп жатты. Үргүлөп баратканда атасы менен апасынын күбүр сөзүн укту.

– Экөөн тең ала кетсем бири бирине эрмек болот эле, бирок арабада орун жок, кудай ургурдуку, – деди атасы. – Жол алыс, дагы бир үргүлөп кетип, дөңгөлөктүн астында калабы дейм...

– Койчу суук сөзүңдү! – деди апасы чыйрыккандай. – Кудай сактасын. Дагы бир сааты чыкканда кенжеңи алпарарсың. Кичине чоңоё түшсүн. Мунун деле эр жетип калган жери жок, жакшылап көз сала жүр, бай болгур...

Таттуу уйкуга көзү илинип бараткан Султанмуратка ата-эненин сөзү жагымдуу угулду, эртең таң эрте атасы экөө алыс сапар жол тартарын ойлоо таттуу болду.

Уктап баратып ал дагы бир жыргал сезимге каалгып учуп жөнөдү. Кантип учушту кайдан билиптир. Адам баласы басат, сууда сүзөт, керек болсо жүгүрө алат. Султанмурат болсо учуп баратты. Куштай болуп канат каккылабады. Кулачын жайып салып, салааларын гана кыбыратып, каалгып баратты. Бу жаркын нурга бөлөнгөн ээндикте ал өзү кайдан учуп келатканын, кайда учуп баратканын билбеди... Бул учуу

жан-дилинин учушу эле, эр жетүүнүн учушу эле.

Атасы ийинден акырын булкуп, кулагына шыбыраганда ал селт ойгонду.

– Тур, Султан, кеттик.

Кайраттуу мурут кытыгылап кулагына тийгенде Султанмурат төшөктөн ыргып тургучакты көз ирмемде атасына ичи элжиреп, кандайдыр таттуу сезим көңүлүн сылап өттү. Ушул кайраттуу муруттун кулагына тийгенин, «Тур, Султан, кеттик» деген шыбырын кийин эстеп, каңырыгы түтөй сагынып, эт-жүрөгү сыздап жүрөр катаал күндөр келерин Султанмурат ал учурда билбеди.

Алдагачан турган апасы жаңы жуулган көйнөк, былтыр атасы Чүй каналынан апкелген начальник кийчү чоң шапке, ошондон бери катып жүргөн батинке кийгизди.

– Бутуну кыспайт бекен?

– Жок, кыспайт, – деди Султанмурат саал кысып турганын жашырып, бир аз басканда калып алып кетер деп ойлоду.

Апасына кош айтышып, атасы экөө жер май ташыган арабаны калдырата көчөдөн чыккан соң айыл этегиндеги чоң суудан өтүп баратып, Султанмураттын жүрөгү дүкүлдөдү, аттардын бутунан чачыраган сууга ичиркенип алды да, эми түшүндө эмес, өңүндө чындап шаарга жөнөгөнүнө көзү жетип, көңүлү толкуду.

Жайдын таңы кулан ээк салып, ак мунарык шоола асманга жайылып келатты. Күн чыгары алыс, тиги ак мөңгүлүү тоолордун нары терең далдасында күнчүлүк жолуна даярданып, жүзүн чайып жаткансыйт. Аздан соң Ала-Тоонун желкеси менен жарк этип чыга келер. Азырынча айлана мемиреп тынч, аба салкын, алдыда чуба-

лып ак дангыр жол жатат. Атасы экөө айылдан араба айдап чыгып баратканын балдар көрбөй калганына ичи күйөт. Арабанын калдыртына ойгонгон иттер гана уйкусуроо күнкүл үрүп кала берди...

Жол Улуу Тоодон эңкейиштеп, те төмөндө күүгүм көктүн шаңында жондонгон Кара Тоону көздөй кашкайып чубалып жатат. Ошол адыр тоонун нары жагында Жамбыл шаары бар. Жол ошол шаарга алып барат.

Түнү бою отто турган кош ат көкүлдөрүн серпип коюп, божу сезбегендей анда-санда бышкырып, көнүмүш калыбында желе-жорто жүрдү. Экөөнө тең бул жол нечен ирет каттаган тааныш жол. Божуну бош таштаган ээси да өз ордунда, анын жанында отурган бала деле өз киши өңдөнөт, эчтемеге алагды кылган жери жок...

260

Ошентип, дүйнөдөгү көп арабанын бири болгон бу дагы калыбынча калдырттап жүрүп баратты. Аңгыча оң капталдан, тээ алыскы эки чокунун ортосунан күндүн мурду көрүндү. Жылымта жарык нур абаны толкутуп келип, аттардын жаңы нымшыган соорularын жаба берди: Чабдар эми торгойдун жумурткасындай буурул тартып, Чоңтору болсо жээрде чалыш болуп көрүндү. Жылымта жаркын нур атасынын субагай жаагына сүртүлдү, жүлжүйө тиктеген көзүнүн кычыктарындагы желе бырыштарды теренирээк чийгендей баса көрсөттү. Божу кармаган тарамыштуу туурук колдору да кажырдуурак боло түшкөнсүдү; жылымта жарык нур аттардын туяк алдына, жолго төгүлдү, дүпүлдөгөн туяктар жарык нур агымында чабак уруп бараткансыды. Жылымта жарык нур көздөргө чагылды, бешенеден дене-бойго тарады. Жы-

лымта жарык нур жер бетине жан киргизип келатты.

Кашка жолдо аткан таң менен чыккан күнгө көңүлү толкуп, жүрөгү өрөпкүп, Султанмурат кеңирсип баратты.

– Кандай, ойгондунбу? – деди атасы тама-шалап.

– Уктаган жокмун, – деди уулу.

– Анда ме, карма. – Атасы божуну берди.

Мага деле айдатса деп эңсеп келаткан Султанмурат атасына эреркей жылмайды. Өзү озунуп сураса да болмок, бирок бу деген жөн-жай оюн эмес, чоң жолдогу алыс сапар, ошон үчүн атасы ылайык тапканда берер деп үмүттөнгөн. Божу чоочун колго өткөнүн аттар да туйду, бийлик начарлай түшкөнүнө нааразыланып, каяша кылчудай кулактарын жапырып, баштарын чулгуй бири бирине сүйкөнүп алышты. Бирок Султанмурат божуну катуу силкип, ким экенин сездире:

– Чү, жаныбарлар! – деп кайраттуу үн салды. Эгер ырыс-таалай деген адам үчүн өткөн чагында да, келечегинде да болбой, учурунда гана болчу болсо, ушул күнү, ушул жолдо Султанмураттын кучагы ырыс таалайга толуп баратты. Атасынын жанында өзүн да мартабалуу эр-азамат көрдү. Көтөрүнкү көңүлү жолду катар бөксөр-бөстөн бара берди. Арабанын калдырты, балким, башка бирөөнүн кулагынын кужурун алып, кыжырын келтирер беле, бирок Султанмурат жыргалдын бешигинде жаткандай термелди. Арабанын артында уюлгуп калып жаткан чаң, чимирилген дөңгөлөктөр бир ыргакка салгандай дүпө-дүп жер сабаган туяктар, тер менен карамай жыттанган жан кайыш ат соорулары-

нан артыла келип, колунда оролуу божу; төбөдө бийик көктө каалгыган ак булуттар, али куурай элек, сүткө толуп турган эки тараптагы кызылтазыл, көк-жашыл калың чөп, суусу жол бетине жайылып, араба өткөндө дүңкүлдөтө секирткен арыктар, кээ-кээде бет алды оро-пара жолуккан арабалар, салт атчандар, арабаны калбай коштоп, аркы-терки учкан, кээде аттардын тумшук астынан кайкыган чабалекейлер – ушунун баары Султанмуратка жыргал менен кооздуктун дүйнөсү болду. Бирок ал мунун баарын териштирип ойлободу, анткени, жыргал үстүндө адам ойлонбойт. Дүйнө ушундай болуп курулган экен, башкача болушу мүмкүн эмес деп гана туюк сизди бала. Атасы да баардык аталардын мыктысы, башкача болушу мүмкүн эмес деп туйду баланын жүрөгү.

262

Атүгүл тетиги калың эрменден, же чачыраткы өңдөнгөн куурай чөптөн бир ырын тынбай сайраган сары боор, кара баш чымчыктарды карачы. Султанмурат жакшы көрөрүн алар билip сайрап жаткандай. Сарайгыр деп бекер аталган эмес го, өмүр бою: «Чү, чү, сарайгыр! Чү, чү, сарайгыр!» деп, көрүнбөгөн Гүлсары айгырын теминип бараткансыйт. Бирок, бу чымчык ар бир тилде ар башка сайрайт дейт.

Бир жолу айылга кино келип калды. Киномеханиги бакылдаган орус жигит экен. Султанмурат айланчыктап, куту-табактарын ташышып берди эле, кечинде жардамчы кылып алды. Султанмурат динамо-машинаны бурайт, андан электр тогу пайда болуп, лампочка күйөт, лампочканын жарыгынан актаган дубалга экран түшөт, экрандан кино көрүнөт.

Ошол киномеханик күндүзү чымчыктын үнүн тыншап калды да, сурады:

– Тиги сайрап жаткан кайсы чымчык?

– Ал сарайгыр, – деди Султанмурат.

– Эмне деп сайрап атат?

– «Чү, чү, сарайгыр!» – деп.

– Ал эмне дегени?

– Билбейм. Орусча, кыязы; «Но-о, но-о, желтый жеребец!» болот го.

– Биринчиден айгыр сары болбойт. Бирок мейли дейли. Анда «чү-чүлөп» кайда барат?

– Сары айгыр минип, кыз оюнга баратам деп ойлойт дешет. Бирок айгыры чарчап, такыр жете албайт экен. Ошол үчүн «Чү, чү сарайгыр!» деп калган дейт.

– Мен башкача уккам. Бир базарда бу чымчык кумар ойноптур. Утмак болгон экен, бирок ута албай калыптыр. Ошол үчүн: «Чуть, чуть три рубля не выиграл!» деп какшап калган экен. Акыры үч сомун утмайынча ушинтип сайрай берет экен.

– Качан утат?

– Эч качан. Кыз оюнга да эч качан жетпегени ошол.

– Кызык...

Кызыгың кургур, өзү кол башындай боло туруп, атагы ар элге тараганын кара.

Жолду катар сарайгырлар сайрай берди. Султанмурат күлүп кыйкырды:

– Жүргүлө биз менен, базардан үч сом утуп аласыңар!

Чымчыктар бирде: «Чү, чү, сарайгыр!» десе, бирде: «Чуть, чуть три рубля не выиграл!» деп сайрай берди.

Султанмурат шаарга эрте жарыкта жетишке ашыкты. Күн көтөрүлүп, чоң шашке болуп кетти. Султанмурат аттарды чү деди:

– Чү, чү, сарайгыр! – деп Чабдарга айтты. – Чү, чү, торайгыр! – деп Чонторуга айтты. Атасы кой деди:

– Анча кууба. Аттар өзү билет. Жүрүшүнөн жазбай этин сактап баратпайбы.

– Кайсынысы мыкты, ата, Чабдарбы, Чонторубу?

– Экөө тең мыкты. Жүрүшү да бирдей, күчү да бирдей. Машинеден кем тартпайт. Ач кылбай, кор кылбай, багып, абзелин мыктылап турсаң ара жолго таштабайт. Жанга шерик жаныбарлар. Былтыр Чүй каналына барбадыкпы, саздак жер болот экен. Арабалар белчесинен батып, дөңгөлөктөрү көрүнбөй калчу. Аерде тыгылдын дегиче бүттү, жумуш токтогону, айланын кеткени. Анан мага чуркап келишет, айланып-кагылып жардам сурашат. Сазга таштап кетмек белең, Чабдар менен Чонторуну чыгарып барып тыгылган арабага кошом. Мал болсо да адамдан эстүү, жаныбарларым, тыгылган арабаны чыгарыш милдет экенин таман астынан түшүнөт, эт оорутуп камчы чаппайм, үн салып коём, болду, жан кайыш үзүлбөсө жер тиштеп тизелей калып жатып, сууруп чыгып кетишет. Чоң Чүйдө бул экөөнү баары таанычу, Бекбай, аттан жолдуу экенсин дечү. Жолдуу болсом болгондурмун, бирок ат кордогон жолдо калат деген, табын таап, жакшы баксаң, ат адамдын канаты да, кубаты да. Эч жерде кор болбойсун, жолдуу болгонуң ошол.

Чабдар менен Чонтору баягы эле камчы салдырбас көнүмүш калыбында желе-жорто барат-

ты. Экөөн сөз кылып атабы, мактап атабы, иши жок. Кулак түп, колтуктары тердеп чыкты, ага деле карабай көкүлдөрүн серпе ылаалап, жүрүшүнөн тайбай барат.

– Ата, кайсынысы улуу? Чабдарбы, же Чоңторубу?

– Чоңтору үч жаш улуу. Байкуш карылыгы билинип, кээде бурандай калып жүрөт. Чабдар болсо күчкө толуп турган кези. Ишке бекем, чапсаң ылдам. Муну минип улакка түшсө да болот. Илгери мындай атты эр жигиттин жан жолдошу деп койчу.

Ичинен Чабдарды көп жактырып жүргөн Султанмурат ою туура чыкканына кубанып калды. Буурул тартып, Чубак баатырдын эле Көк тулпарындай, деп койду ичинен. Көрктүү, күчтүү, кыялы да жакшы, жоош.

– Мага Чабдар көбүрөөк жагат, – деди Султанмурат атасына. – Чоңтору ачуулуу го, жакындасак акшыя калат. ❧ 265

– Ачуулуу эмес, эстүү ат, – деди атасы күлүмсүрөп. – Куру-бекер асыла бергенди жактырбайт. – Саал унчукпай калып, дагы айтты. – Экөө тең мыкты.

Уулу да макул болду.

– Экөө тең мыкты, – деп атасынын сөзүн кайталап койду да, божу силкти.

Бир аз жүрө түшкөн соң атасы:

– Кана, токтотчу, божуну тарт, – деди да, аттар жүрүшүн басандатып, токтой турган болгондо акырын ышкырып күтүп турду. – Аттардын бейшеби толду, бирок айта албай баратышат. Байкаш керек.

Айткандай эле даңгыр жолдун үстүнө шаркырата коё беришти. Тозоң болгон көпшөк чан сары көбүктөнүп, көөп чыкты.

Андан нары жол уланды, энкейиштеп кете берди, артта калган Улуу Тоо улам алыс калып жатканы менен, арттан калкалап жабыла ат бастырып келаткан баатырлар окшоп кетет.

Түш ообой шаардын чет-жакасындагы бак-дарак көрүндү. Жолдогу жүргүнчүлөр да көбөйө баштады. Атасы божуну өз колуна алды. Анысы да туура болду, Султанмураттын көңүлү шаардын ызы-чуулуу кызыгына оогон эле. Аркы-терки жүргөн калың эл, катар турган калың там, жыты да бөтөнчө, кызыл-тазыл өң-түспөлү да бөтөнчө чоң шаар агыны катуу дайра мисал Султанмуратты чабындыдай калкытып, толкундап толкунга серпип алып жөнөдү.

Жамбылдын Атчабар деген чоң базарына көчмө ажайыпкана орноп калган экен, өзү тендүүдөн эч ким көрбөгөн укмуштарды Султанмурат мына ушерден көрдү. Жолу болгондо да ушунчалык болорбу; өмүрүндө шаарга бир келсе, адам түгөл көрбөгөн түркүн жан-жаныбарлары менен ажайыпкана турса, ал аз келгенсип, тегерегине айланкөчөк-селкинчек, кыйшык күзгү, дагы бир шумдуктарын орнотуп койсо, — мындан ашкан да бак-таалай болорбу...

II

Күлкүканага Султанмурат үч жолу кирди. Боору ооругуча каткырат да, сыртка чыгып кичине эс алып, кайра кирет. Өз кебетесине өзү күлөт: бирде ырсайып, бирде быркыйып, бирде сөйрөйүп, деги айтып бере албайсың. Кантип ойлоп табышты экен деп таң калат, башыңы муштагыласаң да оюңа келбес.

Арабасын чайканачы тамырына көздөтүп коюп, атасы уулун базар аралатты. Оболу атасынын тааныш өзбектери менен учурашып чыгышты. «Ассалоому алейкум. Бу менин уулум!» – дейт Бекбай. Өзбектер орундарынан тура калып, колдорун бооруна алып, Султанмураттын саламын урмат менен алик алышат. «Өзбектер кичи пейил калк келет», – деп атасы корстон. «Көрдүңбү, сени бала деп санабай урмат көрсөтүп жатышат...»

Анан базардын соода-сатык катарларын кыдырышты, дүкөндөрүн аралашты, баарынан көңүлгө толгону ажайыпкана болду. Жарданган калың топтун арасында түрткүлөшүп жүрүп, баардык капастарын, уяларын, камактарын көрүштү. Пил, аюу, маймыл – не бир түркүн жан-жаныбарлар турат...

Баарынан да Султанмураттын эстеп калганы пил болду: жашыл ыраңы күйгөн боз дөбө түстөнүп, опол тоодой зор неме узун тумшугун жерге жеткире салаңдатып, кенебестен чайпалып турат. Укмуш болбосоң коё кал! Элейип карап турган көпчүлүк өз ара ардемелерди айтып жатышат. Пил өзү чоң туруп, дүйнөдө корккону чычкан дешет. Жинине тийбегиле, кокус чынжырын үзүп алып, бүт шаардын ташын талкан кылат дейт бири. Көп сөздүн ичинен Султанмуратка жакканы бир өзбек карыянын айтканы болду: дүйнөдөгү эн акылдуу айбан ушу пил, дейт ал. Карагайчылар иштеткенде тумшугу менен кулач жеткис жоон устундарды көтөрүп ташый берет. А эгер кароосуз калган балага жыланбы, же дагы бир коркунуч келатса, баланы акырын тумшугу менен кучактап көтөрүп кетет имиш.

Бул аңгеме атасына да жагып калды. Ал улам шыпшынып коюп, таң кала башын чайкайт: «Уктуңбу?» – дейт уулуна. – Ой тобо, не деген гана укмуш жок бу дүйнөдө».

Өзгөчө эсине батып калганы, албетте, кыйшык күзгүлүү күлкүкана болду. Өз кебетене өзүн бооруң эзилгенче күлгөнүң кызык экен...

Султанмурат эки-үч партадан нары отурган Мырзагүлдү кыйыгын сала карап койду. «Сени ошо күлкүканага алпара турган экен!» – деди ичинен табалагандай. – Сулуусунган сени ошондо көрөт элем. Кебетени кыйшык күзгүдөн бир көргөн соң минтип ыргыштабай калат элең, го». Бирок бул оюна кайра өзү оңтойсуздана түштү. Мырзагүл ага эмне жамандык кылды эле мынчалык табалагыдай? Өзүнчө жүрөт, көп кыздардын бири, азар болсо сулуулугубу? Ырас, класстагы кыздардын сулуусу Мырзагүл. Ошонусуна жазабы? Өйдөсүнгөн жок, кээде «жаман» деле алып калат.

Бир жолу сабакта Мырзагүл күзгү каранып отурган жеринен эже күзгүсүн алып койгон. Өңү башына каранышка али жашсың деген. Ошондо Мырзагүл байкуш кулагынан бери манаттай кызарып, ыйлап ийе жаздаган. Султанмурат болсо эмнегедир аяп, болушкусу келген. Каранса эмнеси бар экен, кокус колуна тийген күзгү болсо каранбайбы...

Султанмурат азыр кызды дагы бир карады да, аяп кетти. Көгөрүп, бүрүшүп, көзү суу түбүндөгү таштай жылтылдап нымданышып отурат байкуш Мырзагүл, же ыйлап отурабы. Анын да атасы менен агасы согушта... Ай, Султанмурат, акмак элесиң да, оюна жаман алып байкуш кызды...

Класстагы балдардын көпчүлүгү жөтөлүп отурат. Султанмурат да жөтөлүп койбойбу? Анан ал кара күчкө ыкшып жөтөлүп, ойдолоп жиберди. Эмне, башкалар жөтөлүп жатканда ал жөтөлсө болбойт бекен? Иңкамал-апай кыйык сала бир карап коюп, сабагын уланта берди.

III

Ажайыпкана менен күлкүканага моокулары канган соң атасы экөө түртүшмө базарга барышты. Аерден үйдөгүлөргө аргандай базарлык алышты. Ажымуратка кадимки нагандай жалтылдаган оюнчук наган, эки кызга разинке боолуу кызыл-ала эки топ. Разинкесинен тартып койсон топ өзүнөн өзү секирип турат. Апасына жоолук, анан дагы татты, чай дегендей...

Ошентип базарды түгөл кыдырып, баарын көрүштү, карусель деген тегеретме селкинчекти да көрдү Султанмурат. Бирок түшкөн жок, түш деп атасы да айтпады. Бу кичинекей балдардын оюну деди атасы, сен жигит болуп калбадыңбы, эми бир жылдан кийин колукту алып берем. Мунусу тамашасы го. Ошентип карусель селкинчекти карап турганда атасы кой, жөнөйлү, деди, нефтибазага кечигип калабыз, күн баткыча бочкелерге жер май куюп алып, жолго чыгышыбыз керек. Чын эле күн кечтеп бараткан. Нефтибазага келишкенде күн шаардын нары четине ылдыйлап, дигерге жакын калды. Базадан чыгып шаарды четтей жүрүштү да, жолдогу бир чайканадан палогого тоюп алышып, айыл кайдасың деп жөнөп беришти.

Күүгүм талаш шаардын четиндеги калың бак-дарактан чыгып, күндүзгү келген чоң жолго түшүштү. Жайкы чөптүн жыты аңкып, кебездей жумшак кеч болуп турду. Жол боюндагы саздан бакалар чардайт. Аттар эртен мененкидей желе-жортпой, эки чоң бочкенин оордугу сезилип, жай баратты. Араба термеген сайын кечке чарчаган Султанмурат үргүлөй берди. Чарчабагандачы, бүгүнкүдөй күн өмүрүндө башынан өткөн эмес. Атасынын ийинине желөнгөн бойдон катуу уйкуга кетти. Кээде ункур-чуңкурда араба секирсе гана көзүн чоң-чоң ирмеп ойгоно калып, кайра кирпичи ылдый тартылат. Бирок ошо көшүлүп бараткан көз ирмемдин ортосунда көңүлүнө балкыган ой сызылат: бу дүйнөдө ата деген болору жакшы тура. Атанын ийинине желөнүп укташ бейкапар, бейкут уйку экен. Араба жайбаракат кылдырттап, аттар дүпүлдөтө жер муштап кетип барат.

Канча жол жүрүшкөнүн Султанмурат билбей калды, бир оокумда араба токтоп, дөңгөлөктөрдүн кылдырты басылды. Жымжырт боло түштү. Атасы уулун арабадан көтөрүп кетти.

– Эр жетип калган тура, уулум, – деди бооруна кысып баратып.

Анан Султанмуратты чөмөлө чөптүн түбүнө жаткызды да, купайкесин үстүнө жапты:

– Сен уктай бер, мен аттарды чыгарып, отко коёюн. Уйкунун шириндигинен Султанмурат көзүн ача албады. «Бу дүйнөдө ата деген болору жакшы тура...» – деген ой гана көңүлүнөн дагы сызылып өттү.

Атасы батинкесин чечкенде ойгонду. Бүгүн аябай кысып жүргөн эле батинкеси. Аны атасы кайдан биле койду?

Такатсыз агымга калкып жөнөгөндөй болуп, бүткөн бою магдырап Султанмурат кайрадан уйкуга кетти. Апай төштүн тулаңын көл бетиндей толкутуп желаргы жүрүп жаткансыды. Туланды жирей чуркап, кээде боюн таштап аласалып, кайра тура жүгүрүп өзү бараткансыйт. Калың тулаң үстүнө жылдыздар жаап турду. Тигинде-мында үнсүз шыркырап күйүп келип жылдыз түшөт. Султанмурат жүгүрүп жеткиче жылдыз өчүп калат. Ал түш көрүп жатканын туюк сезип уктай берди. Кээде гана чала ойгонуп, уйку-соонун ортосунда суулуктарын шылдырттатып, тушоолуу аттар андасанда бир секирип коюп, чөмөлөнү тегерене жашаң чөптү күртүлдөтө оттоп жүргөнүн кулагы чалат. Атасы жанында жатканын, экөө ээн талаада түнөп калышканын, азыр көзүн ачса көктөн учуп турган жылдыздарды көрөрүн ал туюк сезип жатты...

Бирок көзүн ачкысы келбейт, көшүлткөн уйкунун таттуулугу ошончолук эле. Түн жарымы оогондо Улуу Тоодон сыдырым жел урду. Чыйрыккан бала жылып отуруп, атасынын колтугуна кирди. Уйкусууроодогу атасы уулун кучактап, бооруна кысты.

Ээн жолдун боюнда, айдын талаа бетинде, ачык асман астында ата-бала уктап жатты...

Ушул түнкү жылдыздуу уйкуну кийин Султанмурат нечен ирет сагынып эстээр...

Аркан бою жерде бөдөнө таң атканча тынбай бытпылдыктап чыкты...

Бөдөнөнүн баары бактылуу го кыязы...

IV

– Султанмурат, сага эмне болду? – Инкамал-апай партасына чукул келгенде Султанмурат аран эсин жыйды.

– Эчтеме, – деп актангансып Султанмурат ордунан турду.

Класс баштагыдан бетер муздап турган. Демейки жөтөл, кээ балдардын күлкүсү угулду.

– Бир туруп жөнү жок жөтөлө кетесиң, анан суроо сураса укпай калганыңа жол болсун? – Инкамал-апай нааразылана сүйлөндү да, чыйрыгып ийнин күйшөп койду. – Андан көрө саман апкелип, от жакчы. Султанмурат дилгирлене жүгүрдү. Ананчы, мындай тапшырма сабак учурунда дайыма боло бербейт. Көбүнесе дежур балдар танаписте апкелип от жагат, сабак учурунда алагдылык болчу эмес.

Султанмурат сыртка атып чыкты. Кар учурган шамал бетке урду. Мына сага Цейлон!

Султанмурат саман жыйган бастырмага жүгүрүп баратып, жарадар аскер, колхоздун башкармасы Тыналиевдин аттан түшүп жатканын көрдү. Жаш чагында ушинтип мунжу болуп келген жигит. Эки-үч кабыргасын алып таштаган имиш. Согушта десантник экен, парашют менен секирип жүрүптүр. Согуштан мурун агроном болчу дешет. Султанмурат ал кездегисин билбейт. Согуштан мурдагы турмуш түш сыяктуу, андай бейкутчулук болду беле, жок беле, ишене да албайсың...

Самандан чоң кучактап келип, Султанмурат класстын эшигин буту менен ачты. Балдар күбүр-шыбыр болуп, жандана түштү.

– Тынч, алаксыбагыла! – деп тыйды Иңкамал-апай. – Султанмурат, акырын жумушуну иштей бер.

Мештеги төпөлөмө күлдүн ортосунда жаш баланын тыноосундай бүлбүлдөгөн чок калыптыр, бир тутам тамызгы саман салып, Султанмурат ошол чокту үйлөп жатып тутандырды. Анан тутанып алган соң саман өзү эле дуулдап күйүп берди. Мештин оозунан жылуу илеп урганда класс да жанданды.

Артында күбүр-шыбыр көбөйүп, кээде акырын күлкү угулуп жатканга Султанмурат бир кылчайып, эрдин тылтыйткысы келди. Анатайга окшогондорго муштумун кезеп койгусу да келди. Башкадан да ошонуку өтүп жүрөт. Балдардын эң улуусу, он беште, айласыз керкейет. Мырзагүлгө көп тийишчү болду. Анатайга эки салаанын ортосунан бармагын көрсөтүп койсо болот эле: «Ме!» – деп. Бирок айла жок, апай катаал. Анын үстүнө курулай капа кылгысы келбейт. Кийинки күндөрү согуштагы жалгыз уулунан кат албай мүнкүрөп жүрөт. Уулу артиллеристтердин командири экен. Апай жетине албайт. Эри бирдемеге чалынган го, согуштан мурун эле жок болуптур. Эмнеге чалынган эл да сөз кылбайт. Ошондон кийин апай шаардан айылга келип, мугалим болуп калыптыр. Уулу Жамбылда педучилищада окуп жаткан жеринен согушка кетиптир. Терезеден почточуну көрүп калса эле апай балдардын бирөөн чуркатат. Чуркаган бала колуна кат тийгидей болсо, кайра класска учуп кирет. Атүгүл балдар өз ара кезектешип да алган. Кат келген күн майрам. Иңкамал-апай шашып-бушуп алакандай катты бир сыйра окуп чыгат да, кайра башын көтөр-

гөндө карасан, класска жаны мугалим киргендей боло түшөт. Буурул чачынын кылайган талын аспиеттеп жоолугуна кымтып, кубанып турса, кошо кубанасын, кокус башын өөдө көтөргөндө көздөрү жашылданып турса жүрөгүн мыкчылат.

– Балдар, баарыңарга салам айтыптыр! Агайыңар аман-эсен, согушуп атам дейт! – Кубанычка үнү дирилдейт.

Анда балдар да апайдын кубанычын бөлүшүп, мугалимине жапырт умтула карашып, жүздөрү жаркып жылмайып отурушат.

– Кана эмесе, балдар, сабагыбызды уланталы, – дейт апай кайра.

Мына ошондон кийин сабактын көркү чыгат, апайдын ой-кыялы канат байлагандай көкөлөп, балдарды кошо күүлөнтүп, ээрчитип алып учат. Айтканынын бардыгы көңүл менен көкүрөккө батып, класс бүтүндөй азгырылып, жетеленип калат.

Бирок кийинки күндөрү апайдын ою бир жерде эмес...

Ошол үчүн болуу керек, азыр да завуч коштогон башкарма Тыналиев класска кирип келгенде Иңкамал-апай үрөйү учуп, доскага кетенчиктей берди. Ошондо да кайратын жоготпой:

– Тургула, балдар. Султанмурат, ордуңа бар, – деди. Мештин оозун жаап, Султанмурат партасына барды. Киргендер саламдашты.

– Саламатсызбы! – деди класс.

– Бирдеме болдубу? – деди Иңкамал-апай үнү буулуп.

– Жаман кабарыбыз жок, Иңкамал-апай, – деп башкарма көңүл тынчyttы. – Мен жумуштап келдим. Балдар менен сүйлөшөр сөзүм бар. Са-

багыңыздан алагды кылганымы кечирип коюнуз, уруксат алдым, — деп завучка башын жаңсады.

— Маанилүү сөзү бар экен, — деди завуч. — Отургула, балдар.

Класс отурду.

Бу башкарма согуштан кечээ күзүндө гана келгени менен элге бат алынды, чоң-кичине менен тааныш болуп кетти. Демек азыр таанышканы келбегендир. Таанышкыдай эмне, жетинчи класстын окуучулары айыл ичинде көзгө урунттуу журт, башкарма байкабай калмак беле. Бу балдардын ар кимиси менен үйүндө, жолдон жолукканда, же кеңсеге чакырып деле сүйлөшсө болмок. Азыр сүйлөшөр сөзүм бар деп, өзү сабакка кирип келгенин түшүнүү кыйын болуп турду. Жай мезгили болсо да бир жөн эле, а кезде балдар бүт колхоздо иштейт, азыр кыштын кыраан чилдесинде эмне сөзү бар болду экен?

— Келген жөнүм мындай, — деп баштады Тыналиев кадала тиктеген балдарды кыдырата карап, кыйраңын сездирбешке боюн түз кармап. — Мектебинер суук экен, бирок самандан башка берер менде отун жок. Саман деген саман да, дүрт эте күйүп, кайра жалп өчүп жаткандыр. Көңдү болсо тоодогу кыштоолордон оболу төөгө артып түшүп, анан арабага жүктөп келчү элек, өткөн күздө ага кол жетпеди. Жарамдуулардын баары согушта. Жамбылдагы алып-сатарлардан алган эки тонна көмүр, аны дүкөнгө деп бекитип отурам. Ошол кызыл кулактардан темир да сатып алгам дүкөндүн жумушуна. Кызыл кулактардын эсебин кезеги келгенде көрөрбүз, азырынча айла жок, абал оор, согушта да абал оор. Былтыр эки жүз гектар жерге күздүктү кем ай-

дап калдык. Бу да болсо согуштун кесепети. Бирок баардык кемчилигибизди согушка шылтап коюп, жыл сайын кемий берсек, бизди ээрчип башка колхоздор да кемигенден кемисе, анда душманды кантип жеңебиз. Мындай күчтүү жоону жениш үчүн наныбыз да, огубуз да мол болуш керек. Мына менин келгеним да ушул түйшүк менен. Кээ биринер азырынча мектепти коё тургула деп айткым бар. Эртең эле жаз кырып келет, биздин болсо али кошко салар аттарыбыз даяр эмес, ат эмей эле сүлдөрү калган бир жаныбарлар жүрөт. Ат жабдыгы деген жок, соко, сеялкаларыбыз ремонттолбостон кар алдында жатат... Буга эмне үчүн жан күйөт дебейсинерби. Алиги күздүктөн айдалбай калган эки жүз гектар кемчилигибизди жаздык менен жабыш керек. Согушта алган буйруктай кынк этпестен аткараар иш. Демек өз күчүбүз менен пландан ашык эки жүз гектар жаздык айдашыбыз керек. Эки жүз гектар! Билдинерби? Буга күчтү кайдан алмакпыз, кимге таянмакпыз? Мына ошол үчүн акылдашып отуруп, жаз жарышына даярданып жаткан аракеттен тышкары дагы бир бригада кошчу даярдайлы деген бүтүмгө келдик. Айдоо алыс, Аксайда. Аялдар бара албайт. Башка жарамдуу эл жок. Эмне кылмакпыз? Ойлоп-ойлоп отуруп, акыры окуучу балдар, силерден жардам сурайлы дедик...

Мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма. Аскерден кие келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асынма сумкасы капталында, өзү жаш болсо да караганы катаал, кабагы түнт, кабыргасы кем капталына кыйрандай баскан, бет отунун сөөгү чыгып, арыктап калган башкарма ушинтип сүйлөдү...

Артындагы тактада географиялык карта илинүү. Алиги жер үстүндөгү бейиш жайлар Цейлон, Ява, Суматра, Австралиялар тартылган картанын түбүнө туруп алып, мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма.

Мешине саман жагылган, күлү жерге бырыксып, бирок табы балдарды жылыта албаган класс-та туруп, мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма. Тетиги алыскы Аксайга барып кош айдап, жүздөгөн гектир дың бузуш керек деп сүйлөп жатканда оозунан көк буу чыгып турду...

Мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма...

Сыртта күн ого бетер борошолоп, кар уюлгуп, айнектин жылчыгынан шамал үйлөп турат. Сыртта көрпөчөсү кар болуп, жал-куйругу сапырылып, башын шамалдан ката албай тыбырчылаган башкарманын атын Султанмурат терезеден карап отурду. Ат байкуш да үшүп турду...

Цейлонду эмне кыласың быяк минтип атканда...

– Мен жыргап кеткенимен силерди окуунардан ажыратып жаткан жокмун, – деп сүйлөдү Тыналиев. – Башка арга жок. Кичине эмессинер, туура түшүнгүлө. Согуш бүтөр замат, же андан деле мурун мектебинерге өзүм кайра апкелип, окуунарды уланткыла дейм. Ага чейин силердин мойнунарга тагылган милдет ушул...

Андан кийин завуч сүйлөдү. Завучтан соң Тыналиев дагы сүйлөдү. Мен барам, мен, деп балдар туш-тараптан кол көтөрө баштаганда Тыналиев сөзүн дааналады:

– Окуучулардын баары эле мен айткан ишке жарай берет деп ойлосоңор жаңыласынар. Жаман окуган бала жаман иштейт. Экинчиден, жакшы окуган бала кийин батырак жетишип

кетүүсү да женил болот. Кана, Султанмурат, класстагы балдардын ирдүүсү сен окшойсуң...

Балдар чуулдап калды...

– Баарыбыздан Анатай улуу. Жакында он алтыга чыгат.

– Мен жашын сурап аткан жокмун, жарамдуулугун, бой-келбетин айтам. Мына, сен, Султанмурат, – деп башкарма кайрадан ага кайрылды, – былтыр огородуңу айдап жүрдүң беле?

– Ооба, – деп Султанмурат ордунан турду. – Арал көчөнүн огороддорун да айдап бергем.

– Төрт аттуу, эки тиштүү кош беле?

– Ооба, эки тиш, төрт аттуу болчу. Бирок мен убактынча эле жардам бергем. Сартбайдын кошу болчу. Аны согушка алып кеткенде Чекиш аксакал мени айда деген.

– Билем. Ошол үчүн сенден баштап отурам, –

278 деди башкарма.

Балдардын баары Султанмуратка кылчая карады. Мырзагүл да карап калганын көрдү Султанмурат. Кыздын караганы бөтөнчө эле. Караарын карап, кайра өзү кызарып отурду. Уят кылба дегенсип карады. Султанмурат коомайланып, жүрөгү дүкүлдөп чыкты.

– Мен да кош айдагам! – деп ордунан кыйкырды Анатай.

– Мен дагы, – деди Эркинбек.

Дагы башка балдар обдулуп үн катышты.

– Тынчтангыла, – деди Тыналиев. – Бир баштан киреличи, балдар. Бул иш оюн эмес. Кана, окуудан баштайлы. Султанмурат сенин окууң кандай?

– Алынча, – деди Султанмурат.

– Алынчаң кандай?

– Анча жаман эмес дейм.

– Бирок анча да жакшы эмес дебейсиңби, – деп кошумчалады баятан бери унчукпай турган Инкамал-апай. – Дайыма айтам го, тырышсаң алдаганча мыкты окуур элең. Жөндөмү, түшүнүгү мыкты. Бирок көзү китепте болсо, ою талаада.

– Ушундай де, – башкарма ойлонуп калды. – Мен сени балдардын алды деп жүрсө... Болуптур. Атаң согушта. Демек атаңдын күлазыгын өзүң даярдайсың. Анатай, сенин ахыбалың кандай?

– Ошондой эле, – деди Анатай ордуна күүшөлө туруп.

– Демек бириңерден бириңер узабапсыңар да. – Тыналиев күрсүнүп койду, токтоло калып, улантты: – Окуунун баркын мектепке кайра келгенде билесиңер. Өз башыман өткөн. Саал болсо, окубайм иштеп кетем дечү элек. Бирок ойлоп көргүлөчү, жалаң ишке туулуппу дейм? Кандай дейсиң, Анатай?

Анатай жооп берчүдөй бирдемелердин башын чалып келип, акыры мойнуна алды:

– Билбейм.

– Мен дагы билбейм, – деди Тыналиев. – Эгер согуш болбогондо мен дагы окуйт элем.

Класс күлүп калды. Чопчон эле киши, дагы колхоздун башкармасы, окуйт элем дейт, балдар ушуга күлүштү. Өздөрү окуудан жадап жүргөндөй күлүштү.

– Эмне күлөсүнөр? – деди Тыналиев күлүмсүрөп. – Чын айтсам, дагы көп-көп окуйт элем. Аны силер кийинчерээк түшүнөсүнөр.

Сөз чаргыттап кеткенден улам балдардын бирөө башка суроо катты.

– Агай, сиз самолеттон секирдиңиз беле?

Тыналиев башын ийкеди. Бала дагы сурады:

— Ой-эй! Корккон жоксузбу? Мен бир жолу тамеки сарайдын үстүнөн үймөк чөпкө калтырап атып араң секиргем.

— Секиргенбиз, балдар. Албетте парашют менен, — деп түшүндүрдү Тыналиев. — Парашют ачылганда боз үйдөй болуп калат, желбоосунан кармап алып, каалгып түшө бересин...

— Билебиз, билебиз, — деп класс гүүлдөдү.

— Биз десант элек, парашют менен секирчүбүз.

— Десант деген эмне? — деди бир бала.

— Десант эмне дейсиңерби? Өзүнчө маанилүү тапшырманы аткара турган ыкчам, тайманбас отряд болот, аны же душмандын тылына таштайт, же дагы ушундай бир ишке жумшайт, ошону десант дейт. Түшүндүрөбү?

Класс унчукпады,

280 — Десантта он чакты эле аскер, же миндеген аскер да болот, — деп Тыналиев кайра түшүндүрдү. — Десант душмандын тылына түшүп, өз алдынча согуш жүргүзөт. Кеп ушунда. Түшүнбөсөнөр анда жайынча дагы бир келип айтып берем. Азыр ишибизди унутпайлы. Анатай отур, эмне турасың? Сенин атаң да фронтто жүрөт.

— Менин атам да?

— Менин да!

— Менин атам!

— Менин атам да!

Тыналиев колун көтөрдү:

— Баарын билем, балдар. Керээли кечке колхоздун иши менен алек болуп жүрүп, башканы билбейт деп ойлобогула. Ким согушуп жүрөт, ким госпиталда жатат, баарын билем. Силердин ар киминерди билем. Ошол үчүн маңдайыңарга келип турам. Демек, Анатай сен дагы атаңа

гүлазыкты өз колун менен даярдаш үчүн окууну таштай турасың. Бир жыл болобу, эки жылбы, аны көрөбүз.

– Мен дагы! Мен! Мен да! – деп бир тобу орундарынан ыргып тура баштады.

Мындай учурда ар кимиси өзүнө эр көрүнөт эмеспи. Окубайсың, ат минип кош айдайсың деп жатса, андан артык жыргал барбы?

– Жок, отургула! – деп Тыналиев балдарды араң тынчытты. – Чуру-чуу менен иш бүтпөйт. Мурда кош айдап көргөндөр гана барат. Мына, Эркинбек, сен кош айдагансың ээ? Сенин атаң Москванын алдында курман болду. Билем. Көп-көп аталар менен агалар окко учту. Эркинбек, сен да бизге кошуласың. Жардамдаш. Окуу ордуна кошко чегилет деген ушул. Айла жок. Апана мен өзүм айтып түшүндүрүп коём...

Андан соң башкарма дагы Эргеш менен Кубаткулду тандап алды, эртең менен ат сарайга нааратка¹ келесинер деп, жөнөп кетти.

Бүгүн мектепке башкарма келгенин Султанмурат апасына жатар алдында гана айтты. Эртеден кечке уй фермада иштеп чарчаган апасы чекесин укалап отуруп укту. Ал ортодо Ажымурат тентек так секирип сүйүнүп кетти:

– Жаша! Окуу жок, атка минип, кош айдайм! Мен да барам!

– Сабагыңды бышыктадыңбы? – деди апасы жүзүн үйрүп.

– Бышырдым.

– Анда жат кыңк этпей! Уктунбу!

Анан бир оокумда кыздарды уктатып коюп Султанмурат да уктап жатат дедиби, чыракты

¹ н а а р а т – наряд.

өчүрөр алдында эки алаканына чекесин таяп алып ыйлады апа. Уркуйган арык ийиндери гана дирилдеп, үн чыгарбай буулугуп, көпкө ыйлады апа. Султанмураттын жүрөгү өйүп жатты. Туруп барып, апасын жайкап, жылуу-жумшак сөздөрүн айтып, соороткусу келди. Бирок анте албады, жөн койду. Апасы азыр баарын ойлоп, күйүп отурган чагы да: тиги кан күйгөн согуштагы атаны, балапандарча оозун ачкан быяктагы төрт баланы, кароосуз калган үй-жайды, күндөлүк көр оокаттын кыйынчылыктарын... дагы-дагы канча убайым-санаа апанын башын маң кылып жатпады...

Бирок, аял байкуш аял экен да! Көп ыйлашат аялдар. Инкамал-апай да башкарма кеткен соң өзүнөн өзү капа болуп, сабакты унутуп койду. Танаписке коңгуроо кагылганын да укпастан столдо ойго чөгүп отура берди. Мугалим апайы туруп кетмейин балдар да былк этпеди, баары жалдырап отурду. Бир маалда гана Инкамал-апай эсине келип, туруп жөнөдү да, эшикке жеткенде кармана албай ыйлап жиберди. Ыйлаган бойдон кетти. Унутуп кеткен картаны Мырзагүл алпарып, ал да кайра көзүн кызартып келди. Ырас, аял деген бечара жан. Боорукер келишет, ошол үчүн ыйлай беришет. Болбосо анчалык мүңкүрөп эмне, согуш узап эле кетсе бир жыл, эки жыл жүрөр, анан кайра мектепке бара бермей да...

Сыртта кар борошолоп турганын тыншап жатып ушундай ойлорго чырмалган Султанмурат акырын уйкуга кетти.

Эртеси ойгонсо кар дале жаап турат. Жел токтобтур, күрткү үстүндө кар тозоңу удургуйт. Асман көрүнбөйт, жааган кардан теремел боз

чаар. Ат сарайга жеткенче Султанмурат көк муштум болуп чыкты.

Тыналиев башкарманын ойлогон иши кечээ Султанмурат элестеткенден алдаганча кыйын экен. А дегенде эле Чекиш деген чокчо сакал сары чал төртөөнө бирден нокто карматты. Анан башкарма баш болуп, баары эски ат сарайдын короосуна киришти. Кар баскан чоң короодо акырлардын түбүндөгү кашекти искегилеп, сүлдөрү калган аттар жүрөт. Аттар жайкысын семирип, кышкысын этинен түшөрү баштан белгилүү, бирок мобулардын кайрымакка илинер эти жок, аркайган сөөгүнө жабышып териси калыптыр. Жайы менен жан терин чыгара иштетип алып, кышында чоң короодогу сүрмө топко коё беришкен тура. Чөп салган, көз салган эч ким болбогондой. Жем-чөп тартыш экени белгилүү го, болгонун жазгы кош айдоого сактап отурушат, бирок аттар мындай абалга жетет деп ким ойлоптур.

Балдар оозун ачып туруп калышты.

– Эмне алаясыңар! – деп чаңкылдады Чекиш чал. – Силерге буерде Манастын тулпарларын таптап туру дединер беле? Четинен кармап ала бергиле, тандаганыңар ошо болот. Жыйырма күн эле жакшы баксаңар ушул көтөрүм аттардын ар бири оюн салып чыга келет. Айтты-айтпады дээрсинер! Чыдаганга чыккан* аттар булар, караган көз, баккан кол болсо, көрөт элеңер!

– Кармагыла, балдар! Керектүү жем-чөбүн бүт беребиз. Кана, ар ким төрттөн ат алгыла! Жактыргылачы кана, көрөйүн, – деди башкарма.

* чыдаганга чыккан – кыйынчылыкка бышкан, тарамыштуу.

Мына ошондо жаман чобурлардын арасынан Султанмурат атасынын аттарын көрө койду: уча сөөгү уркуюп, кыйрандап капталынан басып, Чабдар менен Чоңтору жүрөт. Оболу Султанмурат буурул түсү сарала жамбаш болуп өзгөрө түшкөн Чабдарды тааныды, анан Чоңторуну көрдү. Жүнү түксүйүп, буттары тартайып, моюндары ничкерип, калдайган баштары калган эски тааныш эки атты көргөндө Султанмураттын канырыгы түтөп кетти. Кубанып да, коркуп да турду. Атасы менен шаарга барганы эсине кылт этти. Атасынын колунда бул эки ат кандай эле. Эми карачы. Даңгыр жолдо жолборс жортушка салып, экөө кандай жүрчү эле, эми карачы.

284 — Карагылачы, атамын аттары го! — деп кыйкырып жиберди Султанмурат башкарма менен бригадирге кылчайып. — Тигине, Чабдар, Чоңтору! Атамын аттары!

— Туура айтасың! Бекбайдын аттары болчу! — деди Чекиш чал.

— Андай болсо атаңдын аттарын өзүң ал! — деди башкарма.

Атасынын аттарына кошуп, Султанмурат дагы эки ат алды: бири чалкуйрук, бири карагер. Кошко кошор төрт ат болду. Башка балдар да төрттөн ат тандап алышты.

1943-жылдын кышында окуудан чыгарып алган балдардын жумушу мына ушундан башталды...

Жумуш көп экен, башта ойлогондон алда канча арбын болуп чыкты. Эртеден керээли кечке ат сарайда, ал аз келгенсип күндө дүкөнгө барып, Барпы уста менен анын чолок барсканчысына жардам беришет. Алар жазда жер оода-

рар соколорду ондоп жатышкан. Мурда иштен чыкты деп, ыргытып салган темир-тезектердин баарын кайрадан чогултуп, ылай менен датын тазалап, бурамаларын чыгарып, керектүү тетиктерин алып, керексиздерин таштап, кайра чогултуп, тыным жок. Соколордун мокоп бүткөн эски тиштерин кайра отко салып, чынап сууга сугарып, кайрадан ишке жаратып жатышты. Эски тиштин баары эле жарай бербеди, бирок жакшы чынап алса, Барпынын төбөсү көккө жеткендей кубанат. Барсканчысын дүкөн тамдын үстүнө чыгарып, ат сарайдан балдарды чакырат.

– Эй, кошчулар! – деп барсканчы там башынан үн салат. – Бери келгиле, устаке чакырып жатыры!

Балдар жүгүрүп келет. Барпы текчеден али муздай элек, чындан жаны эле чыгып көгүш жылтылдап турган салмактуу тишти алып көрсөтөт.

– Ме, карма, – деп сунат кезеги келген балага. – Ал, ал, кармап көрчү. Кандай дейсиң? Бар, соконо салып көр. Жер тилер тиши кандай келди? Укмушпу? Ээ, ошондой! Кыз-күйөөдөй эле айкалышып калган го! Айдоого салганда таш күзгүдөн бетер жаркырап тазаланып чыгат дейсиң. Көрөсүңөр, алдагы какмар бетинерди күзгү тиштен далай каранасыңар. Колуктуңар бар болсо, күзгү деп белек кылсаңар да болор дейм, ыя? Эч качан сынбаган күзгү болот да! Ошондой эмесе. Эмкисин дагы биринерге жасап берем. Баарыңарга жеткирем, ар бириңе үч жуптан даярдап берсем жетпейби, ыя? Ии, ошондой эмесе. Оозумдагы сары тиштерими гана чынай албайм, калган өнөрүнүн баары колуман келет. Бу тиш-

тер чытырата дың тилгенде бизди далай эстээр-синер али. Соконун баш тетиги эмне, ал – тиши. Калгандарынын баары тиш үчүн курулган. Тиши бакубат, курч болсо, салган борозун да терен. Тиши мокосо, айдаган кошчу киши эмес. Көрдүнөрбү, мааниси кайда жатыры... Чынында мыкты уста эле Барпы карыя. Бүт өмүрү дүкөндө өттү. Ырас, мактана кетчү, бирок мактаганчалык өнөрү бар болучу.

Андан кийин балдар кайышчыларга да барып жардам берише турган. Чекиш чал өзү айткан, жардам берип, ишти тездеткиле деген. Ат абзели болбосо баары бир эч жакка жыла албайсын. Сокусу болор, аттар жараар, а бирок каамыты жок, жан кайышы үзүк болсо кантип кош чыгат деген. Анысы да туура. Ошол үчүн балдар кайышчылардын жанына көп байырлап, каамыт, жүгөндөрүн аттарына ченеп-тууралап жүрүштү.

Бирок баарынан өткөн милдет ат багуу эле. Эртеден каш карайгыча балдардын караганы аттары. Акырга түнкү чөбүн салып коюп, өздөрү үй-үйгө эл жатарда аран барышат. Антпесе да болмок эмес. Жаз кирип келатты. Мына азыр январь аяктады. Кош чыгарына эми отуз, ашып кетсе отуз беш күн калды. Ушул убакыттын ичинде, аттар кайра эт алып, күч-кубатына кире алабы, жокпу, балдардын багышына жараша болмок. Ат курсагын тойгузуп, ордунда үргүлөп турса да, күн болобу, түн болобу, акырында жемчөбү белен болуш керек. Ат жаныбар ошондой мал...

Тыналиевдин эсеби боюнча февралдын аягында жакадагы кар кетери менен кош Аксайдын этегинде болуш керек. Илгери бир кездерде

Аксайга кошчулар эгин эккен экен. Андан бери айдалбаптыр. Жердин алыстыгынан, аерде жашаган элдин жоктугунанбы, же кайракы буудайдан көңүлү калганбы, айтор Аксайдын этегиндеги адырмактуу жайык дың бойдон ээн жатат. Чекиш чал айтат, баса атасы да бир жолу айткан, Аксайга эгин эккен дыйкан же мусалпыр болуп тентип кетет, же түшүм жыйноого кол кабыш сурап, эл чакырат деген. Биринчи милдет, жерин айдап, үрөндү сээп коюш. Экинчисин көктү тиктеп, жамгыр күтүп жата бермей деген Чекиш чал.

«Дыйкан жерге терин себет да, түшүмүн көктөн тиктейт» – дейт Тыналиев. Ошол тилек менен ал эртелеп кошту даярдап жүрөт, жаанчачын мол болсо, Аксайдын буудайы ыңкып калар деп тилеп жүрөт...

Күндөр өтө берди. Аптанын аягында аттар кичине тыныгансып калды, жүнү жатып, тын басып, оноло баштады. Чыкыроон басаңдап, күндүн көзү көрүнө калса, мал жан чубактай турган болду. Андай күндөрү аттарды сыртка, күнөстөгү акырларга алып чыгышат. Дене-боюна жылуулук тараган аттар жем-чөпкө балбан болуп, тез эттенет. Беш кошко деген жыйырма ат күнөстө тизилип, күртүлдөтө акырдан баш көтөрбөйт. Беш бала, жыйырма ат – Аксайдын десанты деп, Тыналиев ушуну айткан. Башкарман таң эрте келип бир кыдырып көрөт, ал учурда балдар да аттарынын жанында какыйып турат. Башкарманын алиги сөзүнөн кийин бригадир, арабакеч, атчылары баардыгы «десант, десантчылар, Аксайдын аттары, Аксайдын чөп-жеми, Аксайдын сокоосу» дей турган болушту. Ат сарайдын жанынан өтүп бараткан салт адам да десанттын

ал-жайы кандай экен деп, бир башбагып кетет. Аксайдын десанты деген сөз бүт айыл элинин оозунда. Башкарма десанттын командирлигине Бекбайдын уулу Султанмуратты дайындаптыр деп сөз кылып жүрүштү. Командирлик оңой эле колго тие койгон эмес. Анатай экөө бир серпишип өтүшкөн.

– Эмне үчүн Султанмурат болот? Биз каалаба-сакчы? – деген Анатай ошол эле замат.

Султанмураттын жини келе түшкөн.

– Командирликти талашкан жокмун. Жете албай турсаң болуп ал! – деген ал.

Анда Эркинбек менен Кубаткул бир жактан жаалап кеткен:

– Эмне, ичиң күйүп атабы, Анатай?

– Сен эмнеден куру калдың? Айтылдыбы, болду, Султанмурат командир!

Анда Эргеш Анатайга болушкан:

– Анатайдын эмнеси кем экен? Бою гана кичирээк болбосо, баарыбыздан күчтүү... Мектепке старостаны деле шайлап алчу эмес белек, келгиле командирди да шайлайлы... Болбосо дайыма эле Султанмурат, бирдеме болсо эле Султанмурат!

Тыналиев унчукпай угуп турду да, күрсүнүп алып, башын чайкады, анан кебетеси катаалданып:

– Токтоткула чууңарды! – деп буйруду. – Бери келгиле. Катар тургула! Десант дегенден кийин десант болосунар. Менин сөзүмдү уккула! Эсиңерде болсун, командир шайланбайт, командирди андан жогору турган командир дайындайт.

– А жогорку командирди ким дайындайт! – деп сөзгө аралашты Эргеш.

– Андан да жогору турган командир.
Унчукпай калышты.

– Эмесе, балдар, азыр согуш учуру. Демек биз дагы согуш тартиби менен жашайбыз, – деп сүйлөдү башкарма. – Мен силер үчүн керт башым менен жооп берем. Экөөнөрдүн атанар согушта курман болду, үчөөнөрдүн атанар согушуп жүрөт. Өлгөндөрдүн да, тирүүлөрдүн да алдында мен силер үчүн жооп берем. Силерге ишенген үчүн жоопкерчиликти мойнума алып отурам. Алыскы Аксайга жөнөйсүңөр. Өзгөчө тапшырмага жөнөгөн парашютчу десант сыяктуу силер да нечен күн, нечен түн ээн жерде жалгыз болосуңар. Азыртан ыркырашып ынтымакка келбей турсаңар аякка барганда кантип жашап, кантип иштейсинер?

Ат сарайда катар тизилген балдардын алдында Тыналиев ушинтип айтты. Балдардын алдында кечээги парашютчу аскер ошол эле аскердик боз шинелчен, көк тумакчан, асынган сумкасы бар, өзү жаш туруп, жаак эттери шылынып арыктаган, жарадарлыктын айынан бир ныптасына кыйрандаган, катаал жүздүү, өткүр көздүү башкарма ушинтип сүйлөп турду.

Бекбайдын уулу Султанмурат командир болуп дайындалган Аксай десантынын алдында Тыналиев башкарма ушинтип сүйлөдү.

– Баарына сен жооп бересиң, – деди ал Султанмуратка. – Кишилерге да, унаага да, сокого да, шайманга да сен жооп бересиң. Аксайдагы айдоого сен жооп бересиң. Жооп бериш деген тапшырманы аткарыш деген сөз. Тапшырма аткарылмайынча эч кимиңердин сөзүңөрдү укпаймын да, кабылдабайм.

Үркөрдөй Аксай десантынын алдында Тыналиев башкарма ал күнү ушинтип сүйлөдү.

Кошчу балдар башкарманын жүзүнө тик карап, сыймыктана кулак төшөп, ар бир буйругун аткарууга даяр турушту. Балдарга азыр алдында башкарма эмес, зоот кийген, каарынан жер жарылган, кадимки көкжал Манас өзү тургандай көрүндү. Өздөрү болсо Манастын чоролору сыяктанды. Бир колдо калкан, бир колго кылыч кармап тургандай сезишти. Манас өзү жардыгын айткан бу баатыр-чоролор ким эле?

Баш баатыр чоро Султанмурат. Бекбайдын уулу, он бештеги Султанмурат кошчуларга кол башчы болуп дайындалды. Аталардын мыктысы Бекбай атасы алыскы чоң казатта жүрөт. Жоого минсе жарайт деген Чабдарын уулуна таштап кеткен. Султанмураттын Ажымурат деген иниси бар. Кээде тентектигине кыжыры келсе да жакшы көрөт. Султанмураттын дагы купуя сүйгөн сулуусу Мырзагүл бийкеч бар. Мырзагүлдүн күлкүсү кашкайып аткан таңдай. Шыңга бойлуу, кымча бел, бото көз, айдай сулуу бийкеч...

Экинчи чоро Анатай баатыр болду. Жашы он алтыга караган, бул бешөөнүн улуусу. Ителгидей мыжыгыр, теңтушуна алдырбаган баатыр. Жоого минер Октуру деген аты да келишти. Анатайдын атасы да согушта, чоң казатта. Анатай да алиги ай жүздүү Мырзагүл бийкечти купуя сүйөт, бир өпкөнгө зар болуп жүрөт...

Үчүнчү чоро атка жеңил, тайга чак Эркинбек баатыр болду. Үйүндөгү балдардын улуусу. Досун жолго таштабас, бирөөгө кара санабас ак жүрөк баатыр. Болгондо тиги чоң казатта Моск-

ваны коргоп окко учкан атасын эстеп, кийинки күндөрү көңүлү чөгүп жүрөт, балдардан жашырынып ыйлап да алат. Бирок жоого минер аты да жарашты, аркарды койдой айдаган Акбайпак деген күлүк.

Төртүнчү чоро Эргеш баатыр. Бу дагы жанга шерик жакшы дос. Он бештеги курагы. Өз оюн тартынбай айтып, жактаганын бербеген көйгашка. Ишенип тапшырган иштен кам санаба. Эргештин атасы да алыста, чоң казатта. Баатырдын өзүнө куп келип, Алтынтуяк аты да жарашты,

Беш чоронун бири Кубаткул баатыр. Бул да он беште, үйүндөгү балдардын улуусу. Кубаткулдун атасы тиги чоң казатта Белорустун токоюнда окко учкан. Кубаткул өзү эмгектен чарчабаган мээнеткеч. Жибекжал тулпарын сылап-сыйпап таптап жаткан кези.

Тыналиевдин алдында мына ушундай баатырлар турду. Баатырлардын көк шили болгон желкесинде, дубал түбүндөгү узата созулган акырда Аксайга барып кош тартар жыйырма чобур турду.

Кар кетери менен жер тилишке тетиги Аксайга барат бу балдар. Жаз келип, жер көбөрү менен кош айдашка тетиги Аксайга барат бу балдар!

Бирок азырынча теребел тунжурап, жер тумчугуп калың кардын астында жатат. Ага болбой закымдап күндөр өтүп жатыры, күткөн кез жакындап келе жатыры...

V

Күтүнгөн күндөр келе берди...

Аксайга арналып багылып жаткан аттарды эл ар түрдүү атачу болду: бири десант аттар десе, бири Аксайдын аттары дейт. Ошол аттар эки апта жакшы багуудан кийин бөлөк аттардан өзгөчөлөнө баштады. Жем-чөпкө ток, суусуну канган, кашылып тазаланган, жүнү жатып, этине келген аттар булчундары буржуюп, десант акырыда катарынан байланып турса көргөндүн көзүн кубантат. Чоочун кишини сүзө карап акшыя, кошкуруп кулак жапырып, ар бир аттын арык кезинде унутуп койгон мурдагы кыял-жоругу кайра чыга баштады. Баккан ээлерине үйүр алып, алар келатса сүйлөшкөн үнүнөн, же басканынан таанып, эркелегендей кылчая окуранып, бирдеме үмтөткөндөй кебез эриндерин созуп турчу болду. Балдар да кынык алып, кашыганда тартынбастан төрт туяктын астына кирип кетишет. «Так, так, тарт бутунду, жаныбарым. Так, дейм, ашыкпа, айбан, азыр жем берем! Карасаң эркелегенин. Жалгыз сен эмессин!..» – деп сүйлөшө кетишет.

Алгачкы күндөрү сууга айдаганда аттар үлдүрөп мүргүп басчу, кийинчерээк, айрыкча суудан кайтканда ойноктой турган болушту. Султанмурат Чабдарды, Анатай Окторуну, Эркинбек Акбайпакты, Эргеш Алтынтуякты, Кубаткул Жибекжалды минип, калган аттарды туш-туштан чыга тобун бузбай сууга айдашат.

Кышкысын агын суунун күбүрлөнгөн муз жээгинен ат сугаруу, анан калса топ атты чогуу сугаруу опурталдуу иш. Айбан мал сууга жабыла жүткүнүп, күбүрлүү жээкте тайтарактап ка-

лышат. Ошондуктан балдар оболу жээктеги музду чаап, жалтан жерлерине кум, саман төгүп, даярдап коюшат. Аяз күндөрү суунун үстүн биротоло муз алып калганда ар-ар жерден оюк оюшат. Султанмурат ар балага кезек бөлүп, катуу тартип койду. Күндө бир бала суу жээгин ат сугарууга даярдап турат.

Кошчу балдардын айт-айтынан сестенип, аттар чунандабай катар туруп, суу ичет. Муздун коңулунан агып чыккан таш сындырар кашка суу бир көрүнөт да, мөлтүлдөгөн бойдон кайра коңулга кирип кетет. Жайкысындай жаркырай албай муз астында кулдурап, түбүндөгү жылтыр кара таштар менен сүйлөшөт...

Аттар тиши какшап кеткенсип, калбык эриндеринен суу чуурута баштарын көтөрө калышат, жылуу күндүн жылуу нуруна соорулары жибигендей мээрлене бир аз туруп, кайра сууга тумшуктарын созот. Суусуну канганы кетенчиктеп акырын катардан чыгат, бир силкинип алып, кайрылып сарай жакка жөнөйт. Мына ошондо таноолорун дердедетип, куйруктарын көтөрө кошкуруп, мөңкүп оюн салып кетишет. Туштуштан айт-айттап, балдар текирең-таскак менен аттарды кайра сарайга кубалап келип киргизет.

Дагы бир топ күн өттү. Көркүнө чыккан аттарды көрүүгө кызыгып, сарайга баш баккандар көбөйдү. Бу баягы өлөсөлүү көтөрүмдөрбү, же жаңы туулганбы деп калышат балдарды мактап. Карыялар эски сөзгө кирет: ат адамдын канаты, ат адамдын жолдошу, жакшы кишинин колундагы ат баласындай ысык көрүнөт, баккан ээсине ат да ынак болуп калат дешет. «Ат баласын арык деп, жолго таштап кетпенер,

адам уулун карып деп, колго таштап кетпенер» деп ылакап сөз менен маселдетишет.

Тыналиев башкарма гана аттарды да, балдарды да али мактоого ала элек. Баарын сынай карап, күндө текшерип турат. Кам-чому даярбы – аны текшерет, бирөөнүн шымынын тизеси жыртык болсо, аны байкайт, апанын колу тийбесе, өзүн жамап албайсынбы деп жемелейт. Ат жабдуулар качан бүтөт деп бакырат. Аксайга ат сарайды бүт көчүрүп кете албайсын. Тоо этеги түнкүсүн кадимкидей суук болот. Кечке соко тартып, эти жашыккан аттар түнкүсүн суук жесе, эртеси ишке жарабай калбайбы дейт. Бүгүн бүтөр камылганы Аксайда бүтүрө албайсынар, убакыт аз калды деп шаштырат. Кээде ачуусу келсе, же атайы Аксайдын аттарына деп сактап берип жүргөн беде учурунда сарайга жеткирилбей калса, Чекиш бригадирди тилдеп да коё берет.

294

Бекерооздорчо үзүлүп түшө мактабаган дагы бирөө – энелер. Кээ күндөрү балдардын биринин энеси сарайга келип, кейип калат: десант деген кайдагы балакетти таап алдынар, эрибиз согушта жүргөнү аз келгенсип, эми кол-арага жумшаган балдарыбызды да ай-талаага айдап, бизди ого бетер сыздатат экенсинер го. Бешиктен бели чыга элек балдар күнү-түнү үйгө жолобой калышты, биз жытын сагынганыбыздан да өздөрүн маестетмей болдунар го...

Ойлосоң энелердики да туура, бирок башка арга кайсы?

Командир эмеспи, Султанмуратка тил көп тийди. Балдардын баарына жооп бермекчи киши. Энелердин алдында балдарына жооп бериш деген оңой бекен. Өз апасы болсо, биротоло түнүл-

гөндөй колун силкип таштады, «Иши кылып атаң согуштан аман келсинчи, өзү териштирип алар. Айтып тилим тешилди. Бир күнү мен тырайып калсам, ошондо эсине келерсиң, балам, бирок кеч болуп калар...» Султанмурат апасын аяп кетет бирок колунан эмне келмек, деги ошо бешөөнүн кимисинин үйгө карай турган чолосу бар? Ар биринин колунда төрттөн ат, андан тышкары камылга иштер канча. Жем-чөп бер, сугар, астын тазала, боорун кашы, кайра жемге кой, кыгын тазала, сыртка чыгар.., ушул эле түйшүк канчалык... А күздөн калган жоордун картын, чакалай жараттарын тазалоо деген балакетичи. Алиги мал догдур дары деп бир май таштап кеткени болбосо, кол тийгизбеди, баарын өздөрү бүтүрүп жатышты. Күндө ушул жумуш. Антпесең көтөрүм, жоор аттар жазга жарамакпы, семиртип бакканың менен каамыт кийгизе албай отурсаң кызык ошондо болор. Бир да соо ат жок болчу, сагызган ойгон жоору, күндүр-түндүр бутунан алынбаган кыл чылбыр тушоо суу болуп чыйралганда шыйрагын кесип сөөгүнө жеткен жарааттары, көрүнгөн бала чапканда бакайын кырча баскан аксак-терсектери канча эле. Анан калса ат деле айбан да, дарылап атасынбы, айыктырып атасынбы, аны билбей курсагы тойгон немелер чунаңдап бутун карматпайт.

Кийинчерээк аттар эттенгенде Чекиш чал айтты: камсоо болуп калды, күндө тер алып, денин чыйралтып тургула деди, болбосо муунунда каруу жок немелер кошко салганда каратерин төгүп, калтырап калат.

Ошентип тер алып жүргөндө бир кырсык болду...

Беш баатыр тең жоого минер аттарын минип, бир күнү айылдан сырткары чыкты. Султанмурат Чабдарчан, Анатай Окторучан, Эркинбек Акбайпакчан, Эргеш Алтынтуякчан, Кубаткул Жибекжалчан. Обол мурун ат сарайды тегерене таскак салдырып чыгышты да, анан көчө бойлоп айылдан сыртка кар баскан будурга таскактата жөнөштү. Күн ачык эле, кар чагылткан нуру көздү уялтат, бирок жакын калган жаздын жыты абдан сезилет. А тиги Улуу Тоо болсо, аппак карга оронуп, бооруна чымын консо да көрүнгүдөй таптаза. Кыш алдан тайып, күн жылуусуна талыкшып бараткансыйт.

Аттар да арылдап катуу жүрдү. Байлоодо тура берип кам болгон денелери нымшыган сайын бой жазып, оюн салып кетчүдөй жулкунушту. Тизгин бошотсо ого бетер арыш керип, данкан атышты. Султанмурат алдыда бараткан. Анатай арттан көкүттү:

– Эмне кыбырайсың, коё бер аттын оозун!

Бирок Султанмурат командирлик жоопкерчилигин унутпады, тер алыш деген ат жарыш эмес деп, балдарды текиренге өткөрбөй тизгин тартып баратты. Бу деген оюн эмес, аттардын муундарына чогулган сары сууну денесине таратып, булчуңдарын чыйралтыш керек, ошентсек кийин кошто кыйналбайбыз деп баратты. Бул акылды Чекиш чал айткан. Ошентип десант болгон беш баатыр адырдагы жайыкка чыгып, аттын башын кайра тартууга саал токой калганда мектептен ылдый куюлган жолдон балдардын кыйкырыгын угуп калышты. Десантты таанып, алар дөңдө кол булгалап туруптур. Десантчылар да кол булгап, айкырык салышты. Өздөрү окуган жетинчи класстын

балдары, башка класстан да бар көрүнөт, жоон топ бала дөбөдө чуулдап турат. Ошол топтун ичинен Султанмурат Мырзагүлдү жазбай тааныды. Кандайча ажырата тааный койгонун өзү билбеди, бирок тиги кызыл жоолукчан, турган турпаты, баскан басыгы тааныш, кол булгап үн салган Мырзагүл экенине көзү жетти. Мырзагүл да аны бөлүп тааныгандай көрүндү. Дөбөдөн ылдый десантты карай чуркаган топтун ичинде китеп кабын булгалап, кыйкырып келаткан Мырзагүл атүгүл: «Султанмура-а-ат!» деп кыйкыргандай туюлду. Боюн таштап, кулачын жая чуркап келаткан кыздын ушул бир элеси караңгыда жарк эткен чагылгандай Султанмураттын дилине жаркын элес болуп бата түштү. Кызды сагынып жүргөнүн эми сезди... Кубанганынан дене-бою дүркүрөп, көмөкөйү кургап кетти, ээликтирген бир күч башын айлантып, көзүнө эчтеме көрүнбөй мунарыктанып, толкундан толкунга сүрдүктүрүп алып жөнөдү...

Тиги төбөдөн ылдый куюлуп чуркап келаткан классташтарына каршы кандайча чаап жөнөшкөнүн балдар өздөрү да байкабай калды. Аңыздан өтүп, каптал-боорго салып, ат башын коё беришти. Капталдай чаап, суктана караган классташтарынын алдынан ат алкынтып өтүп, андан ары ат сарайга жөнөйбүз деп ойлогон Султанмурат. Бирок андай болбоду, өктөм Окторучан Анатай шамалдатып алдыга суурулуп чыкты.

– Катуу чаппа, токто! – деди Султанмурат артынан, бирок Анатай кылчайып да койбоду.

«Мырзагүлдүн алдынан өзүм чыгайын дегени го», – бул ой Султанмуратка жалын ургандай тийди. Каны кызып кетти, Чабдарды теминди

да, ачуу кыйкырып, ат жалына эңкейди. Чабдар көп узатпай Окторуну баса калды. Бирок Анатай бой токтотпой камчыланып баратат. Экөө тең аянар жерден өтүп калган белем, кыздын көзүнө кимиси кыйын көрүнөрдүн кызыгына кирип, теңтайлаша чабышты. Ат жалынан шамал ышкырып, көзгө эчтеме байланбай жер айланкөчөк болуп кетти. Келиштире таптаса күлүк чыгар эле деп атасы бекеринен Чабдарды мактаган эмес экен. Султанмурат Анатайды басып өтүп баратып, көз кыйыгы менен жогору дөбөнүн бооруна токтоп калган балдарды карарды да, топ ичинен кызды таанып, жүрөгү алып учту. Анатайдан озуп баратып, Султанмурат аттын башын саал өргө бурду, кызга оро-пара баргысы келди. Ошенткени ырас болуптур, Анатайдан куйрук улаш узай бергенде топтошкон балдардын чуу түшүп чынырып калганын укту. Аттын башын тартып, артына кылчайса, Анатай жок. Күүлөнүп алган Чабдарды тигинден барып араң кайрып келатып, ошондо Окторунун сыйрылтмадан жыгылып, каптал ылдый карды күрөй сүрдүгүп кеткенин көрдү. Анатай ээрден учуп кеткен экен, бозала кар болуп, араң туруп жатыптыр.

Султанмураттын эси чыкты. Жакын барып, Анатайдын колу канап жүргөнүн көргөндө ого бетер коркуп кетти. Мырзагүл экөөнүн көздөрү бир ирмемге чагылыша түштү. Кумсарып, эси чыгып турса да, кадимкисиндей сулуу эле... Анатай тумагын санына чаап, күбүнүп турду да, аты тигинде күрткүдө туйлап жатканын көрүп, ага чуркады. Октору тизгинге чалынып калыптыр. Ангыча калган десантчылар жете келишти. Жабыла түшө калып, Окторуну күрткүдөн тур-

гузуп чыгышты. Балдардын үндөрү Султанмуратка ошондо гана угулуп, катуу кырсык болбогонун билди да, жүрөгү ордуна келди.

Мырзагүл бийкечтин алдында алчыланып өтөбүз деген баатырлардын көйрөндүгү ушундай уят иш менен бүткөн. Кыздын көзүнө тике кароодон айбыгышты, уялды. Аттарды сарайга кийирер убак да болуп калган эле, баштары саландап, унчукпай жөнөй беришти. Октуру аксап келатканын айылга жакындаганда Эргеш байкады.

– Токточу! – деди ал. – Карачы, атың аксап баратат!

– Аксап? – деди Анатай таныркагансып.

– Ии! Аксаганда да!..

– Кана, бастырчы, көрөлү. Бастыр! – деди Султанмурат.

– Чынында эле Октуру алдыңкы оң колуна таканчыктай албай сылтып баратат. Түшө калып кармалап көрүшсө бакайдын үстү шиший баштаган экен. Эми эмне кылмак, арга кетти. Кошко деп асырап багып жүрүп, анан бир жолку оюндан чыккан от ушул беле! Кардуу боорду капталдата ким ат чабат? Андай жер сыйрылтма болорун эмнеге ойлошподоу? Дагы, кудай жалгап, өздөрү аман калганын айт.

– Баарын кылган сен! – деп кызарып-татарып ачуусу келген Анатай Султанмуратка опурулду. – Жарышты сен баштап жибербедиңби.

– «Токто, чаппа!» деп артынан кыйкырган ким эле, ыя?

– Анда эмне кубалап өтөсүң?

– А сен эмне озо чаап кетесиң?

Талашып-тартышып чуулдап, кызыл чеке болушка аз калды. Бирок карманышты да, акса-

ган атты жетелеп, ат сарайга шылкыя бастырып келишти. Аттарды акырларына байлап, Окторуну кантерин билбей делдейип дагы турушту. Эч биринен акыл чыкпай айла түгөндү. Башкармага эмне жооп айтышат? — Анатайды: бар атчыларга айт, Октору аксап калды, эмне кылабыз дешти. Анатай болсо кадимки терс мүнөзүн карматты:

— Мен эмнеге барам? Айыбым кайсы? Мына, командир болуп жүрбөйбү, өзү барсын.

Кайрадан талашып-тартышты, дагы кызыл чеке боло жаздашты. Баарынан да Анатай ак болуп чыга бергени Султанмураттын жинин кайнатты.

— Катын экенсин! — деди туталанып. — Кара күчкө эле эрдемсийт турбайсыңбы, башыңа иш түшкөндө качтыңбы? Эмне, мени коркот дейсинби? Барам да, болгонун болгондой айтып берем.

— И, бар. Ошон үчүн командирсин да, — деп Анатай уялып койбойт.

Акыры Султанмурат атчыга өзү барды, болгон ишти айтты. Атчы байкуш кокуйлап жетип келип, аттын аксаган бутун ары карады, бери карады, акылы жетпеди. Кош башталарда аттын иштен чыгып калганы оңой бекен. Жакшы эле чуу болуп жатты. Бирок ал эчтеме эмес экен, көргүлүктү Чекиш чалдан көрүштү. Бирөөдөн уккан окшойт, сарайга далбактап чаап келди. Сөөккө доо кеткенби, же тарамышы созулганбы деп, атчы карап жаткан. Ошол учурда арттан дүбүрт чыкты. Баары кылчая калса, ат менен кошо энтигип Чекиш турат. Ал унчукпай аттан түштү да, кабагын түйүп, ит көргөн кармүштөктөй үрпөйүп басып келди.

– Эмне болду?

– Карап жатырым, сөөктөнбү, же тарамыш үзүлгөнбү, билбейм, – деди атчы.

– Билгенде эмне! – Мен буларды азыр сотко берем! Аттырыш керек мындайларды!

Камчысын көтөрүп, Чекиш чал кошчу балдарды качырып сала берди. Балдар чачырай качты. Чекиш улам бирин кубалап, эч кимисине жетпеди. Күйүккөнүнөн көгөрө түтөп, ого бетер ачуулана чаңырып жүрдү:

– Коштун аттарын ишенип тапшырган ушул силерсинерби, ыя?! Мынчалык кара санагыдай мен эмне кылдым силерге? Атандын... башисттер! Мылтыгым болсо, бирден терип атсам болор эле. Кыштан берки мээнет, жем-чөптүн баары талаага кетпедиби? Эми кошту эмне менен айдайбыз, ыя! У, ата-бабанды!..

Ошентип чуу салып келаткан Чекиш Султанмуратка кептелди. Башка балдар качып жөнөгөндө Султанмурат ордунда калган. Кансөлү жок үрөйү учуп, бирок жооптон кача албай биргатты тике карап, калчылдап турган.

– Сага эмне жок? Кыларыны кылып, кыл жип менен бууп коюп, карап турасынбы? – Чекиш чал чаңырып келип, кармана албай командирди жон талаштыра тартып жиберди. Дагы бир тартып жиберишке камчы көтөрдү да, эсине келе калып, үнү буула кыйкырды: – Кач, иттин баласы! Кач дейм! Сабап салам! Кач!

Камчы жеген Султанмурат тенселе түшүп, коркконунан көздөрү алайып, эрксизден жүзүн калкалап берди. Жонундагы ысып чыккан тилкеге, дагы бир ысык тилке качан чып жабышат

¹ к а р м ү ш т ө к – (ир.) талас диалект. кирпич.

деп күтүп, качып бербеске чымырканып чыдап турду...

– Болуптур! – деди Чекиш чал баланын көктүгүнө таң калып. – Калганын атаң аскерден келгенде аласын. Коркот дейсинби, атаңдын көзүнчө эле сабап коёрмун ошондо.

Султанмурат унчукпады. Чекиш тынчый албады, камчысын бүктөй кармаган колун серендете аркы-терки баса берди.

– Кач десем мисирейип туруп бергенин карасаң мунун, атакей оой! Качып берсең шыйрагың сынат беле? Мен баары бир жетпейт элем го? Силерди кубалап жетиш кайда мага! Жок дегенде сыйлап качып койсон мен жеңилдене түшпөйт белем! Же сабагыдай бир камчылык алың болсочу, кайырмакка илер этин жок тыртыйып, кийимин да чел кабыктай... Атаң көрү-ү согушун менен, баланы баладай өстүрбөдү го!.. Болуптур, атанар келгенде силердин өчүнөрдү менден алың, макулмун. Иши кылып аман келишсинчи, мен даярмын, качпаймын... Кана эми, эмне балакет кылдынар, көрсөткүлөчү...

Ал күнү ушундай окуя болду. Султанмурат да энчисин алды. Колуң менен кылганды мойнуң менен тарт деген. Биргаттыкы да туура, камчы шилтебей кантип чыдамак. Кол оорутуп, бел жоорутуп короткон мээнети күйүп кетсе, камчы шилтебей тура алабы. Союшка эле жарабаса, аксак аттын кереги эмне? Коштун атын союуга кимдин колу барат? Чекиш чалдын аргасы куругандай эле болду, бирок аттын аксагы анчалык коркунучтуу эмес деген сөз гана көңүлүн жубатып турду. Анан Окторуну бир чалга алпарып тапшырды. Беде-сулу жеткирип беришти, күн сайын көз салып турушту. Чалдын колу

жөндөм экен, бир жумадан кийин Октуру калыбына келип калды. Аны кайра ат сарайга апкелишти.

Деги ушул жума абдан кыйын болду, үйдө апасы ооруп, бир-эки күн онтолоп жүрдү эле, анан биротоло төшөк тартып жатып калды. Султанмурат апасына, ини-карындаштарына кара-лап, жумушуна чыга албады. Короо-жайынын кейпи учуп, кунары качып калганын ошондо көрдү. Атасы аскерге кетерде он чакты жандыгы бар эле, эми бири да калбаптыр. Экөөн союп алышкан, калганын аскер зайымынан, башка салыктардан кутулуш үчүн сатып жиберешкен. Колдо калганы азыр желиндеп турган жалгыз уй, анан там артында оттоп жүргөн Ажымураттын карагер эшеги. Болгон «төрттүлүгү» ушул. Ушуну багышка да чөбү жок. Бастырманын үстүндө жыйылган боолануу жүгөрү бакал турат, ал да азайган. Байкап көрсө, ую тууп, музоосу отукканча жеткидей, а эгер кыш создугуп кетсе эмне болорун кудай билет. Эшек болсо кардан соройгон куурай баштарын искеп, өз отун өзү таап кетер. Жыйган куурайы бөксөрүп, бастырманын бурчундагы көңү да эншерилип калыптыр, алар түгөнсө отун-суусу эмне болот. Актөш дүнкүлдөгөн дөбөт эле эми бурандай басып жүрөт. Күндүр-түндүр Аксай десантынын камылгасы менен ат сарайда жүрө берип, Султанмурат мунун баарына серп салган эмес экен. Атасынын тушунда ахыбалдары ушундай беле? Айланып жайса жеткидей чөп чаап, жыйып коёр эле. Отун-сууну арбын камдаар эле. Кайсы бирин айтасын, атасы жашоонун көркүн чыгарып турчу эмес беле. Бүт дүйнөдө, аталуу үйлөрдүн баарында эле ошондой болсо керек. Эми атасы

кеткенден кийин короо-жайы шүмүрөйүп, такыр башкача. Күзүндө жалбырагынан ажыраган дарактай болуп, бирдеме жетишпей турат. Айыл деле ордунда, көчө, үйлөр деле ордунда, бирок баары бир атасы бардагыдай көрүнбөйт. Атүгүл жолдон өткөн арабанын калдырты да атасы айдап бараткандай көңүл козгоп, кубанычтуу угулбайт...

Жамбылга барып келгендердин айтуусуна караганда шаар да оңбой калган окшойт, каатчылык дешет, элдин пейили бузулуптур дешет. Баягы атасы экөө баргандагы шаар азыр жок окшойт.

Эмнеликтен ушундай? Ата жок болсо эле мүшкүл түшөт экен да... Азыр кайда болду экен атасы? Соңку каты келгенине бир жарым ай болуп калды, андан бери кабар жок. Жолдо бир жерден кармалып калгандыр дейт апасы, ошентип балдарынын көңүлүн жубатып коёт да, өзү үшкүрүнөт. Фронттон жөнөтүлгөн кат болсо, жолдо кармалып калышы да этимал го. А балким кат жазууга чолосу тийбей жүргөндүр. Чүй каналынын курулушунан жөнөтүлгөн кат кармалып калса мейли эле, согуштан келаткан кат кармалышынын жөнү башка го. Апасы да, балдардын да тарткан санаасы ушул.

Мурдагы күнү таңга маал сырттан ит жан-алы калбай үрдү да анан ээсин көргөндөй кыңшылап, аздан соң бирөө терезе какты. Ооруп жаткан апасы төшөктөн «Э, кудайлап» ыргып турду. Султанмурат да тура калып, терезеге жабышты. Сыртта бирөө туруптур. Апасы тааныды:

– Нургазы таякең келген тура. Бар, эшик ач.

Өзү тиши-тишине тийбей калчылдап кайра төшөгүнө жатты.

Нургазы таякеси тоодо чабан, коншу совхоздун малын багат. Жашы өтүп калса да бир жолу көп чабандын катары менен аскерге чакырылып, Жамбылга жеткенде кайра коё берген. Ооруктагы малды багышка да киши керек тура. Ошондон бери таякеси маал-маалы менен каттап турат. Азыр карындашы ооруп калыптыр деген сөздү угуп, жетип келген.

Сакал-мурутун бубак баскан, чоң тончон, түлкү тумакчан, кийиз конч өтүкчөн, ызгаарга капкара болуп бышкан, аяз менен кой жыттанган кажырлуу таякеси кирип келгенде үйдүн ичи жандана түштү, жылып кетти. Тонун чечип таштап, Нургазы карындашынын жанына отурду да, тамырын кармады. Ийкеми жок колдогой кара салаалары менен таякеси апасынын арык билегин кармап, башын бир жагына саландата көпкө кан тамырдын согушун тыншап отурду. Бирдемени сезгендей, бирдемени туйгандай болду. Анан күрс жөтөлүп коюп, бир аз ойлонуп отурду да, сакалын сылап, Султанмуратка күлө карады:

– Кудай сактасын. Суук тийип, катуу сескенип жыгылган турбайбы. Билгендей мен да куйрук май, эт ала келдим эле, ырас болуптур... Майлуу шорподон ысык-ысык ичип, бир тердесең эле баш көтөрүп каласың. Султанмурат, тиги канжыгадагы куржунду алып кир. Малды камаган бойдон келдим, кайра тез кайтпасам болбойт.

Апасы Нургазы менен аркы-беркини сүйлөшкүчө Султанмурат от жагып чай кайнатып жиберди. Ал ортодо ини-карындаштары да ойгонду. Жылаңач бойдон баары таякенин мойнуна асылышты. Таяке аларды өөп-жыттап, койну-

на катты. Жакшы көргөнү Ажымурат эле, тайрандап эркелей кетти, мойнуна асылып, тизесине тура калып, үчүнчү класста окуганын билбеген чоң торпок, ата жытын сагынып жүргөн бала тайрандап эркелеп жатты. Таякесинин туманын кийип, камчысын камчыланып, өзүн ат кылып желкесине минип алды.

– Эй, уяты жок, түш! – деп Султанмурат оодара тартайын дегенде таякеси болбоду!

– Тим койчу, кичине эркелеп алсын.

Ошол күнкү таң ушинтип кубанычтуу атты. Ажымураттын мектепке барар учуру болуп калса да ажырагысы келбейт. Апасы жемелесе да болбой таякесин имерчиктейт. Акыры аран жатып кийимин кийгизип, Султанмурат колдон алып, сыртка сүйрөп чыгарды. Ажымурат кыйыктанып көчөгө аран чыкты да, өнгүрөп ыйлап коё берди. Ыйлаган бойдон мектебине кетти. Үйдөгүлөр кайра боору ооруду.

– Бул эмне кылганың? – деп Нургазы Султанмуратка кейиди.

– Жок, таяке, тийген жокмун.

– Анда эмне ыйлап кетти?

– Султан тийген деле жок, – деди апасы жаздыктан башын көтөрүп. – Атасын сагынып жүрөт, ошол үчүн барып сага жабышып жатпайбы. О, жаным ай, кыйналып бүттүк го. Санаа басып, жол карай беребиз. Жадегенде бир кабарын билдирсечи. Эки айдын жүзү болду дайыны жок...

Нургазы кайра карындашын сооротуш менен алек болду: «Ыйлабай балдарыңа ал-кубатыңы сакта, согуш деген согуш, кээде өлдү деп түңүлүп калган кишиден деле жарым жылдан кийин кат

келип жатпайбы, капаланба», – деп көңүл жубатып отурду...

Ушул азыр ооруп жаткан апасынын жанында отуруп, атасы жок турмуш коңултактап каларын Султанмурат айрыкча сезип, жанына батты. Ажымураттай кичине болсо ыйлап коё берет беле, көзүнүн жашын аарчыбай, талаа-түздү карабай качат беле.., анте албады. Көзөнөктөн түшкөн күндүн нурундай кичинекей эле үмүт керек болуп турду ага. Атасы азыр келе койбосо да, тирүү экени билинсе көңүл тынчып, үмүттүн деми менен жүрө берер эле. Инкамал-апайдын сары убайымын Султанмурат эми түшүндү.

Бир жолу Инкамал-апай ат сарайга келген. Районго бараткан экен, арабаны кошкуча кыйраган чоң дарбазанын жанында баягы эле түймө жоолугуна оронуп, күтүп турду. Баштагыдан картайгандай жүдөнкү, санаа толгон көздөрү киртийип капалуу көрүндү балдарга. Эртеси райондон кайтканда кечээги апай жок, бырыштары жазылгансып, жүзү жаркыйт, окуучуларынын ал-жайын сурап, көңүлдүү келди, Султанмурат ат сарайды кыдыртып, десант аттарды көрсөттү:

– Мына, акырда турган аттардын баары биздики, апай.

– Жакшы аттар экен, жакшы багыпсынар, көрүнүп турат, – деп апайы мактап жүрдү.

– Биз жаңы алгандагы кебетелерин көрсөңүз укмуш болчу. Баары көтөрүм, жоор болчу. Эми каранызчы, таанылбай калды. Мобу менин Чабдарым, апай. Атамын аты. Бул Акбайпак, тигини Желтаман дейбиз...

Анан Султанмурат апайына соко-шаймандарын көрсөтүп чыкты.

Инкамал-апай ыраазы болуп кетти. Балдарды окуудан ажыратып жатканда ичинен нааразы болуп, санааркап калганын, эми иштерин көргөн соң көңүлү толуп турганын айтты. Азыркы учурдун башкы милдети эптеп душманды жеңүү, анан аскерге кеткендер кайтышса, калган окууну кууп жетип алабыз деди.

Көрсө Инкамал-апай райборборго бир чон төлгөчүгө барып келиптир. Ал эч качан калп айтпаган, бирөөнүн кубанычына өзүнүкүндөй кубанган, тарткан төлгөсүнө акы сурабаган ак пейил төлгөчү имиш. Инкамал-апайдын согуштагы уулуна үч кайтара төлгө тартып, аман-эсендигин айтыптыр, колго түшкөн жок, жарадар болгон жок, бир чон милдет мойнуна жүктөлүп, ошол себептүү кат жаза албай жүрүптүр, милдетин аткарган соң кат артынан кат жазат дептир... Канчасы калп, канчасы чын экенин ким билсин, райборборго алпарып келген арабакеч ушинтип бежиреп сүйлөп берди.

Инкамал-апай төлгөчүгө барганына Султанмурат айран-таң болду. Апайын сары санаа сагыныч менен түпөйүл коркунуч айдап барганын кийин түшүндү, апасы айыкканда ошо төлгөчүгө барып кел деп айтмакчы болду.

Бул ойлор оор эле, коркунучтуу ойлор эле...

Бирок чордонунан кайнап чыгып турган тунук булак сыңары өзүнөн өзү көңүлгө сызылып келе берчү жүрөк сырлар, жаркын ойлор да бар эле. Ал ойлор Мырзагүлдү айланчыктаган таттуу ойлор. Ал ойлорду атайы ойлочу эмес, өздөрү келе берчү, жер жылыганда топурак астынан баш баккан сары сойгок чөптөр сыяктанып терендеп өздөрү жүрөктү кытыгылап чыга берчү, ошонусу менен ал ойлор жанына жакын, дили-

не кымбат эле, ошол үчүн Султанмурат ал ойло-рунан ажырагысы келбей аярлап, саксактап турат. Мырзагүлдү ойлогондо эч кандай оорчулуктан, кыйынчылыктан коркпос, тайманбас сезет өзүн, эрдик менен бирөөгө жакшылык кылып, көзгө көрүнгүсү келет, өрөпкүп кетет андай учурда. Бирок баарынан ал – кандай сонун ойдо, кандай учкул кыялда жүргөнүн, эмне ойлоп, эмне кыялданганын Мырзагүл да билсе деп каалайт.

Дили менен денин курчап алган бул сезим-ойлор эмне экенин өзү али дааналап түшүнө элек. Бирок чоң жигиттерден уккан, китептерден окуган махабат деген сезим ушул го деп туюк баамдайт. Аскерге жөнөп бараткан жигиттер кыз-келиндерге кат жазып, жашыруун алпарып беришти Султанмуратка тапшыраар эле. Султанмурат андайда дилгирлене чуркачу. Эч кимге айтпа дечү жигиттер, Султанмурат да жигитчилик кылып, бир жанга оозунан чыгарчу эмес. Ичинде арстан тумчугуп, түлкү муунбаган эркек да эркекпи? Атүгүл бир жолу Жаманкул деген тууганынын катын жазып берген болчу. Жаманкул жаштайынан мал артында жүрүп окубай калган, анан аскерге кетип жатканда колуктусуна куш тилиндей кат жөнөткүсү келген го, Султанмураттан суранып калды. Калын жүгөрүнүн арасына бекинишип алып, өзү айтып берип отурду, Султанмурат жазып жатты. Жаманкул байкуш көмөкөйү кургап, сөздөн сөз тандап айтып жатса, минтип кыйналбай эле барып сүйлөшпөйбү деп, Султанмурат ичинен күлө жазып отурган. Оболу жазбайм деп, акыры Жаманкул мүйүз саптуу макисин бергенде гана

макул болгон. Жыл айланбай өзү Жаманкулдай болорун анда ойлонбогон экен да.

Азыр кээде эсине түшкөндө кыңкылдап ырдап жүргөн алиги ыр да Жаманкул кой жайып тоодо жүргөндө чыгарган ыр эмеспи:

Аксай менен Көксайым
Жер соорусу турбайбы...

Ушул ырды эстеп, бир ой кылт этти: Мырзагүлгө кат жазсам эмне!

Уялбай, кысынбай, апкаарыбай ой-сезимин кат аркылуу алыстан ачык айтып алыштын амалы табылганга Султанмурат кубанып кетти, бир жакшы иш кылып башкаларды да өзүндөй кубанткысы келди. Эң оболу апасына жардамдашмакчы болду. Апасы эртерээк айыгып, атасын ойлоп көп санааркабай кайра фермадагы жумушуна барса, короо-жай таза, үй ичи жылуу, отун-суу мол болуп турса, анан дагы... уулу эр жетип, бир сулуу кызды сүйүп жүргөнүн апасы да туюк сезип калса, үй-жай ошол үчүн зымылдап оңолуп калганын билсе деп жылмая кыялданды...

Ошентип, апасын каралап калган эки-үч күндүн ичинде Султанмурат жыл маалы иштебеген иштерди бүтүрдү. Короо-жайдын бузулганын оңдоп, үзүлгөнүн улап, шыпырып-сыйрып тазалап жиберди. Маал-маалы менен апасынын кашына келип:

– Кандайсың, апа? Эмне кылайын, бирдеме керекпи? – деп сурап турду.

Арыктап, бет эти жукарып, бырышы көбөйө түшкөн апасы жетине албай күлүмсүрөсө ыйламышырагандай көрүнөт:

— Эми өлүмдөн коркпой калдым. Өзүң эс алчы, керек болсо айтармын...

Катты болсо, үйдөгүлөрдүн баары уктаганда жазды. Баштаар алдында аябай толкундады. Карап турган жан жок, жолтоо болгон эчтеме жок, бирок толкундай берди. Эмнеден баштаарын ойлоп бир топ отурду. Андай баштайын десе да, мындай баштайын десе да ылайыгы жок, бөтөнчө баштагысы келет. Таш түшкөндө көлчүктүн бетинде жымырап чачыраган толкундар сымал ойлору карматпай туш-тушка качат. Мурдатан ойлоп жүргөндөрүн жазмак, бирок кагазга үнүлөр замат сөздөрүнүн байланышы үзүлүп-үзүлүп кетет. Баарыдан мурун Мырзагүлдүн сулуулугун жазайын деди, бул айылда, атүгүл бүт дүйнөдө Султанмурат жактырган сенден сулуу жок деп жазмакчы болду. Класста отуруп, сени гана тиктей бергенден башка мага бу дүйнөдө жыргал жок демекчи болду. Бирок азыр шарт башка, десант болуп мектепке бара албай калдым, качан барарым белгисиз. Ошол үчүн сени кээде гана көрүп калам да, кайра көргүчө сагынып, кыйналып жүрөм деген ойлорду жазмак болду. Сагынганы ушунчалык, кээде каңырыгы түтөп ыйлагысы келет. Кээде каңырыгы түтөп кетмеги чын болчу, бирок аны катка жазып, жашыктыгын моюнга алыш эркектин иши эмес да. Ал эмес, окуп жүргөн кездеги кай бир оройлугун, кээде олдоксон тийишип өткөн учурларын түшүндүрүү керек эле. Андай учурларда Мырзагүл бекер эле жаа бою качып жүргөн, себеби Султанмурат сыртынан оройлонгону менен, ичи жылып, жүрөгү элжиреп келип тийишчү. Мына ушуну жазыш керек эле. Баягы кардуу боордо ат чаап, сомдомо Ана-

тай башка балдардан мыкты көрүнгүсү келип, бирок андан аркысы эмне болгонун Мырзагүл өзү көрбөдү беле, жиндилигинен Окторуну аксатып салганын эскерте кетиш керек. Анан ток этер жери, ошондо жоон топ окуучулардын ичинен Султанмурат сүйгөнүн жазбай тааныганын, чындап сүйөрүн мына ошондо билгенин, балдар болсо ылдый чуркаганда Мырзагүл да кулачын жайып, учкан куштай боюн таштап жүгүргөнүн өмүр бою жүрөгүнө элес кылып батырып алганын жазмак болду. Кулачын жайып, дөңдөн ылдый жүгүрүп келаткан Султанмураттын сүйгөн сулуусу эле, сулуусу эмес шаркыратмадай куюлган, жалындай алоолонгон, комуз күүсүндөй сезим өйүткөн сүйүүсү деп жазмак болду...

Терезедеги чырак эки-үч жолу бүлбүлдөп, билгин эки-үч жолу чоңойтту. Аз калган жер майды түгөтө жагып отурганын төркү бөлмөдө жаткан апасы билбеди, билбегени жакшы деди ичинен. Кат болсо дале жазылбай жатты, айтар ойдун жоктугунан эмес, көптүгүнөн кагаз улам айрыла берди.

Үстүнкү көчөнүн терезелериндеги жарык алдагачан өчкөн, иттердин күңкүлдөп үргөнү да алда качан басылган, Манас-Атанын этегиндеги айылдын эли алда качан уйкуда. Февралдын ызгаардуу карангы түнү чыйрыктыра басып турат. «Ушул түнү мен жана менин Мырзагүл жөнүндөгү оюм экөөбүз гана ойгоо отурабыз», — деп ойлоду Султанмурат.

Акыры ал катын баштады. «Ашыктык кат» деп башына кооздоп жазды да, анан: «Ушул алакандай кагазга жүрөгүмдү ороп, сулуулугу карангы түндөгү чырактай көзүмө жарык, көңүлүмө жылуулук берген айлымдагы «М» тамгага ар-

наймын» деди. Андан ары: «Базардан миң сан киши жолугат, бирок ар ким жакынына кол берет...» деп улантты. Бу сөздөрдү Жаманкулдун катын жазып жатып, эстеп калган. Анан дагы бүт өмүрүн сүйгөнүнө арнаарына ант берди. Аягында Жаманкулдун ырын келтирди:

«Аксай менен Көксайым,
Жер соорусу турбайбы...
Арзыдым сага деп айтсам,
Ашыгым сөздү тындайбы?..»

VI

Эртеси Ажымурат мектептен келгенден кийин экөө отунга жөнөдү. Инисинин карагерин токуп, орок-жибин канжыгага байлап, Актөштү ээрчитип алышты. Ажымуратты карагерге мингизип, айдап алды. Жакын жерде калың отун жок эле, куурайлуу Туюк-Жарга жөнөштү. Жазда-күздө жааган жаан чопо топурактуу жылганы жеп отуруп, терең аң кылып таштаган. Жайы менен жар түбүндө суу арылбай, жээгинде төө араласа көрүнгүс ар түркүн катуу сабак, катаал чөп бийик өсүп, кеч күздө куурай отун өзүнчө эле токой болуп калат. Ал жакка отун алууга чанда бирөө барат. Бирок барган жан куру кол кайтпайт.

Бу тегеректеги сейрек куурайды бирден тербей, Аксайга кетер алдында апасына отунду мол камдап коюш үчүн, Султанмурат түз эле ошол Туюк-Жарга жөнөдү.

Жолдун бир тобуна чейин Султанмурат ар кыл ойлорго чарпылып, көп сүйлөгөн инисинин сөзүнө кошула албады. Ойлоор ой көп эле. Аксай-

га аттанаар кез жакын. Саналуу гана күндөр калды. Ар качан жөнөөр алдында бүтпөгөн иштер көбөйүп кетет эмеспи. Аксайга барганда керегине мык да табылбас. Жакында Тыналиев башкарма үйгө келип кеткени да жакшы болуптур. Апасынын алын сурайын деп, десант командиринин иштерин билейин деп келиптир. Өзү да Аксайга балдар барганда кандай жашоо тирилик болорун айтып берди: үй тигип беребиз, азык-түлүктү жеткирип турабыз деди. Кеселге каржалып, атасынан кат келбегенге санааркап жүргөн апасы кийинки күндөрү кейишчил болуп кетти эле, аны менен сүйлөштү. – «Бу балдарды ай талаага айдап, курутасынар го, жибербейм уулумду. Өзүм минтип төшөктө жатсам, калган балдар чиедей жаш болсо, атасынан кат-кабар болбосо, тамызгыга отун, уй жалмалаар чөп жок болсо, бу кеткенден кийин биздин көргөн күнүбүз эмне болот, жок, айланайын, уулумду жибербейм» – деп оболу апасы бир топ туталанды. Башкарманын да аргасы түгөндү. Чөптөн кичине кайрылышабыз деди, көп бере албайм, себеби жазгы кош кирип келди. Отун жагынан эчтеме айта албады. Түйнөк болгон немеден бетер кумсарып отурду. Кыжаалаттык катуу басканда ошентет окшойт. «Балдарды ээн талаага айдап» деген сөзүңүздү экинчи укпайын, – деди. Билип турсам да, башка аргам жок. Бу деген аскердин тапшырмасы сыңары. Эч кандай шылтоо болбосун. Эстүү жансыз, өзүңүз эле ойлоп көрүңүзчү: эгер душманга чабуул коёр алдында эринер үй-жайы кароосуз калганын шылтоолоп, отун жок эле, суу жок эле, чабуулуна бара албайбыз деп кыйыктанса эмне болор эле? Согушта андайды айтуу эч кимдин оюна

кирбейт. Биз үчүн Аксайдын кошу өзүнчө чабуул. Бу чабуулга биз акыркы күчүбүз деп, балдарды баштап баратабыз. Башка аскер калган жок».

Башкарма келгенде мына ушундай сөз болду. Султанмурат, апасын да аяп, бирок Тыналиевдин аргасы түгөнгөндөгү иши экенин да түшүнүп турат. Ошентип, Султанмуратты эртэрээк ишке чык деп, башкарма кетти. Апаң кичине баш көтөрөр замат кармалбастан чык, убакыт бүттү деди...

Кечээтен бери апасынын ден соолугу дурус, кыбырап үй тирилигине кол тийгизе баштады. Султанмурат ат сарайга жөнөсө да болмок. Бирок очоктун отун өчүрүп таштап, басып кетмек беле. Жерден-көрдөн болсо да отун камдап берип, анан кетиш керек болду...

Сыдырым жели жок болсо, жонуну магдырата нымшыткан көктөмдүн маңыроо күнү аркаңдан тийип, түш маал болуп, бууга толгон аба нымтырап турат. Кыш этегин жыйнаганы менен толук кетпей, жаз келгени менен күчүнө кире албай, эки тарап тең тайлашып турган чак. Теробел таптаза, кеңирсип ээн, магдырап жымжырт. Коңул-колтукта, тескей беттеринде калган үзүк кар кирдеп, өзүнөн өзү жүдөгөн. Тунарган көк асмандын шаңында тиги ак карлуу тоолор бараандуу. Жай дем алып, айланада кен көкүрөк жер жатат. Жер үстүндө түйшүгү түгөнбөй кыбырап адам жүрөт!

Султанмурат токтой калып, Аксай тарапка көз чаптырды. Манас-Атанын керме тоосунун тетиги батыш жак учундагы бөксө тоонун этеги, Аксай ошол. Бирок биерден көмкөрүлүп жаткан көк асман, төмөндөп казактын талаасына

куюлуп кеткен жер кыйрынын сызыгы гана көрүнөт, Аксай көрүнбөйт... Жакында ошол көрүнбөгөн жакка жол тартышмак. Кандай күндөр болор экен, кандай окуялар баштан өтөр экен?.. Муну ойлоп алып, көз ирмемге Султанмураттын дене-бою дүркүрөдү, күптүү болгондой көкүрөгү түпөйүлдөндү...

Бирок күн сонун болуп турган эле. Ээн-эркиндигине Ажымураттын көңүлү чак. Жанында агасы, артында ити ээрчип, бу чоң дүйнөдө агасы экөө гана болуп, отунга баратканына, анан калса мингени өзүнүн карагери болсо, Ажымурат кеңирсибегенде ким антет. Чыңылдаган ничке үнү абаны көзөп, согуш алдындагы кай бир уккан ырларын ырдап барат:

Бер, команда, маршалдар,
Калбай тегиз чыгабыз.
Миң-миллион жоо келсе да,
Баарын тегиз жыгабыз.

Баласыңбы деген ушу да... О, эселегим! Ажымураттын аркы-берки менен иши эмне, бейкапар ырын улантат:

Бир, эки, үч
Биздерде күч!..

Султанмураттын да көңүлү ачылды. Мобу эшек минген баатырдын жоругу күлө тургандай эле. Бирок былтыркы кырдандын жанынан өтүп баратып, эрксизден санаага батты. Тиги эншерилип бузулган саман маядан былтыркы шаңдуу ызы-чуунун шоокуму угулгансыды, эски кырдандан жаздын деми урду балдарга. Айлана тунжурайт. Былтыр казылып жыйнап ал-

гандан кийин кырман бети тынчыган, ошондон бери тунжурап тынч жатат. Чирий баштаган самандын конурсуу жыты, былтыр орок салганда куураган буудайдын деми урду балдарга. Арыкта чагарагы жок сынык дөнгөлөк жатат. Саман жабылган алачык аман турат. Түшкү аптапта кырманчылар ушул алачыкка көлөкөлөшчү эле. Кырмандын такыр бетинде калган былтыркы чар эми көк соё болуп чыгып, калың ыраң басыптыр.

Актөш кырмандын бетин ары-бери жойлоп жүрүп, жапайы көгүчкөндөрдү үркүттү. Көгүчкөндөр маянын эншерилген күнөсүндө оттоп жүрүшкөн окшойт, аба шатырата жапырт учту. Төбөдө тобу менен ары-бери удургушту да, кайкып учуп кетишти. Актөш кара күчкө эки-үч ав деп коюп, өз жолу менен жортуп жөнөдү. Ажымурат да бир кыйкырып алып, кайра башкага алаксыды. Султанмурат көгүчкөндөрдү көпкө карап турду. Удургуп кайкып учуп, жылтыр көгүш канаттары күнгө чагылышып бараткан топ көгүчкөндөрдөн бир маалда экөө бөлүндү да жанаша канат кагышып, башка тарапка кетишти. Ал экөөнү карап туруп, аскерге кеткен математика мугалиминин ыры эсине түштү:

Ак кептер сенсиң шактагы,
Ак туйгун менмин таптагы.
Катарлап учуп бир жүрсөк,
Каалабайт туйгун башканы...

Бозокердин үйүнөн узатып чыкканда кызып калган эле, арабага түшүп айылдан ырдап кетти, ак туйгун менен ак кептер деген үнү көпкө угулуп барды... Катаал мугалим ушинтип күйгөндөн ырдаганы анда Султанмуратка тамаша кө-

рүнгөн. Эми тиги жанаша учкан эки көгүчкөндү карап туруп, бүткөн бою чымырады. Мугалимдин ошол ыры жүрөгүн көзөп өткөндөй болду. Тиги эки канаттуунун бири өзү – туйгун, экинчиси Мырзагүл – кептер деп сизди да, ушул азыр сүйгөнү экөө катарлаша канат кагып, кардуу боордун үстүндө кайкып учкусу келди. Жазган катын ойлоп, бу «Ак кептерди» да кошуп коюш керек деди... Бирок кептин баары катты кызга кантип берүүдө эле. Балдардын көзүнчө кыз эч качан албайт. Атүгүл танаписте жолобой качып жүргөн неме кайдан алсын. Султанмурат болсо мектепке барбай калды, үйүнө барыш болбойт, энеси эмне дейт. Энеси эчтемеден шек албаганда деле өзү кызга кантип айтмак? Деги бир айылда туруп эмне үчүн кат жазышып калган бул эл?

Канчалык көп ойлогон сайын оюн Мырзагүл билсе деп ошончолук каалай берди. Анын ойло-рун кыздын билиши өтө маанилүү, абдан маанилүү сезилди.

Жолду катар кызды бир ойлосо, жакында Аксайга жөнөөрүн бир ойлоп, согуштагы атасын ойлоп жүрүп отуруп, Туюк-Жарга кантип жеткенин да билбей калды. Алардан мурун бирөө келип, калың куурайдын четин эншерип оруп кеткен экен. Бирок калганы деле көп отун болгудай: тонгон суунун эки жээги, чычырканактын арасындагы куурай өзүнчө токой болуп турат. Кантип орушту эмес, кантип алып кетишти ойлогудай.

Көп турбай ага-ини ишке киришти. Карагер эшек чычырканактын арасын оттоп кетти. Актөш өз камын өзү көрүп, анды аңтара шимшип жүрөт. Балдар сөзгө алаксып сүйлөшпөстөн,

шымалана катуу иштеди. Чөкө-чөкө куурай бат көбөйдү. Ысыган соң тондорун чечип салышты. Калың өскөн куурайды ороктоп оргондун өзү кызык эмеспи. Тутамдап туруп орокту тартканда көндөй сабактары зынылдап, башындагы уругу моюнуна себеленет. Эрте күздөгү эрмен өндөнүп ачуу-кыйгыл жыты каңылжаарыңы жарат. Жакшылап эки-үч көтөрүм отун алып барышса, апасы менен карындаштары бир кубанып калышар. Үй жылуу болсо бой кенирсип, көңүл да көтөрүнкү болот эмеспи...

Үй ордундай жердеги куурайды жапырып салып, кичине эс алмакчы болушкан эле. Ангыча Актөш жан алы калбай үрүп калды. Султанмурат башын көтөрүп, көргөнүнө таң калганынан колундагы орогу түшүп кетти:

– Ажымурат, карачы, түлкү!

Тиги жардын туюк алкымынан каткалаң кардын үстү менен улам кылчактап коюп, бир түлкү качып келатат. Кар үстүндө жыбылжып чуркаганы жеңил. Дөбөт түлкү окшойт, чоң экен, эки кулагынын учтары карарып, төшү агарып, соорусу менен чубалжыган узун куйругу куйкул кызыл-көгүш тартып жылтылдайт. Артынан сундура кууган Актөш өчөгүшө жулунган сайын күрткүгө батып, кар малтап калып жатат.

– Карма! Карма! – деп Ажымурат бакырды.

Орокторун серендетип, экөө түлкүнүн алдын тосо чуркады. Аларды көрүп, түлкү капталга ойт берди да, калың караган-чычырканакка корголой калды. Адыраңдаган Актөш өтө бергенде, коңулдан булт ыргып чыгып, нары качты. Оңдуу жер болсо түлкү бу куугунчуларынан оңой эле кутулуп кетмек. Бирок анын шоруна туюкка камалып калган: нары аңдын алкымы туюк

жар, жалама тик бет, быякта болсо ит арсылдап, балдар кыйкырып, камалап келатат. Иттин авалап үргөнү болбогондо чычырканактын түбүндө жата бермек, көрсөн да ала албассын. Иттин үргөнүнө чыдай албай чыга качкан эле. Анан калса балдардын ити да иттей ит экен, арсылдай берип, түлкүнүн жүрөгүн түшүрмөй болду.

Балдар болсо түртөсүнөн¹ чыккан бул окуянын кызыгына батып, өз кыйкырыгына өздөрүнүн кулагы тунуп, тердеп-бурдап жүгүрүп, түлкүнү туюкка камап баратышты. Түлкүдө амал калган жок, же иттин оозуна түшүп бериш керек, же болбосо балдарды тике качырып, ортосун жарып өтүш керек.

320 Түлкү кылчак-кылчак каранып алды да, анан токтой калып, түз эле балдарды көздөй салды. Балдар ооздорун ачып туруп калды. Түлкү шашпады, артында үнү басылбай, күрткүгө батып чуркай албай, араң келаткан иттин чамасын ченегендей күрткүнүн чети, кыраң менен жележорто гана келе берди. Шар суунун агымы алып жөнөгөн жел кайыктай жортуп, түлкүнүн келатышы укмуш кооз көрүндү. Балдар көз айрый албай алайып турду. Түлкү мээлегендей эки баланын дал ортосуна түздөп келди да, жакындаганда булт коюп, Султанмураттын жанынан мойноп² өтө качты. Ошол көз ирмемдин ортосунда Султанмурат түлкүнү толук эле сынай карагансыды, бирок уйку-соонун ортосундагы түштөй болуп, көргөн көзүнө ишене албай турду. Моюнун созгон бойдон жанынан зуу коюп баратып, түлкү Султанмуратты бир карап өттү. Күй-

¹ түртөсүнөн – капысынан, ойдо жок жерден.

² мойноп – моюн бербей, карматпай.

гөн чоктой жылтыр кара-кызыл көздөрү кадала түштү. Султанмураттын эси ооп калды, бирок түлкүнүн ошол элеси – башын кынайта буруп караганы, жерге тийбей сунулган үлпүлдөк жибек куйругу, агыш тарткан көкүрөк-чабысы, көзгө илешпей лыпылдаган бармактары, баарынан да сынай караган куйту көздөрү эсине биротоло синип калды... Султанмурат тийбесин түлкү да билип өткөндөй болду. Бирок ичинен алкышын айттыбы, жокпу, ким билди... Ажымурат орогун ыргыта уруп:

– Ур! Чаап кал! – деп чынырганда гана Султанмурат эсине келди.

А кезде түлкү ылдый карай зыпылдап жүрүп берген, адырандаган Актөш күйүккөндөн кышылдап артынан кеткен.

– Ой-ээй, укмуш! – деп алды Султанмурат. Экөө бир аз жерге чуркап барып токтоду. Түлкүдөн дайын жок, Актөштүн эле үнү тигинден, мындан угулат.

– Ээй сен!.. – деди Ажымурат нааразы болуп. – Ушундай түлкүнү колдон чыгарып... Нес болуп калыпсың, жок дегенде кол шилтеп койбойсунбу.

Инисинин айтканы туура эле. Султанмурат эмне дээрин билбеди.

– Түлкүнү эмне кыласың? – деген болду жөн эле.

– Эмне кыласың дейт да? – Андан аркысын айтпай сөзүнө какап, Ажымурат колун силкип салды да, терс бурулуп кетти.

Анан экөө унчугушпай орулган куурайды жыйнашты. Чоң көтөрүм кылышка дагы оруш керек эле. Ошондо Ажымурат нааразылана дагы айтты:

– Эмне кылат элең дейсиң. Нургазы таякем-дикиндей кылып атама тумак тигип берет элек да! А сен турасын карап!..

Султанмурат дабдаарып калды: түлкүнү кубалап жүргөндө баланын оюна ушул келген экен да! Аны ойлоп, атасын түлкү тумакчан элестетип, жанагы сулуу түлкүнү кармай албай калышканына эми Султанмураттын да ичи ачышты. Түлкү тумак атасына жарашып калмак. Султанмураттын бул кыялын Ажымураттын бышактаган ыйы бузду. Караса, үкөсү чөкө куурайга отуруп алып, ыйлап атат.

– Кой эй. Сага эмне болду? – деп Султанмурат жанына келди.

– Эчтеме, – деп бурк этип койду иниси ийнин булкуп.

322 Султанмурат кыйнап такыбады. Баягы күнү Нургазы таякеси келгендеги Ажымураттын мектепке ыйлап кеткенин эстеп, атасын аябай сагынып жүргөнүн ойлodu. Түлкү тумак баланын ичиндеги букту козгоп кеткен тура...

Инисин кантип сооротоорун билбей турду Султанмурат. Өзүнүн да канырыгы түтөдү. Инисинин капалыгын жазыш үчүн акырында жашыруун сырын ачты:

– Сең ыйлабачы, Ажыке, – деди жанына отуруп. – Ыйлабай кулак салчы. Атам келгенде мен катын алайын деп жүрөм.

Ажымурат улутуна ыйын токтотуп, таныркай карап калды.

– Катын дейсиңби?

– Ооба. А көрө сен бир ишке жарап бер.

– Кандай иш? – Ажымурат кызыга кулак төшөдү.

– Эч кимге оозуңан чыкпасын!

– Өлөйүн, айтпайм.

Баштаарын баштап алып, Султанмурат кайра тайсалдады. Эми Ажымурат жабышты:

– Айтчы, кандай иш? Айтсаң, Султан? Өлөйүн, бирөөгө айтсам!

Султанмураттын чекесинен тер чыпылдады. Инисин карабай унчукту:

– Мектептеги бир кызга кат алпарып берсинби?

– Кана кат, кандай кат? – деп Ажымурат агасына ыктай отурду.

– Анан көрсөтөм. Жанымда жок.

– Каерде?

– Бекем жерде. Анан көрөсүң.

– Кайсы кызга берейин?

– Билесиң. Анан айтам.

– Азыр эле айтпайсыңбы?

– Жок, анан айтам.

Ажымурат такып сурай берди. Султанмураттын ачуусу келип, айтканына өкүндү. Акыры мукактанып жатып араң айтты:

– Ошо катты... жанагы... Мырзагүл деген кыз бар го... ошого бересиң.

– Кайсы Мырзагүл? Силердин классыңардагы кызбы? – Жаша! – Же кубанганы, же агасынын сырын тартып алганына табасы канганы билинбей Ажымурат эки колун көккө серпип так секирди. – А кызды билем, мен сулуумун деп, тим эле койкойот да чойкоёт. Төмөнкү класстын балдары менен сүйлөшкүсү келбейт.

– Эмне кыйкырасың, ой? – деп Султанмурат ачуусу келди.

– Макул, макул, кыйкырбайм. Сен ошону сүйөсүңбү? Экөөнөр Семетей менен Айчүрөктөйсүңөрбү? Ыя, ошондойбу?

– Болду эми! – деп Султанмурат да кыйкырды.

– Эмне? Айтса да болбойбу? – деп иниси ого бетер жинге тие берди.

– Кыйкыр, кыйкыра бер! Тиги дөбөгө чыгып алып, бүт дүйнөгө жар сал!

– Эмнеси бар экен, жар салам! Мырзагүлдү сүйөсүңбү? Мына! Мына, чын экен! Сүйөт экенсиң, кызарып кеттин!..

Инисинин ажыкыстыгына Султанмурат чыдай албай көк желкеге коюп калды. Ажымурат андын ичин жаңырта өңгүрөп-өксөп коё берди:

– Атам согушта жүрсө, болушары жок деп сен мени урасың ээ? Карап тур! Көрөсүн го... Атам келсинчи, анан сени... – деп өпкө өпкөсүнө батпай муңкана ыйлады.

Эми кантип сооротот, таза балээ болбодубу?

324 Акыры эптеп Ажымурат экөө элдешти. Ошондо Ажымурат кичинекей муштуму менен көзүн аарчып, улам улутунуп коюп агасына айтты:

– Сен корпой эле кой, эч кимге айтпайм, апама да айтпайм. А сен урасың... Катыңы берип коём. Ошентип айтайын десе болбой урасың... Танаписте четке чакырып чыгып, берип коём. Бирок атамы тосуп чыкканда сен мени ала барасың, макулбу? Атам станчага келиптир деп, элдин баары чуркаганда сен Чабдарынды мин да, мени учкаштырып ал, экөөбүз элден озуп жетебиз. Анан атамы Чабдарга мингизип, экөөбүз эки жагынан үзөңгү кармап чуркап алабыз. Тосуп келаткан апамдар алдыбыздан чыксын. Макулбу?..

Иниси ушинтип бир эсе таарынып, бир эсе муңканып, арманын айтканда Султанмурат да

ыйлап жибере жаздады. Жана ачууга алдырып уруп коём деп, эми кайра бармагын тиштеп отурду.

– Макул, Ажыке, ыйлабачы. Атам аман келсе болду, экөөбүз Чабдарды минип, алдынан чаап чыгабыз...

Орулган куурайды жыйнап танганда, үч көтөрүм отун болду. Эки көтөрүмдү Султанмурат Карагерге арткыдай кылып танды да, бир көтөрүмдү өзүнө ылайыктап, арчындама кылып танды. Жер алыс, көтөрүп жетиш оңой эмес, бирок ушунча дүйнөнү таштап кетмек беле. Эптеп жеткирсе апасы кубанып калар...

Карагерге отун артканда кулагы да, куйругу да көрүнбөй калды. Аны Ажымурат жетеледи. Артынан көкүрөгүнө арчындалып түшкөн арканды эки бармагы менен илө кармап, жерге башы ийилип, Султанмурат жөнөдү. Үчүнчү болуп Актөш келатат. Ал эртемененкидей аркы-терки жойлобой калыптыр, жана түлкү кубалайм деп чарчап калган көрүнөт.

Чоң таңым отун көтөрүп келатканда узак отуруп эс албагын. Болбосо улам бир аз жерге бара түшүп, дагы отургун келе берет. Аны билген Султанмурат арышын бир калыпта кенен таштап, алды-артын карай албай, бутунун учун гана тиктеп жүрүп отурду. Мындайда жүктүн оорчулугун сезбеш үчүн башка бир ойго алаксый басканың жакшы.

Эртең таң эртеден ат сарайдагы ишине чыгып, командирлик милдетине кириши керек. Аксайга жөнөөргө саналуу күндөр калды. Атар да табына келди. Кош-сокоосу кошумча тиштери менен даяр. Бирок дагы бир сарамжалдап чыгыш керек. Чекиш чал айткандай кемчилик

дал аттанаар алдында билинет эмеспи. Бирок Чекиштин дагы бир жакшы сөзү бар: көз коркок, кол баатыр дейт. Мунусу да туура, ушерде эле жамаачы жамап отура бербей кошко чыгыш керек, калганын көрө жатышар... Мына ушуларды ойлоду Султанмурат.

Анан дагы муну ойлоду: апасынын түйшүгүн кантип жеңилдетсе болот? Таң атпай уй сарайга барып, уйларын саап, астын тазалап, жайытка чыгарып, анан кайра үйгө келип, үй тирилиги менен кечке алек болуп, кубатына толук кире элек апасы катуу кыйналып жүрөт. Жаз чыгары менен айылдын тегерегиндеги аңыздарга да чон кош чыгат. Катындар кетмендерин көтөрүп, арык чапканы жөнөйт. Анда апасы да жөнөөр. Ошондо үй-жай, кичинекей балдар эмне болот? Же апасы баарын жонуна таңып ала кетеби?.. Апасынын түйшүгүн кантип жеңилдетмек?.. Ойлоп-ойлоп, эч айла таппады...

Бирок баарынан да Султанмурат эртең каттын берилишин ойлоду. Үйгө барар замат, жок, кечинде эл жатканда катка «Ак кептерди» жазып коюш керек... Анан Мырзагүл катты окуп жаткан учурун элестетип көрдү, кандай ойдо калар экен деп бушайман болду. Ашыктык кат жазмак ушунчалык азап беле, ыя? Канча далбас урсаң деле ичтеги ойлордун баары кагаз бетине түшпөй калат экен... Кызык, кыз эмне жооп кайтарар экен? Унчукпай коймок беле, деги бир жообун берер. Аны кантип билет Султанмурат? Кат келер бекен, же оозекиби? Султанмурат сүйүп калганына кыз макулбу, жокпу, — мына ушуну кантип билет? А эгер сен сүйбөгүн, мен сүйбөйм деп койсочу?.. Анда кантет?..

Туюк-Жар алыс калды. Батып бараткан күндүн жылымчы нуру оң жагына маңдай талаш тийип баратты. Жаз келатканы билинбей, жер дагы эле кыштагыдай дүнкүйүп, сырын ичине катып, тонуп жатат. Тунжураган, жан-жаныбарды мемиреткен бу беймаралдык адатта бороон алдында орной калар эле. Анан бороон капилеттен башталып, бейкут дүйнөнү бырын-чырын талкалап жиберер эле. Мындай учурда эл тынччылык тилеп, жакасын карманчу. «Тынччылыгын бер», – деп Султанмурат ичинен күбүрөп койду, да көзүнүн төбөсү менен алдыдан эс алгыдай каптал бет издей карады.

Кайра туруп кетишке жеңил болсун деп, бир арыктын кашатына чалкасынан кулады. Көкүрөгүндөгү арчындалган арканды бошоткондо кенен дем алып, ачышкан терлүү далысына жабышкан жегдеси акырындап сыйрылып, бүткөн бою чымырап кеңирсий берди. Ырахаттана көзүн жумуп саам жатты да, анан акырын жүлжүйтө ачып, кыйыгы менен дагы каерге барып эс алар жерин белгилеп, жолдун адаысын карап алды. Дагы бир жерге жетип, ушинтип Мырзагүлдү гана ойлоп эс аларына азыртан балкыды.

– Бирок сен жоопту кечиктирбе, билдинби, – деп күлүмсүрөп, өзүнчө жылмайып койду.

Анан айланага кулак салып отурду.

Жер бетине чоң кебез жууркан жаап салгандай али күүгүм кире элек теребел ың-жыңы жок мемиреп жымжырт турду.

VII

Ал күндөр жакындап келатты...

Өзү керээли-кечке тынбай иштеп жүргөнү менен Султанмураттын ою Мырзагүлдө, чарчап келип уктап калганда гана болбосо, калган учурда санааркап катына жооп күтүп жүрөт. Колу жумушта, ою кызда, көзү бирөөнү тиктеп турса да, санаасы кызда. Десантына командалыгын кылып, ат сарайда жүргөнү жүргөн, а бирок улам кылчактап мектептен түшкөн жолду карайт, көптөн күткөн кыздын катын койнуна катып, Ажымурат качан ат сарайга чуркап келет деп көзү талыйт. Иниси экөө макулдашып алган белгилери бар: эгер Мырзагүл жооп берген болсо, Ажымурат колун жаңсагылап, оромпой тепкендей так секирип ойноп келмек, эгер жооп албаган болсо эки колун чөнтөгүнө салып, шылкыя басып жай келмек.

Султанмурат жол карайт. Бирок күн сайын иниси эки колун чөнтөгүнө салып, шылкыя басып келет. Ансайын Султанмураттын көңүлү чөгөт, кыздын тымпыйганына таң калат. Жолукканда кыз ага эмне айтканын, ал кызга кандайча барып учурашканын, экөө эмне деп сүйлөшкөнүн жана башкаларын Ажымураттан такып кайра-кайра сурайт. Ага да көңүлү толбойт. Кечинде дагы сурамакчы, бирок иштен келгенде Ажымурат дайым уктап калган кези болот. Сурап билгидей эчтеме деле калбаган, Ажымурат ийне-жибине чейин айтып берген: бу тетири мүнөз Мырзагүл бийкечиң кандай неме экенин билбейм, дейт Ажымурат, танаписте жолукса сүйлөшпөйт, эчтеме билбегендей, эчтеме эсинде жоктой жүрөт. Кебетеси деги эле кат

албаган немедей. Ажымурат өзү келип саламдашмайынча такыр байкамаксан болуп, бир карап койбостон курбулары менен сүйлөшүп тура берет.

Бу кандай мамилеси деп, Султанмураттын башы маң. Эгер жактырбаса, уккусу да, көргүсү да келбесе, ачыгын айтып, бир жообун бербейби? Унчукпай тымпыйганы эмнеси? Быяктагы Султанмураттын саргайып азап чегип жүргөнүн ойлобойбу?

Ушундай кыжаалат ойлор менен уйкуга чөмүлөт да, эртеси жумушка киргенден баштап кайта ойлогону кечээги эле жандырмагы жок көп суроолуу ойлор. Жөнөөр кез да кирип келди. Талаадагы кар эрип, жер карарып баратат. Тоң кетип, жер көбөр замат айдоого бороз салынат, анан эки жакка кылчайганга чоло болбой калар...

Султанмурат инисине кесе айтты:

– Жакында Аксайга кетет; узакка кетет деп айткын... Бул талабына:

– Билем, – деген гана бир ооз жооп келди...

«Билемден» башка эч сөзү жок. Султанмураттын башы катты. Мектепке жүгүрүп барып, танаписти күтүп туруп, класстан чыгаар ооздон Мырзагүлдү тосуп алып, «бу кандай жообун» деп, маселени кабыргасынан койгусу келди. Бирок даай албады. Жүрөксүндү, апкаарыды, уялды, күдүктөндү, анан кайра ушу сезимдердин баары кайнап, ичи бышып кетти...

Иш кычады. Десантка командир болуш оной эмес экен. Күн чыккандан батканча колу бошбойт, Аксайга жөнөөр учур суук кирип келаткан сайын ого бетер кычай берди.

Анткен менен жаз түйшүгү канчалык желкеден басса да, анын жадыраган пейили элдин көңүлүн ачып, үмүтүн жандырып, тирүү жандын баарына дем берди. Ат сугарган суу жээги да чемгерленген муздан бошонуп, кенен тартып, жылтыр кара таштарды жууп аккан суунун шылдыры да көңүлдүү угулчу болду. Аттар үйүр-тобу менен сууга жапырт кирет, соорularына суу чачыратып, тумшуктарын агымга каршы созот, майда толкундарды көбүртүп, көккашка сууну жиреп, өрдөй басып ичишет. Балдар да ызы-чуу, күлкү менен теминип топ жылкынын арасына кирип барып, минген аттарын сугарат... Кээде суу үстүндө тамашалап алыша кетишет...

330 Бир күнү мына ушинтип ат сугарып турган учурда Султанмурат Мырзагүлдү көрүп калды. Аттамчыктан аттап өтүп келаткан экен, эси ооду. Мырзагүл жалгыз эмес, үч кыз менен келатыптыр. Күнүнө бу аттамчыктарды аттап нечен киши өтөт. Бирок Мырзагүлдү жолуктурам деп, үч уктаса да түшүнө кирбеген. Таалай жолуктурат деген ушубу? Көрөр замат тааныды, тааныр замат Чабдардын тизгинин тарткан бойдон нес болуп калды. Аттамчык аттап келаткан кыз да аны көрдү, бир аттамчыкта сыңар бутуна чайпала түштү, кулачын жая таканчыктай калып, бери аттады, анан жээкке чыкканда кылак эте бир карап алды. Курбулары менен сайдан чыгып баратып, дагы бир-эки кылчайды. Кылчайган сайын Султанмурат атын теминип, учуп жеткиси келди, калтаарыбай, жашырбай сүйөрүн айтып, үмтөттүргөн бактысын сурагысы келди. Сенсиз мага жашоо жок, өлөм, деп айткысы келди. Бирок даабады, кыз ар бир кылчайган сайын ал өлүп кайра тирилип турду. Кыздар Арал көчөгө

кирип, көрүнбөй кетти, Султанмурат болсо Чабдардын башын кекейте тартып, суунун ортосунда тура берди. Суусуну канган аттар жээкке чыккан. Балдар сарайды карай айдап жөнөгөн. Ал Чабдарды сугарымыш болуп, даде эсин толук жыйбай суу ортосунда турду...

Кыз мектептен дайым ушул жол менен кайтарын билет, анда эмне үчүн баштатан ушул кечиттен, ушул аттамчыктан тосуп алып жүрбөдү? Мурда эмне үчүн бул ой башына кирбеди? Өзүн аракет кылбасаң, өзүң жолдон тосуп, катыңын жообун сурабасаң кыз атайы издеп келмек беле? Кийин ушинтип ойлоп алып, Султанмурат бир эсе таң калса, бир эсе өзүн тилдеп жүрдү.

Аттарды сугатка саал кечирээк айдаса эле алигидей жолугушуу күн сайын болуп турмак. Күндө десант аттарды суудан айдап кеткенден кийин аерден кыздар өтүп жүргөн экен да. Муну билишке, ойлоп коюшка чоң акылдын кереги жок эле го? Мына эми башыңды муштагылап отура бер...

Түштөн кийин келсе да, бу тапкан акылына Султанмурат бекем турмай болду. Эртеси аттарды сугарган соң балдарга: «айдай бергиле, ар бирин орду-ордуна байлап, беде салып койгула, мен Чабдарды кичине кызытып коёюн, антпесе бутуна суу түшкүдүй», — деген шылтоо айтып, суу боюнда буйдалып калды.

Бирок баягы эле онбогон Анатай да! Кыйылып кеткиси жок, башкаларды да жибербейт.

— Билем кимди күтүп турганыңды, — дейт өчөшкөндөй.

Ай бир тескери неме да!

Бирок Султанмурат эле андан өөдө бекен: «Билсең жакшы болуптур. Жаңылбапсың», —

деп токтоо гана жооп берип коюунун ордуна Анатайга атырылды:

– Сен фашисттин шпионусун! – дейт ачуусуна муунуп.

– Ким шпион? Менби?

– Сен шпион!

– Кана, далилде. Мен шпион болсом атып салышсын! Болбосо азыр тумшугунду канжалатам! – деп, экөө суунун ортосунда аттарын темине үрпөндөшүп, кармаша кетишти. Бирин бири сестенте айкырышып, акшындай тиктешип, бирин бири сууга оодара тарткысы бар. Жээктеги балдар боорун тырмап күлүп жатышат. Суу чачырап көк буурул болуп, такалуу аттар таштарды жара басып, кээде мүдүрүлүп кетип жатты. Ошондо Эркинбек кыйкырды:

– Эй, атты дагы аксатасыңар!

Экөө тең эсине келип, жакшы шылтоо табылганына сүйүнүп калышты, унчукпай эки бөлүндү.

Бирок баары бир ачык күндү булут баскандай болду. Балдар аттарды айдап кеткенде да Султанмурат ээликкен демин баса албай атын суу жээктете желдирди, улам жолду карап баратты. Аттын башын кайра тартканда Мырзагүлдү дагы көрдү. Кечээгидей болуп, курбулары менен келатыптыр. Ага быякта бирөө арзып жүргөнү капарында жок, быякта бирөө ал деп азап тартып, сары санаага батып, ал үчүн жан аябай салгылашка түшүп жүргөнүн ойлоп койбостон келатат өз ара сүйлөшүп. Азап тартканы чын эле. Жакында апасы: «Бир жериң оорубайбы, садагаң болоюн? Кийинки күндөрү азып кеттиң го», – деди. Жооткотуп апасына бирдеме деди да, өзү күзгүгө каранды. Көптөн бери өз кебете-

син карабай жүрүп байкабаган экен, чын эле өзгөрүп кетиптир: оору кишидей көздөрү жылтылдайт, жаагы шимирилип, моюну ичкергенге узарып кеткенсийт, эки кашынын ортосуна бырыштын жүлгөсү салыныптыр, үстүнкү эрдине көлөкө түшкөндөй түк пайда болуптур. Мына кызык, мынчалык өзгөрөт деп өзү да ойлогон эмес... Атасы келгенде адеп тааный албай калышы да этимал...

Ал кыздарга туурадан жакындай бастырды. Кыздар көрө элек, бирок Мырзагүл эки-үч ирет ат сугарчу кечит тараптан бирөөнү издегендей көз таштап алды. Анан бурулуп Султанмуратты көрө койгондо буттары шилтенбей токтой калды да, кайра ошол замат эсин жыйып, курбуларына кошулуп кетти. Эчтеме көрбөгөндөй, эчтеме билбегендей кыздар аттамчыктан аттап өтүштү да, үй-үйүнө тарап кетишти. Султанмурат аларды четтеп айланып, көчөнүн башка учунан каршы чыкты. Арал көчө кыска көчө, тиги башынан келаткан Мырзагүлдү беттеп, Султанмурат жай бастырды. Анан улам жакындаган сайын өрөпкүп, калтаарый баштады. Элдин баары терезелеринен ал экөөнү гана карап турушкандай, экөө кантип жолугуп, эмне деп сүйлөшөөрүнө кызыккандай туюлду ага.

Кыз да бет алдыда жай келатты. Бир окуп жүргөндө жөнү жок жерден китебин тартып алып, же дагы бирдемеден улам ыза кыла берчү ушу кызга азыр жолугаарда эмне үчүн мынчалык апкаарып баратканына таң Султанмурат. Жолукпай эле койбой деп ойлоду, бирок кеч болуп калган эле. Кыз да анын жүрөк заадалыгын туйгандай болду, аркан боюндай жакын калганда өз үйүнө жетпей башка бир үйгө буру-

луп кетти. Султанмурат анысына кубанып, ыраазы болуп калды. Бетме-бет жолугушуу ушунчалык кыйын белем!..

Андан кийин суу жүрөктүгүнө өзүн өзү жемелеп, тилдей турган болду. Түн уйкусу качты. Эртеменен ойгонуп алып, бүгүн сөзсүз жолугуп, тайманбай бастырып барып жолукмай болду, олуттуу сүйлөшүп, катка жооп берер ою барбы, жокпу, бар болсо качан берерин кесе сурамай болду. Эгер жооп бергиси келбесе өзү билсин, жакында Аксайга кетип жатам, болгон иш ортодо калсын демек болду. Ушу бүтүмгө келди.

Ошол ой менен жумушун баштады. Аттарды сугарып келгенден кийин Чабдарды минип алып, аттамчыкты көздөй жөнөдү. Жээк бойлоп нары бастырды, бери бастырды. Бастырып жүрүп, тамдардын көлөкө түптөрүндөгү карлар да эрип калганын, бирок кышында бороон уруп салган күрткүлөрдүн калдыгы ыргытылган тердиктей болуп, али эрип бүтө элегин көрдү.

Кечээ күнү Тыналиев башкарма менен Чекиш биргат Аксай десантынын аттарын сыноодон өткөргөн. Соколордун баарына номур басылып, кошчулардын керт башына бекитилип берилген.

Султанмуратка номур биринчи соко тийди. Анан ар ким аттарын жабдыктап, сокого кошуп, өнөрлөрүн көрсөттү. Беш кош катарга тизилди. Четтен карасаң кадимкидей бараандуу көрүнөт. Аскер тачанкадай эле бар. Болгондо тачанка ордуна соко кошулган. Аттар күчкө толгон, жабдыктары кынала тартылган, майланган соколор жалтылдайт. Тыналиев башкарма кол башчыдан бетер десант алдында аркы-терки басты. Ар кимисине кайрылып:

– Даярдыгыңды айт! – дейт.

– Даярдыгым: колумда такаланган төрт ат, жарактуу төрт каамыт, төрт шилия, сегиз жан кайыш, бир ээр, бир шапалак, эки тиштүү соко жана кошумча үч жуп тиш!

Куду аскердегидей. Чекиш бригадтын гана кабагы салыңкы. Карыган чал бу аскер тартибин кайдан билмек, аныкы да жөндүү.

Сыноо жакшы өттү. Эки суроодон гана десантчылар кулап калышты. Тыналиев башкарма баарын Эргештин кошуна чакырды.

– Кана, ат жабдыгынан кемчилик тапкылачы?

Баары жабыла карап чыгышты, кармалап текшерип чыгышты, бирок эчтеме табышпады. Ошондо Тыналиев башкарма өзү көрсөттү:

– Бул эмне? Мобу торунун басмайылы бооруна толгонуп калганын көргөн жоксуңарбы? Мына, карагыла! Ишке салганда толгонгон басмайыл аттын капталын жоорута өйкөп калбайт бекен. Аны ат байкуш кантип айтат? Шапалактын ачуусу менен тартып жүрө берет, а эртеси капталы шишип чыгат да, кошко жарабай калат. Башка менин белендеп турган атым жок, кайдан табам? Демек кошчунун шалаакылык кесепетинен кош токтоп калат. Өзүнөр ойлогулачы, антишке акыбыз барбы? Кышты кыштай биз аттарды ошол үчүн багып чыктыкпы?..

Балдар уялып калды. Болбогон эле нерсе экен, бирок айтып отурса мааниси канчалык.

– Султанмурат, – деп башкарма эсине бек түйгүздү, – сен командир болгон соң ар күнү эртеменен иш баштаар алдында аттардын кошулганын текшерип чыгышын милдет. Түшүндүңбү?

– Жарайт, жолдош башкарма! Десант жаңылган экинчи суроо биринчиден алдаганча олуттуу эле. Ал суроодон командир өзү кулады.

– Иштен кийин түн ичинде ат жабдыктарды каерге коюп турасыңар? – деп сурады Тыналиев.

Ар кимиси ар кандай жооп берди. Ойлоп-ойлоп, айдоого эле соконун түбүнө коюп жүрөбүз дешти.

– Командир, сен кандай деп ойлойсуң?

– Мен деле ошондой ойлойм, аттарды чыгарган жерге эле соконун түбүнө борозго коюп кетбиз да. Ушунун баарын көтөрүп жүрөбүзбү.

– Жок, туура эмес! Ат жабдыгын түн ичинде талаага таштап кетиш жарабайт. Бирөө кармап кетет деген сөз эмес. Аксайда ал десен да эч ким жок. Эгер кокус түнкүсүн жамгыр, же кар жааса кам кайыштын баары суу болуп эзилип калбайбы. Билдинерби? Демек, эмне кылыш керек? Соко айдоодо калат. Аттарды жабдыгын албай станга апкелесинер. Боз үй тигип берем, ошондо жашайсыңар. Башка үйүм жок. Ар ким өз аттарынын жабдыктарын үйгө киргизет да, өзү жаткан ныптага тыкандап жыйнап коёт. Билдинерби? Ат жабдыктарыңар жаздык болуп, башыңарда турсун. Закон ушул. Себеби, силердин куралыңар ушул! Ар бир аскер баарынан мурда куралын сактайт!

Бүт даярдыгы менен, кошу менен катар тизилип турган Аксай десантынын алдында ошол түнү Тыналиев башкарма ушинтип сүйлөдү:

Аксайга аттанар күн эртең келет деп турганда Тыналиев башкарма ушинтип айтты...

Балдарга акыл үйрөтүп, Тыналиев башкарма ушинтип айтты...

Ушинтти...

Иштер ушинтип кычап турган. Күн бузулбаса төрт-беш күндөн кийин Аксайга аттанышат.

Анда Мырзагүлгө жолукмак кайда. Султанмурат кадыресе чочулады. Узак убакка ажырашып атып, жок дегенде алыстан болсо да бир көрбөй кетет деген эмне шумдук! Ошол үчүн бүгүн ачык жооп сурамак болуп, макул дейсинби, жок дейсинби, айт, жок дегенинде өлүп кетмек белем, ачык айт, күтөр чолом жок, Аксайга жөнөп атам, аякта да маанилүү иштер көп демекчи болуп ызырынып чыккан...

Жээк бойлой бастырып жүрүп, Султанмурат улам жолду карай берди. Мерчемдүү мезгил өтүп баратты, андан бетер тынчсызданды. Бир маалда караса, кыздар келаткан экен. Бирок арасында Мырзагүл көрүнбөйт. Курбулары келатат, өзү жок. Султанмураттын көңүлү чөктү. Айла канча, башын жерге салып, ат сарайга бет алды. Бирок бара түшүп, а балким ооруп калгандыр, же дагы бирдеме болдубу деп күдүктөндү да, жүрөгү өйүдү. Бир дайынын билмейинче жүрөгү ордуна келээр эмес, курбу кыздарынан сурамакчы болуп, аттын башын бура тартты. Мына ошондо жалгыз келаткан Мырзагүлдү көрдү. Кыз сууга жакындап калган эле. Дал аттамчыктан алдынан чыгайын деп, Султанмурат Чабдарды теминди. Жүрөгү опколжуп, ушунчалык коркуп, ушунчалык кубанып кеткен экен, башы айланып, эриндеринен: «Кымбатым!» деген ысык деми чыкты.

Мырзагүлдү аттамчыктан тосуп алды. Атттан түшүп, тизгинди узун кармап, кыз бүйүзгө чыгарын күтүп турду.

Мырзагүл ага түз келатты, жалжылдап тиктеп келатты, жадырап жылмайып келатты.

– Абайла, жыгыласың! – деп үн салды Султанмурат.

Чоң таштарды чогултуп, үстүнө чым бастырган аттамчыктан жыгылып кетиши мүмкүн эле. Ушул шар аккан сууга канча жолу көпүрө салса да болбой үйөр жүргөндө алып кете берип, акыры аттамчык курушканы ырас болгонун Султанмурат азыр билип, ичи элжиреп турду. Анткени гүлдөн гүлгө учуп-конгон көпөлөк мисал тиги кыздын этек-жени желбиреп, аттамчык аттап келатканы бир сонун көрүндү. Же сүйгөн жигитке ошондой сонун көрүнөбү? «Жигит» деген оюна Султанмурат өзү корстон болуп калды.

Ал колун сунуп турду, кыз ага түз келатты, жалжылдап тиктеп келатты, жадырап жылмайып келатты.

– Абайла, жыгыласың, – деди дагы бир жолу.

Кыз эчтеме деген жок, күлүп гана койду.

338 Мына ушунусу менен көптөн зарыктырып, санааркай күттүргөн жообу айтылгандай болду. Кат жазып жооп күтүп, азап чегип жүргөн өзү апенди экен да!..

Кыз колун берди, эки алакан жабышып, Султанмурат кызды сүйөй тартып алды. Ушунча жыл бир класста бирге окуп жүрүп, кыздын колу мынчалык сезимтал, мынчалык сырдуу экенин билбептир. «Мына мен, каалаганың! – деди кол. – Мен кубанычтамын! Кубанчымды сезбей турасыңбы, сез!» Султанмурат кыздын жүзүнө тик бага карады. Карап алып, өзүн тааныгандай таң калды. Өзүндөй болуп кыз дагы көрүшпөгөндөн бери мурдагыдан алдаганча өзгөрүптүр, бой салып, мүчөсү сыналыптыр, кеселден жаңы айыккан жандай көздөрү бир башкача, элегей тарта жалжылдайт. Кыз дагы аны сүйүп, түнкүсүн уйкусу качып, күндүзү санаа тартып жүргөнгө

Султанмураттай болуп өзгөрүп, өсүп калыптыр. Ошонусу менен ал азыр баштагыдан сулуураак, баштагыдан жакыныраак көрүндү. Турган турпаты таалайдын убадасындай болуп, ал убада көздөн көзгө өтүп, Султанмураттын жүрөгүнө куюлду, боюна тарады.

– Мен сени ооруп калдыбы десем... – Султанмураттын үнү титирей түштү.

Мырзагүл ага жооп берген жок, бир гана:

– Мына, – деди да, төрт бүктөлгөн жүзаарчы берди. – Сага!

Башка сөз айтпастан жөнөй берди.

Кийин Султанмурат ушул жүзаарчы менен сүйлөшө турган. Бир күндө нечен ирет чөнтөгүнөн алып чыгып, жибек жип менен саймаланган жүзаарчыны карайт. Кайра чөнтөгүнө салып, аздан соң сагынып кеткендей кайра карайт. Дептердин барагындай жүзаарчынын бурч-бурчуна, четтерине гүл, жалбырак түшүрүп сайма сайыптыр, бир бурчундагы гүл арасына кызыл жип менен үч тамга жазыптыр: «S q M». Мунусу «Султанмурат жана Мырзагүл» дегени го! А кезде кыргыздар ийкемдүү латын тамгасын окучу, латынча жазылган бул үч тамга Султанмураттын узун сабак катына берген жообу эле.

Көкүрөгүн жарып кетчүдөй ичте удургуган кубанычын араң басып, Султанмурат ат сарайга келди. Бул бактысын ал эч ким менен бөлүшө албасын, бул бакыт жеке өзүнүн гана энчиси экенин, азыр өзүнөн башка эч ким мынчалык бактылуу эмес экенин түшүнүп, бирок алиги жолугушууну балдар билсе кана, белекке келген жүзаарчыны аларга көрсөтсө кандай сонун болоор эле деп, бирок антпеш керегин ойлоп, ээликкен жүрөгүн бас-бастап келди...

Иши да жакшы жүрдү. Балдар аттарын кашып, челектеп сулу апкелип, жем баштыктарга салып, аттарга илип жүрүшкөн экен. Султанмурат да ат тарак менен аттарын кашып-тарап чыкты, сулу салды, акырларын тазалады. Ошентип кайда жүгүрүп жүрсө да апасы кичирейтип берген аскер гимнастеркасынын төш чөнтөгүндөгү жүзарчы жүрөгүн жылытып, жагымдуу кытыгылап жүрдү. Жүрөк тушунда көрүнбөгөн шам күйүп тургандай, көңүлү алеп-желеп болуп, кубанып да, кандайдыр түпөйлү коркунучка жүрөгү опкоолжуп да жүрдү. Сүйүүсүнө Мырзагүл сүйүү менен жооп бергенине кубанды, бирок мындан аркысы кандай болорун билбеген жүрөк опкоолжуду...

340 Анан ал беде апкелгени сарайдын чет бурчундагы маяга жүгүрүп барды. Күкүмдөлгөн беденин жыты буруксуп каңылжаарын жарган күнчубакка жетип, жүзаарчысын дагы бир көргүсү келди. Чөнтөгүнөн алып чыгып, нары айлантып карады, бери айлантып карады, атыр самынга жуулган жүзаарчынын жыты беденин жытын басып турду. Бир жолу мектепте ал Мырзагүлдүн чачынын жытын сезген эле. Эми жүзаарчыдан улам ошол жыт кыздын жыты экенин туйду. Ошентип көзү тойбой, көңүлү канбай карап турганда бирөө жүзаарчыны колунан жулуп кетти. Кайрылып караса, Анатай!

– Ии, жүзаарчы берише баштаган экенсиңер го!

Султанмурат кулагына чейин кызарды:

– Келе бери!

– Шашпагын, дос. Көрөйүнчү, кандай экен.

– Бер дейм!

– Кыйкырбачы, эй берем. Итим да албайт муну.

– Бербейсиңби анда? Келе!

– Катуураак кыйкыр, катуураак! Сүйгөнүм берген жүзаарчыны тартып алды деп кыйкырбайсыңбы! – деди да Анатай жүзаарчыны чөнтөгүнө салып алды.

Андан ары эмне болгонун Султанмурат билбей да калды. Анатайдын коркконунан өңү бузулуп, ага кошо жини келип турганын бир билет, бет талаштыра коюп калды. Анан кулак түпкө дагы бир урду да, өзү ичке муш жеп, артына учуп кетти. Онкобаш атып маянын түбүнөн кайра ыргып турду, ого бетер каны кайнап, дагы атырылды. Аңгыча балдар жүгүрүп келди, үчөөлөп арачалап калышты. Койгула деп, жакалашкандардын колдоруна артылып, экөөн эки жакка тартты, ага болбой экөө жулунуп чыгып, жан аябай койгулашып жатышты. «Бергин дейм! Бергин!» – деп, Султанмурат башка сөзгө келбеди, же өлүш, же жүзаарчыны кайтарып алыш гана оюнда болуп, эчтемеден тартынбады. Анатай кажырлуураак, алдуураак эле, анын үстүнө Султанмуратча туталанбай мээлеп даана уруп жатты. Бирок акыйкаттык менен актык Султанмураттыкы эле, ошол ага күч кошуп, жыгылып түшсө деле болбой кайра тура жүгүрүп, Анатайга атырылып тийип жатты. Дагы бир жолу Анатайдын муштумун жеп жыгылганда Султанмураттын колуна айры урунду. Айрыны кезей кармап тура келди. Балдар чуркурап туштуштан кыйкырып жиберишти:

– Кой, эй!

– Токто!

– Ташта айрыны!

Анатай качаар жагы жок, бир тарабы дубал, бир тарабы мая болуп, туюкка камалып, эси чыкты, көзү алайып, колдорун арбандата калкаланып, айла таппай калды. Айры жаман экенин туюк сезгени менен Султанмурат аянаар жерден өтүп калган, кайра бекемдик гана керек экенин билип, кайратына кирген эле.

– Бергин, – деди ал жаалданып, – оңбойсун азыр!

– Ой, мечи! Ме! – Анатай алактап, тамашага чаптырган болду. – Тапкан экенсиң. Тамаша кылып койсо, тим эле... Ит экенсиң... – деп жүзаарчыны ыргытып жиберди.

Бир коркунуч өтүп кетти. Балдар жеңилдене дем алып, кужулдашып калды. Султанмурат жүзаарчыны төш чөнтөгүнө салды да, маяны айлана басты. Башы айланып, колу-буту калтырап турганын ошондо сизди. Эрдиндеги канын аарчынып, теңселе басып барып, маянын түбүнө кулады да, деми басылгыча чалкалап көпкө жатты...

VIII

Анатай экөө а күнү жарашкан жок, бирок жумушу чогуу болгон соң катар жүрүп иштей беришти. Ойдо жок жерден мушташып калганына бети чымыраса да, жүрөгүндө жаман сезим чөгүп кала берди. Бир чоң сыноодон өткөнүнө Султанмурат бир чети ыраазы да болду, эгер саал эле жалтактык кылса, элден мурда өзүнүн алдында өз баркы түшмөк, басынып кем болуп калмак. Андай киши десантка командир боло алмак эмес, болуп да кереги жок эле.

Күн батарда сарайга Тыналиев башкарма менен Чекиш биргат келгенде бул оюнун адилет экенине Султанмурат дагы бир жолу көзү жетти. Өздөрү да чарчап, алыс жолго барып кайткан аттары да жука чабысынан бери баткак болуп, араң буттарын сүйрөп келди. Ал экөө тан эрте Аксайга кетишкен, мына азыр кайтып отурушат. Бирок ток пейил келишти. Эки күндөн кийин Аксайга жөнөй берсе болот дешти. Жер көөп, кырандар жаап, балкып жатат, канча айдасаң айдай бер. Журтунардын ордун белгилеп келдик. Эми көчүп барып, кышы менен көргөн камылганы ишке ашырыш гана калды дешти.

– Өзүнөр кандай, балдар? – деди Тыналиев. – Көңүл ачык, санаа тынчпы? Эмне сунуш, оюңар бар? Айткыла азыр, Аксайга көчүп барганда кеч болуп калбасын. Айылдан алыс кеткенде аттиң деп жүрбөгүлө.

Балдар унчукпады, бышып калган маселе деле жок эле, өз тиричилигиндеги майда-чүйдө кысталыштарды айтууга эч кимиси батынбады.

– Биздин командирибиз бар, – деди Эргеш. – Ошол айтсын, баарын билет.

Ошондо Султанмурат айтты: камылгабыз бүткөндөй эле болду, чокойлорду көктөдүк, кийимдерди жамап-жаскадык, суукта жамынарга бирден тон алабыз, кыскасы азыр десенер азыр, эртең десенер эртең жөнөй беришке даярбыз, – деди.

Анан тамак-аш, жашоо жагын кеңешти, ашпоз, отун-суу, үй, жем-чөп жагын такташты да, күн бузулбаса, кар жаап жибербесе эки-үч күндөн кийин жөнөшмөй болду...

Аба ырайы жакшы эле, асман бетин үзүк-үзүк ала булут каптап, булуттан чыккан күн ачуу тийип, кайра жашырынып кеткиче жерди нымшытып, нымтыраган буу көтөрөт, нымдуу аба жаз жыттанып турат...

Ошентип күткөн күндөр кирип келди... Баарынын ою ал күндөргө байланган...

Канчалык сарамжалдана камынышса деле болбой жөнөөр алдында бир топ майда кемчиликтер дагы чыкты. Эки аттын жабуусу жок экен. Жарайт деп сактап жүргөн эки жабуу далдалынан жыртылып, жамаар жери калбаптыр. Көктөмдүн түндөрү суук болор, айрыкча алгачкы аптадагы түндөрү кыш түнүндөй болуп, ишке жаңы кирген эти ката элек аттарга кыйын болоор... Илгери буурусун менен жер айдап жүргөндө оболку күндөрү жердин тонгологу эрисин деп, түшкө чейин күтүп калаар элек деп, Чекиш чалдын айтканы эсте... Андай болсо, түнкүсүн суук жеп калган ат күндүз кошко жарамакпы...

Султанмурат конторго бир жүгүрүп, биргат менен башкармага эки жүгүрүп жүрүп, акыры айыл ичинен жарактуу эки жабуу табышты.

Бирок кайда жүгүрбөсүн Мырзагүл эсинен чыкпады. Жөнөөр алдында аттамчыктан дагы бир тосуп алсам деп самады... Ага чолосу болбоду. Айтылаар сөз аягына чыкпай калгандай, сүйлөшөр сөз бүтпөй калгандай, өзүн күнөөкөр сезип, ушу бойдон жолугушпай жөнөп кетээрине күйүндү. Баягы күнү кыздын көзүнөн өзүн көргөн Султанмурат бу күндөрү Мырзагүл да аны ойлоп жүргөнүн туюнду. Бирок Мырзагүл кыз башы менен жолугушууга аракет кылмак беле. Кыз намысы ага жол бербес, саймалуу жүзаар-

чысын белектедиби, сырын ачып, оюн айтканы ошол, калганы жигиттин иши...

Дагы бир жамандык болуп кетпегенде кызга жолукмак эле. Жөнөөрдөн мурунку күнү балдар аттарын акыркы жолу деп сууга айдап калды. Султанмурат мына бүгүн Мырзагүлдү күтүп калмак. Сарайдын оозунан Чекиш биргат жолукту. Кашы үйрүлүп, кабагы салыңкы. Куйкул сакалы чокчоюп, тумагын көзүнө түшүрө кийиптир.

– Кайда? – деди ал.

– Сууга.

– Токтогула. Анатай, сен үйүнө бар. Апан кичине сыркоолоп калыптыр. Бар, бар, атты коё берип, азыр бар. Силер, балдар, кууп барып сугарып, кайра тез кайткыла. Мен ушерде күтүп турам!

Аттарды сууга кууп баратып да, кайра айдап келатып да Султанмурат кылчактап жолду карай берди, бирок Мырзагүл көрүнбөдү. Али мектептен кайтаар маалы боло элек болчу. Чекиш мынчалык эмне шаштырды? Эмне балакет болуп кетти? Шаштырбаганда суу жээгинде күтүп турбайт беле! Аттамчыктан дагы бир жолу тосуп алсам дегенде эки көзү төрт болду...

Балдар аттарды сарайга айдап кирип, орду ордуна байлаган соң Чекиш төртөөн тең четке чакырып алды.

– Сөз бар, – деп күңк этти. – Отургула.

Балдар дубалга сүйөнө сыңар тизелеп отурушту. Тыналиев башкарма туруп сүйлөйт, сөзүн уккандарды да алдына тургузуп алат, Чекиш чал болсо тескерисинче, жайма жай отуруп алып, шашпай сүйлөшкөнгө көнгөн. Айылдын карыясы деген ошол. Ошентип балдар отурган соң

Чекиш серейген чокчо сакалын сылагылап, капалуу күнгүрөндү:

– Силер эми бала эмессиңер, жигитсиңер. Турмуштун ачуу-таттуусун эртелеп таттыңар. Эртелеп ысыкка күйдүңөр, суукка тондуңар. Бешенеңерге жазылганы ушул болсо айлаңар канча. Мына бүгүн да бир суук кабар келди, Анатайдын атасы Сатаркул бронто окко учуптур, шейити болгур. Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башкаңар тикенерден тик туруп, караан-жөлөк болуп, кайрат бергениңер он. Жаш эмессиңер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, каралашып тургула. Эл барып атат, силер да ошерде болгула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай-сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин. Силерди шаштырганым ушул, жүргүлө, чогуу барабыз...

Анатайдын үйү көчөнүн учунда эле, алар жалгыз аяк жол менен ээрчишип баратты. Туш-тараптан атчаны атчан, жөөсү жөөлөй баштарын жерге салып, Анатайдын үйүнө бараткан эл.

Күн ала булут болуп турган. Күн булутка киргенде, төмөн талаадан жанды жеген ызгаар жел тизени какшатат. Мына азыр там үстүнөн бурк этип асманга атылган өрттөн бетер айыл үстүнөн калың өкүрүк-ый чыгат. Ата-бабаны коктусуна корголотуп, тектирине эркетип келген тиги Улуу Тоонун дагы бир кулунун жоктогон ый. Алыста окко учкан кулуну эми эч качан кайтып келбейт, үмүт үзүлүп, күдөр соолор, бирок, эл дагы бир кишисинен кемип, үй ээсинен түбөлүк ажыраганы ошол. Бул ойлоруна жүрөк-заада болуп, кабыргасы кайышып, заарканып

баратты Султанмурат... «Көптөн бери кат-кабары жок, атам кандай күндө болду экен? Аман бекен, соо бекен? Апам эси чыгып, араң жүрөт? Момундай жамандыктан сырткары болсо экен, жамандыгы угулбаса экен!»

Алар жакын барганда Анатайдын үйүнөн аба көзөп ачуу чанырык чыкты, аны коштогон калың ый-өкүрүк көчөгө батпай турган жоон топ элди коштоп, сел алгандай каптап кетти...

Чекишти ээрчип бараткан балдар жабыла өкүрүк салды...

– Эсил-кайран атакем оо-ой, эми кайдан көрөлү-үү!..

Ушул учурда алыста өлгөн Сатаркул жалаң Анатайдын эмес, баарынын атасы болду, эсилдигин козгоп өкүргөндө кайран киши балдардын эң жакыны сыяктанды. Адамдын жакындыгы, улуулугу көзү өткөндө гана билинет... Бул сезим илгертен боло келген, түбөлүк кала бермек...

– Эсил-кайран атакем оо-ой, эми кайдан көрөлү-үү!..

Балдар Чекишти ээрчип өкүргөн бойдон эл аралап, эшик алдына барышты да, босогодо өбөктөп-мөгдөп өкүрүп турган Анатайды көрүштү. Кайгы адамды чөгөрүп салат. Балдардын ичинде алдуусу, олбурлуусу, баарынан улуусу ушул Анатай эми ак бороондо адашып калган кулундан бетер бүрүшүп, башына түшкөн каран күнгө басынып, жаш баладай боздоп, муздак дубалга чекесин сүйөп, «атам-ой» деген сөзгө тили күрмөлбөй өпкөсүн кагып, муңканат. Жанында чырылдап ыйлап, үкөлөрү турат.

Балдар Анатайдын жанына катар тура калып, коштоп өкүрүштү. Жолдошторун көрүп,

Анатай ого бетер бошоду, арманын айткандай, тегеректеги кулак тундурган улуу ыйдын кайгысынан коргоп алгыла дегендей ого бетер боздоду. Султанмуратка баарынан да Анатайдын ушул кароосу жок калган жетимчилиги оор тийип, муун-жүүнү бошоду. Балдар эмне кыларын билбей, кантип коргоп алыштын айласын таппай тегеректеп турушту. Эч кимде коргоп алаар арга жок эле. Бирок эч ким Султанмураттын топтон суурулуп чыгып, көчөгө чуркаганын, автоматтын кезей кармап, түз эле ошол кан күйүп, согуш жүрүп жаткан жакка жөнөгөнүн, буйдалбастан фронтко кирип барып, Анатайдын атасынын өчүн алып, айыл элинин кайгысынын өчүн алып, огу түгөнбөгөн, үнү басылбаган автомат менен фашисттерди кырып-жоюп киргенин эч ким байкабады...

348

Аттин, бирок колунда автоматты жок эле!

Командир эмеспи, ошондо Султанмурат Анатайга кайрат айтты:

– Ыйлаба, Анатай. Айла канча. Мына Эркинбек менен Кубатбектин аталары да согушта өлдү. Өзүң билесин. Менин атаман да көптөн бери кат келбейт. Согуш деген ушул экен да, кантебиз. Эгер жардам керек болсо, айт, Анатай, аянбайбыз. Эмне кылсак кайгыңды кичине жеңилдетебиз, айт, Анатай...

Бирок Анатай дубал сүзүп турган калыбында эки ийини солуктап, эчтеме айта албады. Султанмураттын бул сөздөрү аны сооротпой эле жүрөгүн эзип, ого бетер муунун бошотту. Өпкө-өпкөсүнө батпай, көгөрүп муунуп кетти. Султанмурат жүгүрүп барып, чөмүчкө суу сузуп келип ууртатты.

Султанмурат эми өзүн буердеги көп иштерге милдеттүү сизди. Аракет кылып, жардам көрсөтүп туруу керегин билди. Төртөөлөп арыктан суу ташып, отун жарып, самоор коюп, келгендердин атын алып, кайткандарды аттантып жүрүштү...

Эл арылбай келе берди. Бирөөлөр батага келип атса, башкалар парсынан кутулган соң шашылыш иштерине жөнөп жатты. Балдар гана Анатайдын жанынан карыш жылган жок.

Баарынан да Инкамал-апай келгенде кыйналды Султанмурат. Жетинчи класстын кыздарын ээрчиге келген экен, арасында Мырзагүл жүрөт. Инкамал-апай Анатайды кучактап алып, буркурап-боздоп ыйлады, элдин баарын жашытты. Баягы төлгөчүнүн айтканы келбей, өзү да ага ишенбей, убайым тартып жүргөн байкуш апай уулун сагынып, ардемени ойлоп коркуп жүрүп, ичине толгон бугун чыгара ыйлады. Апайынын жанында кыздар да ыйлады. Мырзагүл башын жерге салып, үн чыгарбай муунуп ыйлап турду. Согушта жүргөн атасы меңең агасын эстеп ыйлап жаттыбы, башын көтөрбөдү, Султанмуратты карабады. Бирок кайгы басып, ыйлап турган ушу турушунда да ал баарынан сулуу көрүндү. Карап туруп Султанмураттын жаны кейиди, сүйгөнү ушул кыз экенине сыймыктанып да турду. Жанына барып, кучактап алып, кыздын кайгысын өз кайгысына кошуп, бирге ыйлагысы келди...

Ай, Мырзагүл, Мырзагүл,
Ак кептер сенсиз кайкыган...

Анан бир карыя куран окуду. Калың эл бүт отуруп, ыйлагандар ыйын токтотту. Ар ким өз

оюна батып, жабыла алакан жайып, алаканда-рын жазмыштын китебиндей кадала тиктеп, миндеген жылдар мурун жердин түбү Арабстандан келген курандын салтанаттуу, уккулуктуу кыраатына кулак төшөдү. Карыянын коңур үндүү кырааты абанын толкунуна кошо толкуп, туулмак жалган, өлмөгү ак бу дүйнөнүн түбөлүктүүлүгүн айткан куран азыр Анатайдын согушта шейит болгон атасы Сатаркулга арналып окулуп жатты. Кулагы куранда, көңүлү кызда Султанмурат бет алдына кармаган алаканынан ашыра Мырзагүлдү карады. Кыз ойго чөмүлүп, татынакай болуп отурган экен. Бирок Султанмуратты карабады, же карай албадыбы, же элден айбыктыбы, айтор ыйлаган жүзү нурланып отурду...

350 Ошол бойдон экөө бир ооз сүйлөшө алышпады, кайтаарында гана Мырзагүл бир жолу мунайым карап, акырын баш ийкеди да, кете берди. Султанмураттын ичи тызылдап калды: ай, Мырзагүлүм, сүйгөнүм.

Сатаркулдун үйүндөгү ый акырындап бастай берди. Көздүн жашы түгөнүп, көкүрөктү күйгүзгөн ысыгы муздап, атадан ажыраткан ажалга аргасыз баш ийип, эс жыяр учур келатты. Ый деген ажалдын өкүмүнө адамдын каяша айтканы, каршы чыкканы, бийлигине көнбөйм дегени. Бирок жоготконун кайра таппасына көзү жетип, түнүлгөн учур баарынан оор. Кыйын кайгы, туюк ой мына ошондо басат адамды.

Башын шылкыйтып, Анатай дубалдын түбүндө отурду. Анын кебетесинен Султанмураттын жүрөгү шуулдады. Кечээги эле күчтүү, ачуулуу, орой Анатайды кайгы бүгүн мөгдөтүп салды. Мындан көрө жер тепкилеп чыңырып, өкүрүп, бакырганы жакшы эле.

Бул мөнкүрөгөн аргасыз жалгыздыгынан кантип куткарып алыштын айласын таппады Султанмурат. Бирок бир айла кылыш керек эле, ага жардам берчүлөр, колдон алчу жолдоштору жанында турганын сездириш керек эле.

– Анатай, бери келчи, сөз бар, – деди Султанмурат. Анатай алсырап, тизесин таяна ордунан турду. Экөө бурчту айланып кетишти.

– Анатай, сен ойлобо... таарынба мага... – деди Султанмурат сөз таппай мукактанып. – Мен анда... Эгер керек десең жүзаарчыны сага эле берейин...

Анатай муңайып күлүмсүрөдү.

– Бул эмне дегениң, Султан! Кереги жок. Жүзаарчы сеники, эч кимге бербе. Мен тим эле... Мен каракүчкө... Сен кечирип кой, унут. Мен экинчи антпейм, Султан. Мага эми эчтеменин кереги жок... Атам... атам... байкуш... Биз аны сагынып... – Анатай кайра мууну бошоп, карманса да болбой, кайрадан буркурап жиберди.

Жаштайында туш келип, өсүп жаткан мезгилдин суук шамалына кайыгып, элден бөтөн туруп алып, экөө тең ыйлады...

IX

Аксайдын жакасына кош түшкөнгө үч күн болду. Тунжурап ээн жаткан чыбырдын үстүнөн үч күндөн бери кошчулардын үнү чыгат.

Күдүрөйгөн боордо Аксай десанты айдаган алгачкы тилке кара-күрөңдөнүп чубалжып жатып калды. Кадыресе бир топ жерди конторуп салышты, карасаң көз кубангыдай. Эми күн жакшы болуп берсе болду, иш ыкчам жүргүдөй.

Манастын Улуу-Тоосунун этегиндеги кен жайыктын жымжырты кылымдап бузулбай келген. Аксайдын талаасы ушундан башталат. Мындан ылдый куюлуп, эки тарапка этеги жайылып, Чымкент, Ташкендин суу көрбөгөн эрме чөлү уланат. Ушул кен талаанын алкымында, Улуу-Тоонун этегинде ээрчишкен үч кош кыбыраган коңуз сымал көрүнөт. Коңуздар боор таянып жылып, артына тилкеленген из калтырып бараткансыйт.

Азырынча үч эле кош жүрүп атты. Эргеш менен Кубаткулду ным уча электе күздүк малайсыңар деп, айылга алып калышкан. Ал керектүү, шашылыш жумуш экени түшүнүктүү го, бирок Аксайдын убактысы да күтпөйт. Белгиленген жер айдалар замат үрөн сээп жетишип калууга кошчу десант таң аткандан күн баткыча жапырт аракет кылбаса убакыт өтүп кетээр. Султанмураттын тынчы кетти, калган эки кош бүгүн келээр бекен, эртең келээр бекен деп, аябай күттү. Эки-үч күнгө деген, али жок, ошол үчүн Чекиш биргат менен жаакташып калган.

– Тыналиев башкармага айта барыңыз, аксакал, өзү келип текшерсин. Үч кош менен эчтеме бүтпөйт. Тапшырманар аткарылбайт.

Чекиш чал эмне демек? Кантмек? Ойлогон ой көп, кол кыска. Баарына көзү жетип турат, баардык ишти кезеги менен, тартип менен бүтүргүсү бар, бирок туш-тараптан чыккан өрттөн бетер баардык жерге кол керек, убакыт кыстап келет. Жазда бүтчү жумуш жазда эле бүткөнү жакшы го, бирок киши жетпейт, оокат аз. Кечээ күнү ал тиги дөбөдө үңкүйүп отуруп, ушуларды ойлоду. Аны Султанмурат деле түшүнүп, кайра биргатка боору ачыды. Айылда үзүмчүлүк, мал

X

Эртеси күн чайыттай ачылды. Кечээги алай-дүлөйдүн изи-жыты жок. Болгондо аба ным, саал чыйрыктырып сыдырым салкын, жердин бети кыламык кар, бирок тоо башкача, эски кийим ордуна жаңы кийим кийинип, сүткө чайынгандай таптаза. Чыгыштын көк асманын түркүн түс нурга бөлөп, дүйнөгө өзүн жар айтып жадырап, тоо артынан күн чыкты. Аксайдын адырмагы, чыбыры, андан төмөн агылган жайык талаасы алаканындагыдай учу-кыйырына чейин көз алдыда. Айрыкча Манас-Атанын керме тоосу түн ичинде жакын жылып келгенсипт, ишене албайсың, бирок көзүң көрүп турат, боорунда туулуп-өсүп, эми боорунда тирилигин кылып жүргөн перзенттерине кайрат бергенсип, тоолор жакын келиптир, ошол үчүн баштагыдан бийик, баштагыдан улуу көрүнөт, көкүрөк керип бараанданат. Сыртка жаңы чыккан балдар тоолордун залкарлыгына, сулуулугуна, улуулугуна таң калып, сыймыктанып карап турушту.

Күн нуруна чайынган тоолор ушул саатта алыс да, жакын да, сүйкүм да, сүрдүү да көрүндү...

Ырас, ал күнү Аксайга жаңы таң атты.

Жер кичине тоорсусун деп, балдар айдоого шашпай чыгышты.

Ага чейин аттарын кашып-тарап, сергитип, жабдыктарын тууралап, нымдашкан сулуну күнгө жайып, майда-чүйдө иштерин бүтүрүштү. Күн бат эле ысыды. Балдар аттарын коштоп, соколорго жөнөштү. Соколор жерге батып калган экен. Үчөөлөп ар бирин бирден оодарып, тиштерин тазалап, дөңгөлөктөрүн майлашты. Анан аттарды кошту. Бүгүн бул айдоону бүткүдөй

болушса, эртен жаңы айдоого түшмөк. Иш эпкин­дүү башталды, кызуу жүрдү. Түнүндө эс алып, эртеменен кашынып, тазаланып, бой жазып алган аттар соколорду тың тартышты. Кам эти чыйралып, ишке кадимкидей көнүп калыптыр. Оор ишке мал деле болсо, көнүшү кыйын, көнгөн соң иштин оордугу анча сезилбейт. Кечээ күнү жан үрөп жакшы эле айдашкан экен, азыр сыдырымга жер бат тоорсуду да, конторулган дың катпады, желдеген соң күндүн ысыгына майдаланып жатып калды. Айдоонун сапаты ушунда.

Бүгүн күн деги оңунан берди. Ишин шыр жүргөн, жашоо тиричилигиндин маңызы дааналанган, турмушун жөнөкөй, сонун көрүнгөн күндөр болот эмеспи. Кыштын кыраан чилдесиндеги кыйналган мээнет бекер кетпегени ушул, соко жерди чытырата тилип, дүйнө кенен, көңүл чак. Бүгүн Эргеш менен Кубаткулдар келип калар. Беш соко, беш кош деген оңой күч эмес. Десант деп ошондо айтса болот. Анан үрөн сээп, маласын тартып сал да, Баба дыйкандан түшүмүн тилеп жата бер! Жаздык буудайдын да уздай болгон өзүнчө касиети бар эмеспи. Чекиш биргат айткандай, жаздык буудай түшүмдүүлүгү жагынан гана күздүктөн калбаса, нанынын даамдуулугу күздүктөн артыкча. Баба дыйкан жамгырын кенен берсе. Ушунча мээнет зарп болуп, маңдай тер төгүлүп жаткан соң жамгыр деле аянбас, а көрө тыяктагы согушуп жаткандар бекем туруп, кетенчиктебей илгерилесе, кийин бу жаздыктын нанын жегенде тамакка түйүлбөгүдөй болуп, абийир менен душманды сүрүп турушса болгону...

Ошентип балдар тилкени эки тилимден кенейте беришти. Алдыда Султанмурат, андан эки

жүз кадамча артта Анатай, жарым чакырымдай кийин жакта Эркинбек...

Жон нымшытып, күн ысып келатты. Түндөн калган кыламык бат эле жок болуп, адыр-дөндө жашыл ыраң жылбырскалана түштү. Жомоктогудай болуп, айдоонун бир учуна баратсаң он жагында жашыл килем, кайра кайтып аягына баратсаң сол жагында жашыл килем. Күн табына жылынган сайын жер жылуу ным жыттанып, көөп келет. Үч кош болсо Аксайдын боорун тилип, жалданган бороз таштап баратат...

Жакын жерден торгой учту. Көкөлөп барып, канаттарын дирилдетип токтой калды да, сайрап кирди. Нараактан дагы бир торгой сайрап жатты. Дагы бир тараптан торгой үнү угулгансыйт. Үйү жок, жайы жок, отун-суу менен иши жок, үстүнө жапкан жалбырагы, конуп отурар бутагы жок, шыбактуу талаада жашап, сайрап күн көргөн торгойлорго Султанмурат күлүмсүрөп баратты. Ушул жашоосуна ыраазы бул макулуктар. Жазга ыраазы, күнгө ыраазы, башка эчтеменин кереги жок. Кечээги алай-дүлөйдө булар каерге жашынышты экен? Эптеп түнөп чыккандыр, мына эми анын баарын унутуп, сайрап жатышат. Адамдын моокун кандырат, сезимин козгойт...

Жаз келет деген ушу да, эми кыш кайрыла албас. Жаз жарыш, иш чачтан көп, бул айдоо башталмасы гана. Заарканып эмне! Бүгүн Эргеш менен Кубаткул келип калса, десант толук болуп, иш да ыкчам илгерилээр...

Маал-маалы аттарын «Чү!» деп коюп, Султанмурат тетигинде четтеп бараткан атчанды көзү чалды. Ал айдоонун тигил учун кайрып, тоого бет алып барат, улам-улам кошчуларды

карап коёт. Асынган мылтыгы бар. Башында саңсаң тумак. Мингени сөөктүү жээрде ат. Артагы балдар да көрүп, кыйкырып калышты!

– Эй, мергенчи, бери кайрыла кет!

Бирок мергенчи жооп кылып үн салбады. Токтобостон, жакындабастан, улам карап коюп кете берди. Султанмурат кишинин караанын көргөнүнө кубанды, аттарын токтотуп, үзөңгүгө тура калды:

– Эй, мергенчи, шыралгана ыракмат! Ыракмат дейм! Жолун болсун!

Бирок тиги атчан унчукпастан өтүп кете берди. Укпайт дегидей ыраак эмес болчу, бирок жооп кайтарбады. Кыязы шашып бараткан неме го. Аздан соң дөңдү ашып, көрүнбөй кетти.

364 ☞ Жарым сааттай убакыттан кийин дагы бир мергенчи көрүндү. Ал дагы мылтыкчан экен, ал дагы тоону бет алып кетти. Ал айдоонун быяк четинен айланып өтүп, ал да балдарды улам карап өттү, бирок кайрылбады, унчукпады, кошчулар менен саламдашпады. Салт билбеген немелерби, болбосо кошчу көргөн жолоочу кыя өтпөйт, кайрылып саламдашып, иш илгери болсун, кырман толсун, кепсенге келээрбиз деп кетет эмеспи. Чекиш чал айткандай, азыркы адамдар башкача болуп калганбы. Салтты унутуш деген эмне, айтса-айтпаса Чекиш чалдыкы туура белем.

Мергенчилер кеткенден кийин бир сонун окуя болду.

А деп Анатай көрүптүр. Көрүп эле тамагы айрылганча кыйкырып калды:

– Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп барат!

Султанмурат башын шак көтөрүп, асманды карады. Төбөсү ачык, түбү жок, тунук көктө конгуроодой үн салып, кээде бир-бирине орун алмашып коюп, эки ача тизилген турналар учуп баратыштыр. Бийик учуп баратышат. Бирок асман андан бийик. Учу-кыйры, түбү жок ээн көктө каалгыган турналар шамалга учкан кыз жоолугундай болуп, көздүн жоосун алат. Султанмурат чалкалап карап туруп кыйкырды.

– Жаша-аа! Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тең кыйкырды:

– Турналар! Турналар! Турналар!

Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына тоголоно берип кыйкырды ал Анатайга. – Түшүм болот! Түшүм мол болот.

– Эмне, эмне? – деп Анатай жакшы укпай жатты.

– Түшү-үм! Түшүм мол болот!

Анатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды:

– Түшүм мол болот! Түшүм! Эркинбек жооп кайтарды:

– Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!

Турналар көк мухитке киринип, кээде жабыла, кээде жалгыздап үн салып, канаттарынын учтарын гана эрине каккылап, каалгып сүзүп баратты. Бүгүнкү тунук, таза абада сурнай сымал кооз созулган моюндары, учтуу ничке тумшуктары, бири бооруна бекем кыскан, бири бошураак каткан кара шыйрак буттары даана көрү-

нөт. Каалгый каккан канаттарынын учтарын-
дагы ак чалгындары чаарланат. Балдар ошен-
тип акыйкат карап турганда турналар акырында
дап төмөндөй баштады. Тиги этектеги адырмак-
туу боорго агызып бараткансып, турналар жа-
пыстагандан жапыстады. Султанмурат бала
болуп башына жүн чыкканы турналарды жакын
жерден көргөн эмес. Качан болсо бир көргөн
түштөй бийик асманда учуп өтүп кетээр эле.

– Карагылачы, карагылачы, коңгону бара-
тат! – деп кыйкырды Султанмурат.

Үчөө тең аттарынан ыргып түшүп, кошту ор-
ду-ордуна таштаган бойдон, турналар конуп ба-
раткан адырды көздөй чуркашты.

Жан аябай тызылдашты. Жакын барып көрүү-
гө кызыгып чуркашты. «Укмуш ээ!» – деп өздө-
рүнчө энтиге кыйкырып чуркашты.

366 Ай, андагы Султанмураттын чуркаганы! Со-
гончогу жерге тийбей дикилдесе жашыл кыран
жамынган жер алдын тосо жылып келаткан-
дай. Тоолор жандай жүрдү.

Нары карай конуп бараткан турналар кайры-
лып, бери карай каалгып сүзүп келаткансыды.
Кубанычка көкүрөгү өрөпкүп, буту жерге тий-
бей учуп бараткансыды. Турналардын бири бир
тал канатын таштап кетсе Мырзагүлгө алпарып
берээр элем деп, бул укмуш окуяны бүт айтып
берээр элем деп, ээлигип чуркады. Жетсе эле
болду турналарга, көрүп калса болгону. Көкүрө-
гүндө күйүгүү эмес, Мырзагүл деген назик се-
зимди ала чуркады. Колунда болсо, турнанын
бир тал канатын кармап алып, ушу бойдон Мыр-
загүлгө чуркап жөнөмөк... Турнанын канатын
суна кармаган бойдон Мырзагүлгө учуп-күйүп
жетмек...

XI

Балдар тызылдап чуркап баратты. Акшыйган бир көз өңүттөн аларды кароолго илип, улам бирине өткөрүп карайт. Кароол тиктеген кезде ачуу заар, жексурлук күйүп турду. Кароолдун учундагы балдар тепендешип, кипкичине байкуштар... Кароол үстүндөгү төбөсү ачык көк асман дайыны жок кен жатат, а кароолдун учундагы тепендеген балдар кумурскадай тырбандашып, кипкичине байкуштар. Түксүйгөн жаакка кундакты кыса кармаган колдун сөөмөйү саал эле тартылып койсо, балдар окко учканы, экинчи жүгүрбөй жок болгону... Сөөмөйдүн бир басымы асман-жерди коңторуп, турналуу дүйнөнү заматта ташын талкан кылып жибермек да, анан карантүн басып жатып калмак.

– Атаң көрү, кароолдун учунда баратышат, тырс эттирип койсомбу, кыңк эте албай жалп этишсин, – деди кароол шыкаалаган киши демин чыгарбай.

– Койсоңчу, айбан! Ок менен ойнобо, – деди калың шыралжындын арасында, каптал астындагы карышкыр үңкүрдүн оозунда эки аттын тизгинин кармап турган киши.

Мээлеп жаткан киши жаак эттери буржуктанып, балдарды кароолдон кетирбеди.

– Башыңды чыгарба дейм! – Аттарды кармаган киши киркиредди. – Чуркап, ойноп алышып, кайра кетишет да. Сага эмне жок?

Тиги көнөр эмес. Кундакты түктүү жаагына такап, турна кубалаган балдарды кароолдон чыгарбай кармаганына маашырланып, жата берди. Балдар каткырып чуркап баратат! Кубанганын кара деп, бу кишинин жини келип жатты.

Кайсы арына күлүшөт экен, кайсы жырлаганына кубанышат экен? Атандын көрү...

Кошчу балдар бир топ жерге чуркап барыпты, анан бир белге чуркап чыкканда турналар кайра көтөрүлүп калганын көрүштү... Конбой коюшканын карачы. Же конгону баратканы төгүн беле?

Энтиккен балдар эс алып туруп калды. Султанмурат дагы нараак чуркап барды да, каалгып көкөлөп бараткан турналарды узата караган көздөрүнө жаш толуп, токтоп калды...

368

Балдар кайра кайтып, кош айдоону улантты. Күн жакшы тийип берди. Түштө колхоздон араба келди. Аттарга чөп, балдарга картөшкө, эт, ун, отун апкелиптир, Чекиш биргат Эргеш менен Кубаткулду кошмошу менен алып, балдар капа болбой чыдай турсун, башкарма быяктагы эки баланы коё бермей болду, эртең десант толук чогулат дептир Чекиш. Сөзсүз болот дептир дагы. Анан эки күндөн кийин Ак-Сайга Тыналиев башкарма өзү келмей болуптур. Жүк ташып келген арабакеч ушундай кабар апкелди. Баары чогуу отуруп түштөнүштү да, балдар кайра ишине жөнөөрдө ашпоз кемпир Султанмураттан суранып калды: «Ушул араба менен айылга барайын, эртең эле Чекиш менен кошо келип калам; үйдө майда тирилигим бар эле, анын үстүнө самын ала келбесем, баарыңар кирдеп кеттиңер. Силер ач болбосун деп, бир казан нан жаап койдум, көжө бышырып койдум, курсагыңар ачканда жылытып ичкиле...» Султанмурат коё бергиси жок эле, аргасыз макул болду. Чоң эле кишини тыйып, талашып отурмак беле.

Ошону менен балдар айдоосуна кетти. Күн батканча айдашты. Кеч киргенде ошол тилкени

көтөрүм. Жаны түшүмгө кантип жетээр экен-биз деп ар ким тишинин кирип соруп, аран жүрөт. Жем кайда, чөп түгөнгөн, же союп алышка арык малдын эти көк жашык, каны бир кашык. Кеселман жанга ысык-ылык шорпо кылып бериш үчүн, бир кило эт издеп, базарга жөнөшөт. Базар да каатчылык, бир кило эттин баасы мурдагы бир койдун баасына барабар. Анда да эт табылса. Бирок жан багыш керек го. Минээр көлүгү жок, самсыган эл жөө-жаландап, бир салым эт издеп, отуз-кырк чакырым жердеги кыштакка барат. Мингич аттардын сүлдөрү калган. Минип чыксан ара жолдо каларын бышык. Кошко салаар аттарды гана тигинтип аран дегенде кыштан тын алып чыгышты. Бирок зоруктура иштетсең, булар да бат эле иштен чыгып калаар.

Баарын ойлой берсең үрөйүн учат. Бирок баарынан ашкан балээ тыякта жүрүп жаткан согуш, же анын качан бүтөрү белгисиз. Каптаган немистин мизин кайтарып, кайра артына сүрүптүр, ошого шүгүр.

Бүгүн күндүн түрү башкача. Эртең менен саал ала булут эле, анан тоо артынан күн башбагып, асман кайра боз чаңгылдана бүркөлүп келди. Түшкө жакын айлана-тегерек түнөрүп, суук каптады. Карыбы, жамгырыбы, бирдемеси болчудай... Теробел тарып, түнөрүп турат. Түштөн кийин кошчулар жаан-чачын болсо жамынууга деп, каптарын ала келди.

Чытыраган дыңды ичкери карай оодарып, үч кош узун тилкенин мизинде барат: алдыда Султанмурат, андан кийин эки жүз метр жерде Анатай, үчүнчү болуп үн жеткидей артта Эркинбек. Бүгүн кошчулар өздөрү гана калган. Үч

кошчу барат жер тилип. Оң тарабы асман тиреген Улуу-Тоо, сол тарабы кыйыры көрүнбөгөн кең талаа. Тыналиев башкарма иштин баштагышында гана болуп, анан Чекишти таштап, айылдагы иштерине чаап кеткен. Айылда калган Эргеш менен Кубаткулду быякка эртерээк жөнөтүшкө бүгүн Чекиш кетти. Ошентип үчүнчү күнү соколору, аттары менен үч кошчу калды. Үчөө минтип, айдап бүтүргүс ээн жерди тилип жүрөт, мол түшүм болсун, ач курсактар тоюнсун деп тилип жүрөт...

Түнөк журту айдоодон алыс. Журтта жалгыз үй, бир чөмөлө беде, беш-алты кап сулу бар. Анан дагы ашпозчу кемпир бар. Ишинен да сөзү көп. Отунунар суу экен, тиги жок, бу жок деп, куру шылтоону көп айтып, же учурунда дурус-тап тамак бышырып койбойт. Талаадагы кошчуларга бир сындырым нан, бир кесе көжө болсо жетет. Кемпир аны да маалында даярдабай, бирөө урушуп жаткансып, өзүнөн өзү сүйлөнүп жүргөнү. Бу киши айылга кайдандыр бир жактан жакында эле келген. Бала-чакасы жок, жалгыз экен. Башкалар быякка келе албайт: балдары бар, үй-жайы кароосуз калат. Ошол үчүн жалгыз кемпир кошчулардын аркасы менен жанын баксын деп жөнөтүшкөн. Жанын бага берсин, бирок жандан башка да айылдан атайы келген иши бар эмеспи. Аны түшүнбөйт, кара жанына карбаластап, ча-чылганы чачылган жерде, төгүлгөнү төгүлгөн жерде. Ага кол кабыш көрсөтүшкө кошчулардын чолосу жок. Ат кош деген трактор эмес, моторун өчүрүп салып, басып кете бергидей, же жер май куюп алып, айдай бергидей. Кошчу чегилүү ат сыңары, баштаган иштин аягына чыкмайын чегилгени че-

гилген. Сокону токтоткондон кийин да алар аттарына жем-чөп берип, каамыт-жүгөндөрүн сыйрып, орду-ордуна коюп, майда-чүйдө иштер менен бир топко алек болушат. Анан үйгө жеткенде буттарын тарта албай жыгылат... Таң эрте кайта жумушка... Айрыкча таңкы уйкунун татуулугун кантесиң...

Кошчулардын ойлогону – кош токтобосо дейт, кыштан кам эт чыккан аттар кара терин төгүп, бирок этинен түшпөсө экен, кош бүткүчө алдан тайбаса экен дейт. Алгачкы күнү аттар он-жыйырма кадам жерге тартып барып эле, тизелери калтырап токтоп калып жатышты. Айдоону тайыздатып, соконун тишин саал көтөрүштү. Аттар каамытына көнүп кеткиче ошентиш керек болду.

Аттар бүгүн жакшы тартып калыптыр. Курч туяктары дың жерге мылгый батып, төртөө борозго улай жүргөнгө көнө баштады. Чымдуу жер келсе баштарын жерге салып, чымыркана тартышат. Куду алиги окуу китептеги бурлактар сыяктуу. Соко тиш жерди чытырата тилип, аттар кулак түбүнөн тер чыпылдагыча тынбай тартат.

Бирок күн бузулду. Аба нымырап турду эле, заматта суук тартып, анан далбактаган сары кар жаап келди... Кыш али кетпеген экен да, муну су коштошуп жатканы го. Бирок кошчуларга кыйын болбодубу...

Султанмурат да кабын бурчтантып башына кийди, бирок кардан жакшылап калкалана албады. Дың баскан аттын үстүндө шапалагын төбөсүнө ойнотуп, улам бир атка умтулуп шапалак көтөрүп, шамалга улам бир боорун ача берип, удургуган кар коюн-колтугуна кирди. Ла-

пылдаган калың кар эрип жаап жатты. Айлана-тегерек чаарала уюлгуп, өйдө карасан көктүн түбү көрүнбөй, кыбыраган кар көзгө түшүп, дүйнө куурулуп келди. Шамалга такат бере албай удургуган таандардын үнүндөй болуп, ушул дем кыскан тар чөлкөмдө кошчулардын гана ат тындырбай айдаган үндөрү угулат.

Соколор жер тилип барат. Чубалжыган үч караан чаарала мунарыкта толкун минген кайыктай кырга бир чыга келсе, толкундан шыпырылып түшкөндөй кайра жылгага кирип көрүнбөй кетет.

Эзилген ылайдан жуурулуп, жерден ат болуп суурулуп чыгып келаткансып, таноодон буу бүрккөн аттар жата калып тырмышта тартат. Булчуңдары буржуя түйүлгөн ысык сооруларына лапылдап түшүп жаткан кар эрип, жука чабы, боорунан ылдый чууруйт. Туяк астында жер сыйрылып, кам кайыштар жондо былжырап, соконун тиштери балчык тиштеп, дыңга мылгып, улам оор тартып, аттар кыйналды. Бирок ишти токтотуу болбойт. Айдай бериш керек. Эртең күн ачылса, айдоо бат эле шамалдап калат. Азыр баарынан кымбат – убакыт.

Соко улам тыгылып калып жатты. Султанмурат улам аттан түшүп келип, камчы сабы менен соконун тишине жабышкан ылайды тазалайт да, артта келаткан Анатай менен Эркинбекке кыйкырып коёт. Алардан жооп угуп, боорунан бери шөмтүрөп, тер жыттанып турган аттардын ортосунан кысылып өтүп, дында жүргөн атына минет. Аттарга дем берип, дагы айдап жөнөйт.

Кар басылар эмес. Көк деңиздин бетинде бараткан кемелер мисал үч кош калың туманды

жирей ээрчишип, аран жылжыйт. Уюлгуган калың кар дүйнөнүн үндөрүн бүт тумчуктуруп салгандай ыңжың. Кулак чуулдаган жымжырттан кошчулардын гана кыйкырыгы угулат:

– Аната-ай!

– Эркинбе-ек!

– Султанмура-ат!

Эриген кар экени, же тер экени билинбей жаак ылдый суу шорголойт. Тизгин кармаган колдор муздак карга көгөрүп шишип чыккан, оң буту катар келаткан эки аттын тийишкен капталдарына кысылып, тартып алаар бош жер жок, сыздап барат. Бирок Султанмурат тиштенди, артында Анатай менен Эркинбек келатат. Үч соконун алты тиши жер тилүүдө, күн али эрте, токтотор акысы жок. Аттар чыдаса болду, аттар гана чыдап берсе экен. Ошентип, оюнда аттары менен сүйлөшүп, аларга жалынат-жалбарат:

«Чыдагыла, Камбар-Атанын тукуму, чымыркангыла! Бул оорчулук күн сайын баса бермекпи. Бүгүн кар жааса, эртең күн жадыраар. Чү, жаныбарларым, чү, алгалагыла! Чыдагыла, жаныбарларым, айдоонун аягы тигине, аз калды. Аерден кайрылабыз да, кайра башын көздөй тартабыз. Чыдагыла, басандабагыла. Коштон чыгара албайм силерди, акым жок. Ошол үчүн силерди кышы менен бакканбыз. Башка арга жок. Кара жер басканга жумшак, айдаганга катуу, силерге кыйын болду, билем, бирок оной мандалак жок, жан терибиз акпай нан жок. «Ушундай боло келген, түбөлүк боло бермек»,— дейт Чекиш чал. Ар сындырым нан адам терине жуурулган, бирок аны нан жегендин баары биле бербейт. Бизге нан абдан керек. Аябай

керек. Ошол үчүн силер менен Аксайда жер тилип жүрөбүз.

Чабдарым, дили тууган, жаны жолдош жаныбарым, дың басып өзүн барасың. Тартканың соко, мингизгениң мен. Жанына батыра камчы чапсам кечир. Айла кеткендеги иш да, таарынба, Чабдар.

Карт күрөндөй каржайган Чоңтору, сен он жагымда бороз малтап барасың. Чабдардан кийинки күчтүү сенсин, ошол үчүн айдоо жакка кошком, ошол үчүн айдоо малтап, соко тартып, сага башкалардан оор болуп барат. Сени атам мактачу. Эсиндеби? Атам менен шаарга барганыбыз эсиндеби?.. Атаман көптөн бери кат жок, корком, аны силер кайдан билмек эленер. Согуштагы адамдан кабар кечиксе, коркосун. Апам сарсанаадан биротоло куурап бүттү. Анатайдын атасын угузганда эле ичинен катуу мунканып ыйлагандар апам менен Инкамал-апай болду. Экөө бир балээни билгендей, бир балээни туйгандай... бирок айтышпайт. Чү, жаныбарым Чоңтору, чү! Деминен кайтпа, кыйынчылыкка алдырба! Умтул, Чоңтору! Чыда, жаныбарым!

Чалкуйрук, сен да бир тууганымдай болуп калдың. Сен алдыда барасың. Чымыркана тарт! Чалкуйругуң булактап, көркөм атсын. Талыба, кыйыктанба. Чарчашыңа жол бербейм. Чү, жаныбарым Чалкуйрук, чү! Уят кылба!

Карагер досум, кандайсың? Жупуну, бирок жан жолдош атсын. Төрт ат тандап жатканда сени бекеринен алган эмесмин, ишенип алгам. Жоошсун, бирок иштен тартынбаган калыңдыгың жагат. Чалкуйрук менен жанаша жүрөсүң. Сыртыбыздан сынаган көз болсо, алгач сени көрөт, карагерим. Сени да таарынтпайм, болго-

ну баш чулгубай тарта бер, тарта бер. Аксайдын айдоосун бүтүп, айылга кайтканда сени четке жетелейм, эл көрсүн, билип кой. Биз ошондо Мырзагүлдүн үйүнүн жанынан өтөбүз. Мырзагүлүм үйүнөн жүгүрүп чыгып, а деп эле сени көрөт, карагерим. Быякка жөнөөр алдында кол кармашып коштошо албай калдым. Бирок жүрөгүмү жылытып, жүзаарчысы төш чөнтөгүмдө жүрөт. Кар тийгизбей, суу жугузбай сактайм. Мырзагүл оюман чыкпайт. Аны ойлобой коё албайм. Аны ойлобой койду дегиче ичим эншерилип, жашоомун кызыгы кеткени...

Чү, Камбар-Атанын тукумдары! Чыдагыла, чамдагыла, бир жандай чогуу тарткыла! Чү! Чү!.. Бу кар басылар эмес. Эрип жааган сары кар! Кичине шамалдап турат. Биздин кемпир ат жабуулар менен сулуну жаап койду бекен? Жаппаса сулунар куруду го. Он эки атсыңар, анда силерди эмне менен багабыз? Ишке чыгарда айтып кетпей, эсте жок. Бирок, кар жаап жиберерин кайдан билипмин.

Кызык кемпир биздин ашпозчу. Ач көз. Атарга сугу түшүп, тамшана берет. Жакшы багылган экен, согумга жарачудай экен дейт. Эки эли казы шашпай чыгаар эле. Илгери мындай аттарды ашка соёр эле. Кырк кулак казан толтура эт салып, кайнаганда зардебин чөмүчтөп сүзүп алаар элек. Жылкынын зардеби кеселманга табылбас дары дейт. Казы деп шилекейин чууртат жезкемпир. Атарга көзү тийбесе болду. Э, ошо да кеппи. Көз тиет деген калп деп окутпады беле мектепте. Тамакты маалында даярдап турса болду, былжырай берсин. Кызык, кечээ күнү тоо текенин этин салыптыр. Арык экен, антсе да кийиктин эти эмеспи, даамдуу. Эки

мергенчи тоодон түшүп келатып, биздин отко кайрылыптыр дейт, шыралга таштап кетиптир. Ушундай кыйын кезде салтты сактаган жакшы мергенчилер экен. Биринчи жолукканга шыралга берген мергенчинин кийин да жолу болот дейт эмеспи. Тегеректен эч жан жок, алардын жолунан чыккан жан биз болгонбуз го. Болбосо тоо аралай чапсаң да, талааны талаалай кыдырсаң да жакын жерден киши көрбөйсүң. Кар дале жаап жатат... күчөп алды го... Аттар да такыр жүрбөй калды...»

Аттар калчылдап тартпай калды... Султанмурат аттан түштү да, уюган тизесин аран жазып, теңселе басты. Көз чункурунан бери кара терге түшүп, энтиге дем алып, тизелери бүгүлүп кетчүдөй калтырап, моюнчак алды, жука чабы, такымдарынан бери ак көбүк болуп турган аттарына жаны кейип, онтоп жиберди.

Буу көтөрүлгөн ат сооруларына кар тынбай жаап турду, эрип жатты. Төбөсүнөн баскан ным капты Султанмурат сыйрып таштады да, бүгүлбөй тоңгон колдору жан кайыштын илмегин чыгара албай кыйналды. Анан жаны кашайып, Чабдардын мойнун кучактап алып, буркурап ыйлап жиберди. Аттын кыйгыл-туздуу ысык терин эриндерине жугуза: «Алда байкуш аттарым ай...» деп муңканды...

– Эй, Султанмурат! Кандайсың? Эмне болду? – деген Анатайдын үнү угулду.

– Чыгар аттарды! – деп Султанмурат кыйкырды.

бүтүрүштү. Айланта карасан, аябагандай көп жерди конторуп салыптыр. Балдардын биринчи айдоосу. Алдыда канча айдоо жатат. Бирок иштин башталышы бар. Башталышы болбосо уландысы кайдан болмок.

Күүгүм талаш акыркы борозду тилип чыгышты да кайрылган жерлердеги алаларды терип айдап, анан токтолбостон соколорун жаңы тилкеге өткөрүштү. Эртең жаңы айдоо башталат.

Аттарды чыгарып, станга келгенче каш карайып кетти. Кемпир жок, стан аңгырап ээн. Каруу кетип чарчаган балдар шашпастан, каамыттарын чыгарып, үйдөгү орундарына бөлөк-бөлөк жайгаштырып, он эки атты акыр ордуна пайдаланып жүргөн чөп салынуу арабага эки беттеме тизип байлашты. Эртеменен эрте туруп, аттарын кашып, сугарып алып, кайра ишке жөнөш керек. Караңгыда карайлашып бети-колдорун жуунушту, үй ичине кичине от тутантып, көжө жылыткандан эриништи да, оттун жарыгында кургак нан жеп алышты, муздак суудан бир-бирден жутуп, бүкүлү бөйдон жата кетишти.

Султанмурат балдардан кийин уктады. Уктаар алдында эшикке чыгып, аттарды карап койдуду. Арабанын эки жанына алты-алтыдан байланган аттар кургак бедени жайбаракат күртүлдөтүп, кээде бышкырып коюп, тынч турушкан экен.

Түн мемиреп жылуу. Он бешинен өтүп калган ай отуруп чыкты.

Султанмурат эмнегедир түпөйүл чочулап, бир аз басып жүрдү. Күндүзү көз жоосун алган тоолордун кокту-колоттору айдын жарыгына ала көлөкөлөнүп сүрдүү, терибел тунжурап, караңгы түн тумчуктура басып турат, элсиз ээн жай.

Бу күнгө чейин иш менен алек болуп жүрүп, иштеп келгенде күп жыгылып, тырп этпей тан атканча уктап калып жүрүп, түнкүсүн бул тарап мынчалык сүрдүү болорун байкабаган экен. Ушинтип чалды-куйдуланган оюнан ого бетер чочулап, ал үйгө кирди. Ордуна барып, көпкө уктай албай жатты. Караңгыны теше тиктеп, көздөрүн ачып жатты. Ардеме оюна келет, өткөндөр эске түшөт. Үйүн ойлоп, сагынычы жүрөгүн өйдү. Ал жокто үйдөгүлөр кантип жатты экен? Атасынан алиге чейин бир кабар жок. Кат келген болсо, бүгүнкү арабакеч сүйүнчүлөйт эле. Сүйүнчүсүнө эчтемесин аянбайт болчу Султанмурат. Бирок эмне бермек? Берер эчтемеси жок. Күзүндө колхоз эмгек акы берип калса, жарым кап буудай убада кылмак да. Аны ойлоп жатып, анан Ажымураттын айтканын эстеди, атам согуштан кайтканда Чабдарга учкаштыра кет, экөөбүз элден мурда жетип тособуз дегени, тосуп алып, атасын Чабдарга мингизишет да, экөө үзөңгү кармап, эки жактан жандай жүгүрүп алышат. Ошондо күйүгүп далбалактап келаткан апасы, калган туугандар алдыдан чыгат... Оо, андай сүйүнүч болсо, Чабдарды коштон чыгарып алып, ушерден түз чаап жөнөбөс беле... Кийин келип, өксүп калган жерин жүз эселеп айдап салбас беле.

Андай бакыт башка конбосун баланын жүрөгү туюк сиздиби, же сагынычтын жүрөк мыкчыганыбы, же санаалардын түгөл жуурулушкан кыйноосубу, — Султанмурат үн чыгарбай буулуп ыйлап жатты.

Анан кадимки аттамчыктан Мырзагүлгө жолукканын эстеп, караңгыда кайра күлүмсүрөдү. Кыздын алаканы алаканына жабышып, тумсак

назик колу: «Мына, мен, каалаганың. Мен кубанычтамын. Кубанчымы сезип атасынбы?» – деп тилсиз айтканы азыр болуп тургандай туюп жатты. Анан кыздын кебетесинен өзүн тааныганын, ошого таң калганын, сүйгөн кызы экөө бир жан болуп калганына кубанганын да жыргап эстеди. Азыр Мырзагүл уктап жаткандыр. Же уктабай аны ойлоп отургандыр? Экөө бир жан эмеспи... Султанмурат акырын төш чөнтөгүндөгү жүзаарчыны кармалап, сылап жатты...

Ошентип жатып кантип уктап кеткенин өзү билбей калды. Тырп этпей уктаптыр. Анан бир жаман түш көрүп, албарсты үстүнөн басып, муунтуп жаткансыды. Алкымдан муунтуп, колдорун артына кайрып жатты албарсты. Султанмурат чоочуп ойгонуп, өңү-түшүн билбей бакырганча бирөөнүн махорка жыттанган салмактуу туурук алаканы жаагын кабыштыра басты.

– Жаныңдан үмүт кылсаң унчукпа! – деди деминен махорканын кычкыл жыты урган неме кулагына кышылдап.

Анан ошол темирдей катуу кол жаагын капшыра кысып, оозун ачты да, чүпүрөк тыгып салды. Султанмурат эсине келип, эмне болуп жатканын баамдагыча эки колун артына карыштыра байлап салды. Султанмураттын аза боюн муздак тер басып өзүнөн өзү калтырады. Булар кимдер болуп кетти, эмне үчүн байлап салышты?..

– Мунусу бүттү, – деп күбүрөдү алиги кышылдак беркисине. – Кана эми тигилерди!..

Караңгыда Анатай жаткан ныптада алышып калышты. Анатай бир кыйкырып туйлап калды, бирок аны да байлап салышты окшойт, үнү чыкпай күшүлдөй дем алганы угулуп жатат.

Эркинбекти башка бир коюштубу, онтоп алып, ошо бойдон унчукпай калды.

Эмне болуп жатканын Султанмурат дале түшүнө албады. Чүпүрөк көмөкөйүнө тыгылып, оозунун ичи кургап, деми кысылды, байланган жип колун кесип, жансеректете уютуп баратты. Үйдүн ичи көзгө сайса көрүнгүс. Бирок булар кимдер, буерде эмне кылып жүрүшөт, эмне үчүн байлап салышты, эмне ойлору бар, же өлтүргөнү келгенби? Кайсы жазыгына?

Султанмурат туйлап, оналактай кетти эле, тигилердин бирөө тизелеп өпкөдөн ныгыра басты да, бармактары темирби, чеке мандайын оё нукуду. Акырын, бирок ызырына тактап айтты:

– Мөнкүбөй жат! Уктунбу? Балдардын башчысы сен болсоң керек ээ? Силер бекер жоопко тартылбасын деп байлап салдык билсенер. Түшүндүңбү? – деп кыш-кыш этип айтып коёт да, айткан сайын төбөгө чеге каккандан бетер катуу-катуу уруп коёт. – Эстүү болсоңор, аман кутуласынар. Силерди ушерден таап, чечип алганда болгонун болгондой айтып бергиле. Силерди эмне кылмак эле! А эгер тил албай азыр мөнкүчү болсоңор, таарынбагыла, ушерден эле коконорду жулуп алам! Былк этпегиле! Өлбөйсүнөр, – деп алар күшүлдөп-бышылдап, сөгүнүп, какырынып чыгып кетти. Анан аттарга барышты окшойт, аттар үркүп күрс-тарс болуп, кошкуруп жатты. Аздан соң бир топ аттын дүбүртү чыкты, камчынын чыпылдаганы, алиги кишилердин сөгүнүп-тилденгени угулду да, дүбүрт алыстап барып, биротоло житип кетти.

Бул окуянын коркунучтуу маанисин Султанмурат мына ошондо түшүндү. Уурулар тура бу-

лар, коштун аттарын уурдап кетишпедиби! Ызасы ичин өрттөп, алсыз ачуусу кайнады. Колун бошотууга далбас уруп, ары-бери ооналактады, жылыш болбоду. Ого бетер тумчугуп баратат. Башын чулгуп, тили менен чүпүрөктү түрткүлөдү. Оозунун ичи ысып-күйүп, кан даамданып, оп-көлжүп жүрөгү айланды. Ошентип эптеп жатып, шилекей болгон былжырак чүпүрөктү аран бүрктү. Камактан бошотко чыккансып, абадан энтиге дем алганда башы айланып, көңүлү караңгылай түштү.

– Балдар, менин оозум бошоду, – деди ал башын көтөрүп. – Менмин, Султанмурат, тирүүсүнөрбү!

Эч кимиси жооп бербеди, бирок тиги экөө тең орду-ордунда кыбыраган шыбырты угулду.

– Балдар, коркпогула, – деди анда Султанмурат. – Мен азыр. Азыр бир айласын табабыз. Силер менин айтканымы кылгыла. Анатай, кайдасың кыбырап койчу?

Анатай дудук кыңылдап, оонай башын көтөрдү.

– Анатай, коё тур, Анатай! Ордуңан жылба! – Султанмурат төшөнчү-орундан, ат жабдыктардан артыла оодарылып оонап барып, жанына жетти. – Эми далыңы тосуп жат, мен да ошентем, колуну туштат. Колуну туш келтир дейм...

Экөө аркалашып жатты да, Султанмурат байлануу колу менен кыбырап жатып Анатайдын колу байланган жипти тапты. «Нары жат, бери жат, чыдай тур», – деп күшүлдөп жатып, жиптин учун таап тартты эле, бошой түштү. Анатай ыкшап колун чыгарып алды.

XII

Уурулар анча ашыкпай кетип баратты. Текирен-таскак менен жүрүп отурду. Карангы түндө кайда шашмак, арттан келээр куугун жок, байлануу жаткан балдардан качмакпы. Эки таноосунан кирген абага ыраазы болуп, алар жата берсин. Аман калгандарына сүйүнүп алар... Бу тегеректе башы түктүү, буту айры башка жан жок.

Уурулар төрт атты коштоп баратты. Ар кимиси экиден, андан көбүн кантип жетелеп жүрмөк. Ушулар алкымга тыгылбай аш болуп кетсе да шүгүр... Ээн талаа, эрме чөл басып, барар жактары алыс. Коно-түнөй үч күн жүрүшсө Ташкенге жетишет. Жеткен соң иштин бир жансыл болгону. Ташкендин Иски-Жуба базарында азыр эттин баасы көкөлөп турган кези. Касап, соодагер дегенди Ташкенден издебей табасын. Эпчил кызыл кулактар килолоп эмес, мыскалдап сатат. Иши кылып кантип сатса антип сатсын, бир кап акча, буюрса, колдо дей бер! Анча акчаны кайда катышат, ыя? Тамаша эмес, чын эле? Көздөн жашырып, кантип алып жүрүшөт? Берген март эмес, алган март дегендей, алганда да ортон колдой төрт ат алып баратышат. Бара көрүшөт. Эртерээк жетсе болду. Эми төрт аттын туягын таап алышсын! Акча колго тийген соң житип кетиш иттен оңой... Капканга түшүп кала электе бу чөлкөмдөн эртерээк жоголушканы жөн. Түшүп калсаң бүттү дей бер! Трибунал. Эшектин богун жептир түшүрчүлөр! Акча бар жерде пайгамбарын да ак жолунан адашкан! Ташкенден нары канча шаар, канча жерлер жатат... Экөөнүн изин бу жалганда таппай калышты го...

Жазмыш деген ак сөз окшойт. Айла түгөнүп баратты эле. Кулак тоңгон аязда, көз ачырбаган бороондо көр оокатка кийик уулап, аска-зоонун чокусунда жүргөн оңой бекен. Көктөмдөгү кийиктин эти эмне, көк жашык. Ок-дары да түгөнүп баратты эле. Ач карышкырча желе-жортуп көпкө жашай алышмак эмес. Ошентип, «өлбө, жаным, өлбө» деп калган кезде көктөн тилегендери жерден табылып, алиги мадыра баштар кошчу болуп, Аксайга келип калгандарын карабайсыңбы. Кудай деген куру калбайт, Алла деген ач калбайт! Ар кимдин ырыс-кешигин бөлүштүрүп турган кудай болбосо бу шыбага кайдан тиймек.

Тандабай туруп, аттарды четтен эле чечип алышкан. Тандаганда эмне, баары бир кылка, эттүү, эки элиден кем казы чыкпайт. Эрте жазда мындай согумду кудай өзү буюрубаганда кайдан келмек. Ууру менен бөрүнүн ырыскысы жолдо, жары кудай деп бекер айтпаптыр!

Ошентип корстон көңүл уурулар кете беришти. Эттүү аттарды кызыл эт кылып салбайлы деп, ашыкпады. Мындай согумдар Иски-Жуба базардагы касапчылардын үч уктаса түшүнө кирген эмес. Мына согум, ач көз сарандар, келе акча!..

Мына, суналган сулуу төрт жылкы кайда баратканын, кандай күнгө туш болорун туйбай бышкырып коюп, желип келатат. Тобу менен айдап жүрүш болмок эмес, андаалап качса, кайсы бирин кубалашмак. Ошол үчүн кайыш ноктолорун алдын ала белендеп чыгышкан. Ошол ырас болуптур, мына эми, жылкы жаныбар эстүү мал эмеспи, кыйыктанбай коштоодо элпек жүрүп баратат.

XIII

Чабдар ордунда калыптыр. Султанмурат үйдөн жүгүрүп чыгып, Чабдарга ыргып минди да, жулкунган жаныбарды бир тегерете токтой калып, балдарга кыйкырды:

– Анатай, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр! Мен ууруларды кууп жетип, алаксыта кармап турам. Тезирээк жете көр! Эркинбек, сен ушуерде бол, эч жакка кетпе! Уктунбу? Анатай, айылга чап! Мен кеттим!..

Жана дүбүрт кеткен тарапка Чабдардын оозун коё берди.

Алга, Чабдарым, алга, жан бирге жаныбарым! Кууп жет ууруларды! Мен жыгылбайм, мен өлбөйм, менден коркпо, өзүңө кубат берсин! Чурка, жаныбарым! Өлсөк бир өлөбүз, ылдамыраак, ылдамыраак, Чабдар! Түн карангы, мен көрө албайм, сен көрөсүн, тайманбай жаныңды үрө, аянбай күрпөн-күрпөн кулач кер, жаныбарым! Ушунча алыстап кетиштиби? Алды жактан бирдеме караандайбы? Дүпүйгөн караан жылып бараткансыйбы? Каерге жетишти экен? Колдон чыгарып жибербесек экен. Алгала, Чабдарым, алгала!.. Мүдүрүлбө, сүрдүкпө, эки көзүң экөөбүзгө шам болсун, жаныбарым!..

XIV

– Куугун! – деп бакырып ийди уурулардын бири жакындап келаткан ат дүбүртүн угуп.

Экөө коштоодогу аттарды сабап, чаап жөнөштү. Эми куру санаа менен баюу бүттү. Же бар, же жок. Эми жоголуш керек. Эми куйрукту кыпчып качкандан башка арга жок.

Аттарды башка-көзгө чапкылап, бирин бири шаштырып, урушуп-сөгүнүп, жандарын ала качты. Көп аттын дүбүртүнөн жер дүнгүрөдү. Ат жалында, атчандын кулак учунда шамал ышкырды. Карангы түн жээги жок, шары катуу кара дайра болуп бет алды каршы акты.

– Токто! Кутулбайсыңар, токтогула! – деп айкырык салып, Султанмурат улам жууктап кууп кирип келатты.

Бирок калың дүбүрттөн анын ач кыйкырыгы үзүл-кесил угулат.

Чабдар! Мал асылы Чабдар! Атанын жан жолдошу Чабдар! Түндү жиреп, шукшурулуп учту, жаныбар! Бул Аксайдын этегин баскан карангы түндө мүдүрүлүшкө да, кууганына жетпеске да акысы жоктой окторулуп чуркады.

Султанмурат ат коштоп өксүй чапкан ууруларды бат эле баса жетти да, окчунураактан жандай чапты. ❧ 377

– Таштагыла аттарды! Таштагыла! Коштун аттарына тийбегиле! – деп кыйкырды.

Уурулардын бири коштогон эки атты алдыңкысына тапшырды да, Султанмуратка атырылды, аттан оодара тээп өтчүдөй жутунду. Бирок Чабдар буйтап, жолотподу.

Жайлачудай кууган уурудан буйтап, Султанмурат топ атты коштогон уурунун алдын торой, аттарды кайрый чапты.

– Кайры артка! – деп кыйкырды.

– Жолобо, жайлап салам! – деп күркүрөйт ууру.

Бирок Султанмурат көгөрдү, алдын тороп, кайрый берди.

Ушинтип кайкып учкан топ канаттуудай кайрый сала чаап баратышты. Алиги артынан куу-

ган ууру жете келген сайын Султанмурат топ аттын нары капталына чыгат, аякка барса, бери капталына чыгат. Иши кылып түз качууга ууруларга жол бербеди.

Ошондо караңгы түндү жаңыртып мылтык тарс этти. Султанмурат мылтык үнүн укпай калды. Жарк эткен оттон Аксайдын түн баскан жайыгы, жанынан чаап өтүп бараткан топ аттардын карааны, серендеген эки атчан көз ирмемге жарык боло түшкөнүнө таң калып, ою жыйналбай аттан учуп кетти. Ташка урунган мүрү какшап калганын да сезбей ордуна кайра ыргып тура калганда астындагы аты мүдүрүлбөй эле окко учканын билди. Чабдар башын жерге ургулап, коркурап, чаап бараткансып төрт аягы тыбырлап жатты...

378 ❦ Жаны кашайган Султанмурат ойлоп-карап турбастан уурулардын артынан чуркады:

– Токто-о! Кутулбайсынар! Кууп жетем! Чабдарды эмне өлтүрдүңөр? Атамдын атын эмне өлтүрөсүңөр?

Эсин жыйбай, аргасыз ачууга алдырып, атчандарды кууп жетчүдөй, кайрып келчүдөй болуп, Султанмурат жиниге чуркап баратты. Дүбүртү улам алыстагандан алыстап, уурулар кылчайбастан кетти. Султанмурат ага көнө албады, кууп жеткиси келди. Өрт алгандай бүткөн бою, бети-колу күйүп-жанып чуркап баратты. Жана аттан жыгылганда кыр таштарга алдырган колу менен бети ысып-күйүп, улам чуркаган сайын чыдатпай ооруду...

Акыры күйүгүп эт-бетинен эки-үч аласалып кетти. Жүрөгү мыкчылады. Бул тунжураган дүлөй караңгыны жектеп, көзүнөн от чагылып,

жанына баткан оорудан онтоп, ооналактап жиберди...

Уурулардын алыс кеткен дүбүртү акырындап өчүп баратканын солуктаган Султанмурат жерге кулагын төшөп угуп жатты. Дүбүрт уламдан улам жердин туюк теренинен араң угулуп, анан биротоло өчтү да, кара жер тынчып жатып калды...

Мына ошондо Султанмурат кыңкыстап ордунан турду, үн сала муңкана ыйлап, кайра артына темселей басты. Сооронор алы да, айласы да жок, же бул каран түн түшкөн Аксайда аны сооротор жан жок. Согуштан кайткан атасын тосуп чыгарда учкаштырып ала барам деп Ажымуратка берген убадасын эстеп алып, ого бетер мууну бошоду, ого бетер өксөп ыйлады. Эми Ажымурат экөө Чабдарга минип алып, станчага келген атасынын алдынан чаап чыга алышпайт. Эми Аксайга себебиз деген эгиндин баарын себе алышпайт. Тиштери жаркылдаган сокolorун сүйрөтүп айылга салтанаттуу кайтар күн эми болбойт. Мырзагүл эми кубанып көчөгө чыгып тоспойт, Султанмуратты көрүп, сыймыктанып турбайт...

Үмүт-кыялдын баары талкаланды...

Ошол үчүн ыйлап баратты...

Жел жеткирген жаңы кандын жыты канылжаарын жарып, араанын козгогон сайын улам кара тумшугун жаланып, ач карышкыр күрпөн жортуп келатты. Жыт кууп, жакындаган сайын ач карыны кынжыйып ичине тартылып, эртемененки өлүмсүк суз көздөрү от жанып кызарып келет. Кыштан арык чыккан кылкандаган каман жалдуу дөбөт карышкыр эле. Аксайды кыштаган бөкөндөрдүн арык-торугун

кармап жеп жүрүп, бу кышты кечирди. Эми бөкөндөр казактын эрме чөлүнө кургуйлап түшүп кеткенден бери кабыргасы каржайып, тумшугун желге тосуп, улуп-уншуп отуруп калган. Жаш бөрүлөр тобу менен тоодо аркар-кулжанын алсырагандарын кууп жүрөт. Бу болсо суур качан чээнден чыгат деп, күнгөй боорду жойлоп келген, чарчаганда ач курсагын күнгө кактап, тилин салаңдатып солуктап жатат. Бирок бүгүн-эртең чыгат деген суурлар кечигип али жок. Айласы түгөнгөндө карт бөрү күнөстөгү көк ыранды жалмалайт. Ал оокат болмок беле, өзөгүн өйкөп, ичин ого бетер куурутат.

Жаны кандын жыты башын айлантып күчөгөн сайын бөрүнүн заары күчөп, башка бир ит-куш ээлеп калбагыдай эле дегенсип өзүнөн өзү ыркырап коюп, күчөй жортту... Шилекейин чуурутуп азгырган жыт жылкы этинин жыты эле. Жылкынын эти менен тердин буруксуган жыты бөрүнү мас кылып жиберди. Бу бөрү өмүрүндө топ бөрү болуп үч-төрт жолу гана жылкыны кууп, камап жеген.

Бөрү тумшугун сундуруп, карышып калган жаагын ачык кармап, шилекейи тамчылап, ач карыны мыкчылып, жортуп келатты. Таң алдындагы шоокумдуу түндө ач бөрү кубандаган караан болуп, жортуп келатты.

Ушу жутунган боюнча боюн токтотпостон барып өлүк жылкыга тиш салмакчы болду, бирок куу бөрү көнүмүш сактыгына салып, шилекейин жалана боюн зордоп токтотуп, өлүктү бир айланып чыкты. Жылкынын өлүгүнүн жанында адам турганын көрө сала бөрү селейе токтоду. Адам чоочуп тура калды.

– Эй! – деп Султанмурат тап берип, жерди тепти.

Карышкыр кетенчиктей секирди да, куйругун такымына кысып, четке жылжый басты. Жолу болбоду. Адам турат. Адам этке жолотпойт. Бөрү жортуп саал алыстай берди да, тык токтоп, ыркырап адамга кайрылды. Көздөрүнөн көк чаар учкундар чачырап, кылкан жалы түксүйдү. Башын ийинине ката жыйрылып, азууларын шакылдата арсайтып, жаалы көзүнө чыгып, акырын жакындай берди.

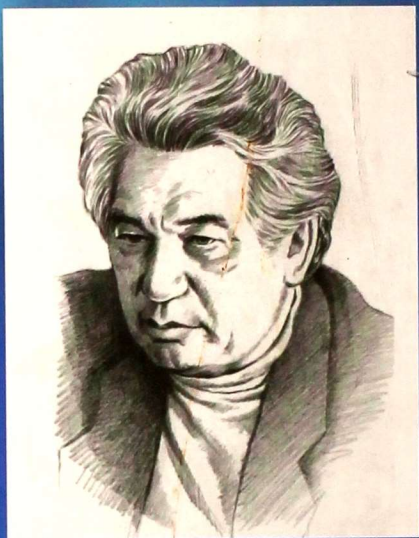
Султанмурат катуу кыйкырып бөрүнү токтотту да, Чабдардын жүгөнүн шыпырып ала койдү. Жүгөндү колуна ороп жиберип, ооздукту салмоорлоп кармады. Эми анын куралы ушу жүгөн болуп калды.

Карышкыр дагы жакындап келди да, кылкан жалы дүгдүйүп, тулку бою тырышып, секирмекчи болуп, жерге жабышып жата калды. Көздөрү Султанмураттын көзүнө кадалды. Бөрүнүн көзү курчураак, заардуураак сезилди.

Бирок Султанмурат жалтанбады. Болгондо өмүрүндө биринчи жолу жүрөгү муштумдай эт экенин, ал дүкүлдөп көкүрөгүн ургулап жатканын даана сезди...

Султанмурат жүгөндү оңтойлото кармап, илгери жүткүнө даяр турду.

990412